T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

DİN-İKTİSAT İLİŞKİSİ: MAX WEBER VE SABRİ F. ÜLGENER ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

Enes IDRIZ

BURSA – 2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

DİN-İKTİSAT İLİŞKİSİ: MAX WEBER VE SABRİ F. ÜLGENER ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

Enes IDRIZ

Danışman
Prof. Dr. Abdurrahman KURT

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı'nda 710721003 numaralı Enes IDRIZ'ın hazırladığı "Din-İktisat İlişkisi: Max Weber ve Sabri F. Ülgener Örneği" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, .../...../ 20….. günü …… - ……...saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının ……..….. (başarılı/başarısız) olduğuna …… (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Abdurrahman KURT
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Vejdi BİLGİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. İzzet ER
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Ahmet Zeki ÜNAL
Bursa Teknik Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Salih KUMAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

….. / ….. / ……

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Din-İktisat İlişkisi: Max Weber ve Sabri F. Ülgener Örneği” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazmava etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

……/…../2024

Adı Soyadı	Enes IDRIZ
Öğrenci No	710721003
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	Din Sosyolojisi
Statüsü	Doktora

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 21/11/2023

Tez Başlığı / Konusu: Din-İktisat İlişkisi: Max Weber ve Sabri F. Ülgener Örneği

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 93 sayfalık kısmına ilişkin, 21/11/2023tarihinde şahsım tarafından ***Turnitin*** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % **17**'dur.

Uygulanan filtrelemeler:
1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

21/11/2023

Adı Soyadı:	Enes IDRIZ
Öğrenci No:	710721003
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı:	Doktora / Din Sosyolojisi
Statüsü:	Doktora

Danışman
Prof.Dr. Abdurrahman KURT
21/11/2023

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

ÖZET

Yazar adı soyadı	:	Enes IDRIZ
Üniversite	:	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	:	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Bilim dalı	:	Din Sosyolojisi Bilim Dalı
Tezin niteliği	:	Doktora Tezi
Mezuniyet tarihi	:	……/……/2024
Tez danışmanı	:	Prof.Dr. Abdurrahman KURT

Din-İktisat İlişkisi: Max Weber ve Sabri F. Ülgener Örneği

Çalışmamız insanlık tarihi nokta-i nazarında gelişen din- iktisat ilişkilerinin genel bir resmini yansıtmak ve nihayetinde en gelişmiş ekonomik sistem olarak "kutsanan" Modern Kapitalizm düşüncesinin gelişim dinamiklerini ortaya koyma çabasını ihtiva etmektedir. Bu bağlamdaki tezleriyle öncü şahsiyet olarak kabul edilen Max Weber'in görüşlerine dair Sabri F. Ülgener'in yaklaşımını ele almaktayız. Bu vesileyle burada dünya tarihine ve günümüz pratiklerine derin etkileri yadsınamaz iki ilahi kaynaklı din olan Hristiyanlık ve İslam düşüncesinin iktisadi kodları irdelenmiştir. Osmanlı toplumuna ilişkin Batı toplumlarına nispeten geri kalmışlık fikri çerçevesinde değerlendirmelerde bulunan Sabri F. Ülgener'in, Max Weber ile örtüştüğü ve ayrıştığı noktaları tespit ederek bir çalışma yapılmıştır. Genellikle mukayeseli bir perspektifle yaptığımız bu çalışma her iki düşünürün zihniyet, ahlâk, din ve iktisat ile kurdukları ilişkiyi ve bu bağlamdaki fikirlerinin eksik ve güçlü yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Hristiyanlık, Protestanlık, İslam, Modernizm, Kapitalizm, Max Weber, Sabri F. Ülgener.

ABSTRACT

Name & surname	:	Enes IDRIZ
University	:	Bursa Uludağ University
Institute	:	Institute of Social Sciences
Field	:	Philosophy and Religious Sciences
Subfield	:	Religion Sosciology
Degree awarded	:	Ph. D.
Date of degree awarded	:	……/……/2024
Supervisor	:	Prof. Dr. Abdurrahman KURT

Interrelationship Between Religion and Economy: Max Weber and Sabri F. Ülgener Model

Our study contains an attempt to reflect a general picture of the religion-economics relations that have developed from the point of view of human history and to try to understand the idea of Modern Capitalism, which is blessed as the most advanced economic system, within the framework of the thoughts of Max Weber and Sabri F. Ülgener. The economic codes of Christianity and Islam, two divinely inspired religions whose profound influence on world history and contemporary practices is undeniable, will be analysed. By transferring the determinations and evaluations of these two thinkers on these codes, the reality and practicality of the comments made on whether Islam can create a vision in overcoming the economic and moral problems of today's world will be tested.

Keywords:

Christianity, Protestantism, Islam, Modernism, Capitalism, Max Weber, Sabri F. Ülgener

ÖNSÖZ

Modernleşme süreci ile başlayan din ve iktisat ilişkisi temalı konuların, yakın geçmişe kadar genellikle Batılı düşünürler tarafından kaleme alınan eserler ve ortaya atılan teorilerle şekillenmiş bir araştırma alanı olarak zuhur ettiğini söyleyebiliriz. İslam dünyasında ve özellikle geç Osmanlı ile erken Türkiye Cumhuriyeti döneminde konuyla ilgili çalışmalar, ağırlıklı olarak Batı'da teşekkül etmiş bu düşünceler veya teorilerden mülhem ve aynı mantık silsilesinde oluşan bir muhtevaya sahiptir. Batılı olmayan düşünürlerde kendi kültürlerini Batı kodları ile açıklama (yüceltme veya yerme) eğilimi söz konusu olmuştur. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni bir akademik yapılanmaya giriştiği süreçte zihni dönüşüm gerçekleştirme gayretleriyle her alanda olduğu gibi bu alanda da bir etkilenme söz konusudur.

Batı düşüncesi aydınlanma ile yaşadığı dönüşümü çözümleme gayretiyle geliştirdiği fikirlerin tam anlamıyla netlik kazanmadığını söyleyebiliriz. Bu meyanda yürütülen çalışmalarda tartışmalar halen sürüp gitmektedir. Böyle bir iklimde, bu düşünceleri farklı toplumları değerlendirmek için bir ideal tip olarak kabul etmenin doğru bir tarz olmadığını düşünmekteyiz. Bu yöntemin doğru sonuçlara ulaştıracak bir metot olarak görülmesinin sorgulanması gerekmektedir. Ayrıca, Weber gibi pek çok Batılı düşünürün kendi metodolojileriyle Batı dışı dünyayı tarif etme ve değerlendirme çabaları handikaplarla, çelişkilerle, zorluklarla dolu zihinsel aktiviteler olarak kabul edilebilir.

Bugün Batı'da yeni Weberci, yeni Marksçı veya yeni Dhurkeimci akımların ortaya çıkması ve bu öncü şahsiyetlerin temel düşüncelerini farklı zeminlere oturtma gayretleri, onların fikirlerinin izaha muhtaç oluklarını ifade etmeleri görüşlerimizi olumlar mahiyettedir.

Masa başı çalışmalar ve kısmi tercümelere dayandırılan bilgilerle toplumlar üzerine genel hükümler inşa etme çabaları daha sonraki dönemlerde ciddi eleştirilere maruz kalma durumunu doğurmuştur.

İslam dünyasında ve Türkiye'de genel vaziyet bu olmakla birlikte, durumdan rahatsızlık duyan ve özgün fikirler geliştirmeye gayret gösteren mütefekkirler eksik olmamıştır kuşkusuz. Burada üç farklı yaklaşımdan söz etmek mümkündür: Birincisi Batı düşüncesine sadık kalarak durum değerlendirmesi yapanlar, ikincisi Batı düşüncesini ve metodolojisini tamamen dışlayarak mesafeli bir tavır takınanlar,

üçüncüsü de hamasi duygulara kapılmadan ve Batı düşüncesini yok saymadan hatta onlardan gerektiğince istifade edip özgün sentezler yapan düşünürlerdir. Kanaatimizce Sabri F. Ülgener bu üçüncü gruba dâhil olan mütefekkir akademisyenlerdendir.

Günümüzde yapılan sosyolojik çalışmalarda, ağırlıklı olarak bu tavrı benimseyerek ürün veren bilim insanlarının sayısının arttığını ifade edebiliriz.

Bilindiği üzere Weber meşhur eseri "*Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu"* ile din iktisat ilişkisine yeni bir perspektif kazandırmış, Protestanlık mezhebinin yaratıcı zihniyetinin savunulduğu bu eser diğer yandan dönemin etkin düşünce akımı olan Marksizme karşı bir anti tez olarak da kullanılmıştır

Din iktisat ilişkisi bağlamında Weber'in görüşlerini irdelediğimiz bu çalışmada ağırlıklı olarak İslam dini üzerindeki değerlendirmelerinden hareketle, onun Türk Sosyolojisine yaptığı etkiyi Sabri F. Ülgener'in çalışmaları üzerinden ortaya koymaya çalıştık ve eleştirilerin haklılığını test etmeye gayret ettik. Sabri F. Ülgener, Weber'in görüşlerinin sistematik bir şekilde kapsamlı analizini yapan ve Türk Weber'cisi olarak kabul edilen engin bilgi birikimine sahip bir düşünürdür. O, ağırlıklı olarak Weber'in metodolojisini izleyerek Osmanlı toplumunun iktisadi çözülmesinin ahlâki ve zihniyet boyutunu ortaya koymaya çalışmıştır. Bu yönüyle iktisadi sistemin ahlâk ve zihniyet boyutunun varlığına da dikkat çekmiştir.

Özellikle modernleşmeyle birlikte yapılan çalışmalarda ve geliştirilen yeni bakış açılarında, din ve iktisat arasındaki bu sıkı ilişki görmezden gelinmiştir. Fakat insanların kültür ve değer yargılarından bağımsız herhangi bir alanda tanımlama yapmanın sağlıklı olamayacağı yeniden ivme kazanmakta olan bir görüştür. Özellikle 1990'lı yıllardan sonra Kayserili iş adamlarının başarılı çalışmaları ve sanayideki atılımlarını tanımlamak için üretilen "İslami Kalvinistler" söylemi, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi, yeniden popülerleştirmiştir.

Şunu ifade etmeliyiz ki, Weber'in Sabri F. Ülgener üzerindeki etkisi yadsınamaz olsa bile Ülgener hakkında kullanılan "Türk Webercisi" söylemi, onun zihin dünyasını kısıtlayıcı bir anlam içermesinden dolayı, doğru bir ifade olmadığı kanaatindeyiz.

Sabri F. Ülgener Türk düşüncesine gerek kendi döneminde gerekse daha sonraki çalışmalara ciddi manada yol gösterici bir katkı yapmıştır. Ülgener'in fikirlerine yer verdiğimiz ilgili bölümde, ayrıca kendisine yönelik yapılan eleştirileri de büyük bir bilimsel nezaketle yansıtmaya çalıştık.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasına şahsi geyretlerimin ötesinde pek çok kişinin emeği ve hakklı geçmiştir. Başta tez danışmanlığımı büyük sabır ve özveri ile yürüten, her türlü sıkıntının aşılmasında babacan tutumuyla, gösteriği ilgiyle hep yanımda olan Hocam Prof. Dr. Abdurrahman Kurt'a şükranlarımın ötesinde minnettarım. Eğitimimize maddi katkı sağlayan Türkiye'ye Diyanet Vakfı nezdinde Türk Milletine şükran borçluyum. Jüri üyeliğimi yapan ve engin bilgileriyle değerli katkılar sunan başta Prof. Dr. İzzet Er olmak üzere kıymetli hocalarım Prof. Dr.Vejdi Bilgin, Prof. Dr. Ahmet Zeki Ünal ve Doç. Dr. Salih Kumaş'a müteşekkirim. Çalışmamıza dil açısından yaptıkları katkıdan dolayı Doç.Dr. Mehmet Çelenk ve Seda Ş. Ahmetaj'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu tezi yazma motivasyonumun kaynağı olan, bununla iftihar edeceğine inandığım rahmetli canım babam Hüsnü İdriz'e (Mekânın Cennet Olsun) ve dualarını eksik etmeyen bir tanecik annem Rukiye İdriz'e çalışmamı ithaf ediyorum.

Bu süreçte gereken her türlü fedakârlığı yapmaktan kaçınmayan ve manevi desteğini esirgemeyen eşim Hümeyra İdriz'e, gece geç saatlerde eve gelişimi hasretle gözleyen kızlarım İnci ve Nil'e şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca gönüllerinin hep benimle olduğunu hissettiğim kardeşlerim Firdevs ve Sadık'a teşekkür ediyorum.

Ayrıca üzerimde maddi manevi emeği olan, Amcalarım Nuri Kurtuluş'a, rahmetli Abdullah İdriz ve Selaydin İdriz'e müteşekkirim.

Son olarak her türlü teşekkürü hak eden: İbrahim ve Nazlı Kınık, Naciye ve Esra Kınık, Fardıl ve İlyas Sabırlı, Abdülaziz, Münür ve Emrah Kurtuluş, Faruk, Farettin, Ferit ve Ferdi İdriz'i ayrıca Sadettin Kurtuluş ve Recep Karagöz'ü burada zikretmek bir vefa borcudur.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YEMİN METNİ ..... **iv**
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **xi**
GİRİŞ **1**
1. Çalışmanın Konusu 2
2. Çalışmanın Amacı ve Önemi 5
3. Çalışmanın Yöntemi, Sınırlılıkları ve Kaynakları 6

I. BÖLÜM

SOSYOLOJİSİK ÇALIŞMALARDA DİN-İKTİSAT İLİŞKİSİ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE, TARİHİ ARKA PLAN VE AKTÜEL DURUM

1. Kavramsal Çerçeve 9
1.1. Din Kavramı 12
1.2. İktisat Kavramı 16
2. Tarihi Arka Plan ve Aktüel Durum 21
2.1. Pre-Modern Dönemde Din-İktisat İlişkisi 23
2.1.1. İlk Çağlarda Din-İktisat İlişkisi 28
2.1.2. Orta Çağ'da Din-İktisat İlişkisi 35
2.1.2.1. Hristiyanlıkta Din-İktisat İlişkisi 36
2.1.2.2. İslam'da Din-İktisat İlişkisi 40
2.2. Modern Dönemde Din-İktisat İlişkisi 43
2.3. Din-İktisat İlişkisinin Aktüel Durumu 48

II.BÖLÜM

MAX WEBER ANLAYIŞINDA DİN- İKTİSAT İLİŞKİSİ

1. Max Weber Düşünce Sistemine Genel Bir Bakış 54
1.1. Fikri Gelişiminde Aile Etkisi 57
1.2. Dönemin Almanya'sında Entelektüel Ortam 58
1.3. Max Weber'in Akademik İlgileri ve Metodolojisi 61

1.3.1. Akademik İlgileri 61
1.3.2. Metodolojisi 63
2. Max Weber Sosyolojisinde Din ve İktisat (Kapitalizm) 66
2.1. Max Weber Sosyolojisinde Din 67
2.1.1. Weber'in Hıristiyanlık Görüşü 69
2.1.2. Weber'in İslam Görüşü 73
2.2. Max Weber Sosyolojisinde İktisat (Kapitalizm) 76
2.2.1. Siyasal Kapitalizm 78
2.2.1.1. Emperyalist Kapitalizm 80
2.2.1.2. Sömürgeci Kapitalizm 80
2.2.1.3. Serüvenci veya Yağmacı Kapitalizm 80
2.2.1.4. Vergici Kapitalizm 81
2.2.1.5. Parya Kapitalizmi 81
2.2.2. Modern Endüstriyel Kapitalizm 81
3. Din-İktisat İlişkisine Dair Weberi'in Tezi 83
4. Weber'in İslam ve Kapitalizm Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler 94

III. BÖLÜM

ÜLGENER'DE DİN-İKTİSAT İLİŞKİSİ VE BU BAĞLAMDA WEBER DEĞERLENDİRMESİ

1. Sabri F. Ülgener'in Düşünce Sistemi Oluşumu ve Türk Sosyolojisine Katkıları . 104
2. Sabri F. Ülgener'in Özgün Yaklaşımları/ Temel Kavramlar 108
2.1. İktisat Zihniyeti ve İktisat Ahlâkı 108
2.2. Ortaçağ ve Ortaçağlaşma 113
3. Ülgener'in Otantik Din-İktisat Anlayışı ve Weber Etkisi 116
3.1. Ülgener'in İktisat Anlayışı ve Krizler 117
3.2. Ülgener'in Din Anlayışı ve İslam 121
3.3. Ülgener'in İslam-İktisat ilişkisine Dair Düşünceleri ve Weber Eleştirisi 123
4. Ülgener'e Eleştirel Yaklaşımlar 126

SONUÇ 128

BİBLİOGRAFYA 133

ÖZGEÇMİŞ 144

GİRİŞ

Toplumların kimlik ve refah durumlarını bariz bir şekilde etkileyen din ve iktisat kavramlarının tanımları, okunuş biçimleri ve birbirleri ile olan münasebetleri, insanlık tarihi boyunca bu konuları anlamaya ve insanlık için aydınlatmaya çalışan toplumun birçok kesiminden düşünürü alakadar etmiştir. İktisadi faktörlerle iktisadi olmayan faktörler arasındaki karşılıklı münasebeti konu edinen birçok eser neşredilmekle birlikte, tek taraflı bir etki ile olguları açıklamaya çalışan düşünceler ve yaklaşımlar da söz konusudur.

Modernleşme ile birlikte genel olarak vahye karşı aklın önem kazanması, insanın ilahlaştırılması, tabiatın kutsalın alanından çıkarılıp, denetim ve hâkimiyetinin insana geçmiş olması ile ifade edilebilen bir anlayış zuhur etmiştir. Özellikle Marksist teorilerde bu anlayışın vücut bulmuş hali, "iktisadi faktör, bütün diğer faktörleri tayin eden ana ve en önemli etkendir" şeklinde formüle edilmiştir.[1]

Belli oranda bu görüşler Avrupa zihin dünyasını besler konumda olmakla birlikte büyük ölçüde reddedilen bir düşünce haline de dönüşmüştür. Bu düşünceler ileri safhalarda ilgili bölümlerde ayrıca ele alınacaktır. Fakat burada giriş mahiyetinde Batı entelektüel zihniyetinin bir projeksiyonunu yansıtmak açısından önemlidir.

Menşei Avrupa olan modernlik teorileri ile birlikte ortaya çıkan din-iktisat ilişkileri teorileri, Avrupa'da ortaya çıkan teoriler olmasına karşın, dünyanın farklı sosyo-ekonomik düzeyde olan ve her biri biricik kültürel yapılarda yoğurulmuş toplumların da geçmişlerini tanımlamış ve geleceklerini yapılandırmıştır. Batı merkezli perspektifle ifade edecek olursak bu teoriler hem Batıyı hem de Batı dışında kalan öteki dünyayı etkilemiştir. Batı ve öteki ayrımını burada zikretmek gerek Batılı literatür gerekse bu dünyanın düşünürlerinin zihin yapılarını açığa çıkarma açısından elzemdir.

Gelişme teorisi insana, toplumsal değişkenlere ve tarih anlayışına da kimi noktalarda ortak bir bakış açısı getirmiştir. Bu anlayışla gelişen homo economicus, dünyadan muradını almak isterken, doymazlığına boyun eğmiştir. Modernizmin düşünce tarihine yaptığı en büyük dayatmalardan biri de böylece; tarihin, toplumun ve bireyin gelişimini basit bir doğrusal eğri kabulüyle gerçekleşmiştir. Buna en güzel örnek

[1] Joseph A. Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizim ve Demokrasi*, çev. İlhan, Hasan (Ankara: Alter Yayınları, 2010), 1-2/16-19.

olarak Marx'ın meşhur alt yapı üst yapı tezini verebiliriz. Ona göre, üretim biçimi ve üretim ilişkileri toplumsal örgütlenmenin alt yapısını oluşturmakta; din, okul, aile gibi kurumlar üst-yapı kurumları olup alt yapı tarafından belirlenmektedirler.[2]

Daha sonraları ortaya atılan tezlerin etkisiyle Marx'ın yanlış anlaşıldığı, olguların karşılıklı etkileme ve etkilenme sürecinde olduğunu kabul ettiğini ifade eden düşünceler olmuşsa bile Marx'ın bu tezi tarihi materyalizmin öylesine merkezi bir önermesi olmuştur ki, bu önermeyi çıkartırsanız materyalizmin içinin boşaltılacağını savunan görüşlerin hâkimiyetiyle karşılaşırsınız. Buna karşın Max Weber dinin bir üst-yapı kurumu olduğu görüşüne karşı çıkar ve ekonomik davranışları dinsel tercihlerle açıklamaya çalışır.[3]

Max Weber'den ilham alarak bu ilişkinin kendi toplumlarında ki karşılıklarını arama ve ilintilerini tespit etme anlayışı hızlı bir şekilde akademik çevrelerde yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda Türk ve İslam dünyası için Sabri F. Ülgener'in çalışmaları önemli bir başlangıç zemini teşkil etmektedir.

1. Çalışmanın Konusu

Kendisini seküler ya da teokratik, her nasıl tanımlarsa tanımlasın, toplumların kimliklerini oluşturmada ve tanımlamada din ile iktisat ayrılmaz iki mihenk taşı olma özelliğine sahiptir. Din ve iktisat hem birbirleriyle hem de toplumun diğer unsurlarıyla hayati bağlılıklar kurup, etkileşimde bulunmuşlardır.

Tezimiz bu etkileşimin tarihi sürecinin arka planını ve konunun aktüel boyutunu ele almaktadır. İnsanlık tarihinin geçmişi ne kadar eskilere götürülürse götürülsün, farklılık ve birbirinden ayrılma olgusunun mevcudiyeti de o kadar eskiye götürülebileceği ifade edilebilir. İnsanların sahip olduğu farklı din, dil, kültür, tarih hatta coğrafya ve buna bağlı olarak sahip oldukları fiziksel özellikler ile geliştirdikleri farklı beceriler, anane ve dünya görüşlerini de kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Toplumların kimliklerindeki farklılıkların en temel çıkış noktası; işte bu değişkenlerdir. Bu

---

2 Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizim ve Demokrasi*, 1-2/19-21.

3 Mustafa Acar, "İslam, Protestanlık ve Modern Kapitalist Gelişmenin Sırrı Yahut Bir Değişimin Sancıları", *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 4 (1993), 104; Emile Bottigelli, *Bilimsel Sosyalizmin Doğuşu*, çev. Kenan Somer (Ankara: Bilim ve Sosyalizim Yayınları, 1976), 28-34.

farklılaşma olgusunun kurumlar için de geçerli olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.[4]

Din ve iktisat ilişkisinin kurumsal olarak ifade ettiği önem kuşkusuz birey ve toplum açısından anlamlı bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda Batı'nın ekonomik insanı ile İslam'ın önerdiği ahlâklı insan modeli süreç içerisinde tanımlanmaya çalışılmıştır.

İnsanların sahip oldukları dini görüşler, pek tabi dinlerin veya ideolojilerin dünya algıları ve değer yargıları tarafından müntesiplerini tanımlamakta ve resmini çizmektedir. Bu ön kabul ile birlikte insanın ihtiyaç ve açlığından doğan iktisat modellerinin toplumdaki din ve değerlerden bağımsız düşünülemeyeceğini söyleyebiliriz. Tabiî bunun aksine ortaya atılan tezlere de konu bütünlüğü içinde yer verilmiştir.

Tezin teorik çerçevesini oluşturan birinci bölümde din ve iktisat kavramlarının sosyolojik tanımları aktarılmaya çalışılmıştır ve bu iki kurumun birbiri ile münasebetlerinin tarihi kronolojisi verilmiştir. Hristiyanlık ve İslam dini üzerinden hareketle bu ilişkilerin toplumsal yansımaları ortaya konulmuştur.

Din iktisat etkileşimi bağlamında özellikle Weber'in Hristiyanlık (Protestanlık) için sorduğu ve yanıtlamaya çalıştığı soruların, İslam dini için nasıl sorulduğu ve ne şekilde cevaplar verildiği özetlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda son zamanlarda yapılan çalışmalarda "İslam, kendisinden beklenen modernleşmenin/ kalkınmanın motoru olabilir mi? Diğer bir ifade ile İslam, Protestanlaşabilir mi? Eğer İslam kendisinden beklenen bu rolü gerçekleştirirse kendisi olarak kalabilir mi?" tarzında formüle edilen soruların nasıl cevaplandığını aktarmaya çalıştık.[5] Bu sorulara zaman içerisinde her iki dünyanın mütefekkirleri tarafından muhtelif cevaplar üretilmiştir.

Özellikle modernleşmeyle birlikte yapılan çalışmalarda ve geliştirilen yeni dönem bakış açısında, din ve iktisat arasındaki bu sıkı ilişki, görmezden gelinmiştir. Fakat insanların kültür ve değer yargılarından bağımsız herhangi bir alanda tanımlama yapmanın sağlıklı olamayacağı yeniden ivme kazanmakta olan bir görüştür.

Din ve iktisat ile ilgili günümüzde karşılaştığımız durumların sağlıklı analizini yapamayışımızın temel sebeplerinden en önemlisi, İslam düşüncesinin zirve yaptığı dönemde bu alanla ilgili kaleme alınmış eserlerin, günümüze aktarımındaki sorunlu

---

4 Ali Bulaç, *İslam ve Fundamentalizm* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 31-63; Orhan Türkdoğan, *İslam Değerler Sistemi ve Max Weber* (İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2005), 23-46.

5 Kadir Canatan, "Kapitalizm, Protestanlık ve İslam", *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 2 (1992), 37.

durumun, tarihimizden kopuk duruşumuzun olduğunu söyleyebiliriz. Bilimsel çalışmalardaki pek çok bağımlılık ve tedbirsiz kabul edişlerin, iktisat ilminin ülkemizdeki konumu açısından da belirleyici ve yaşanan gerçeklikten uzak olduğu ifade edilebilir. Bambaşka dinamiklere ve eşsiz bir tarihe sahip medeniyetimizin, Batı iktisat algısı ve anlayışı çerçevesinde hapsedilmesi, bu hazır tedarikle giydirilmesi, İslam ülkelerinin gerçekliğinden olabildiğince uzak ve hayal ürünüdür. Bu İslam dünyasını tekrarlara itmekten ve eşsiz kimliğini görmezden gelmekten başka bir şey değildir.[6] Üstelik İslamiyet, dünya eksenine çok hayati konularda oturmuş, ahlâki öğretiler ve öbür dünya paralelinden çok daha fazlasını insanlara sunan organik bir inanç sistemi iken; Batı'nın bize sunduğu bakış açısı en iyi tanımlamayla, yavan ve yetersiz kalmaktadır.

Tezimizin ikinci bölümünde konu ile ilgili Max Weber'in fikirleri tahlil edilmektedir. Bilim insanlarının ürettikleri fikirler, kaleme aldıkları eserler kuşkusuz onların yaşadıkları coğrafya, hâkim siyasi düşünce ve uygulanan ekonomik politikalar ile sosyal etmenler ve diğer koşullardan bir şekilde etkilenerek oluşurlar. Biz de bu bölümde Max Weber'in zihin dünyasının şekillendiği döneme ve etkilendiği düşünce akımlarına ana hatlarıyla temas ederek onun din-iktisat ilişkisine dair görüşlerini ve yarattığı etkiyi incelemeye gayret ettik. Max Weber'in Sosyoloji ve din sosyolojine kazandırdığı ruh, onu bu alanlarda vazgeçilmez kılmıştır. Onun çalışmalarının muhtevasına bakıldığında kendisinin ansiklopedik ve bütüncül bir anlayışa sahip olduğunu görülür.

Batı toplumunun içinde bulunduğu koşullar doğrultusunda Weber modern dönemin tüm problematiklerini mesele haline getirmiş ve çözüm önerileri sunmaya çalışmıştır. Onun öncelikli olarak eğildiği meselelerden biri de modern kapitalizmin doğuşu ve gelişimi çerçevesinde modern toplumun yapısı ve işleyişini analiz etmektir. Bu noktadan hareketle o sadece Batı toplumunda ki gelişmelerle sınırlı kalmayarak mukayeseli olarak Doğu toplumları üzerine de çözümlemelere de odaklanmıştır.

Weber'in Doğu toplumları üzerine yaptığı genellemelerle oluşturduğu teorilerin kaynağını şarkiyatçı çalışmalar oluşturmaktadır. Weber kullandığı metodoloji ile Batı'yı adeta öteki üzerinden tanımlamaya gayret etmiştir. Tam da bu nokta bizim çalışmamızın

[6] Ahmet Tabakoğlu, *İktisat Tarihi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005), 207.

ağırlıklı ilgisini çeken husustur. Hatta şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki Ülgener'in Weberle yollarının kesiştiği (uzlaştığı ve ayrıştığı) yer burasıdır kanaatimizce.

Üçüncü bölümde ise Sabri F. Ülgener'in din iktisat ilişkisi bağlamında Max Weberi nasıl yorumladığını ele aldık. Kuşkusuz Sabri F. Ülgener, başta Alexander Rustov olmak üzere Türkiye'ye iltica etmiş Alman hocaların takdirini kazanmış,,Max Weber üzerine yaptığı çalışmalarıyla aynı alanda uzmanlaşmış olan Bryan S. Turner'in de dikkatini çekmiş bir akademisyendir.

Ülgener de Weber gibi ilgi alanları bakımından çok yönlü bir araştırmacı profili çizmektedir. Özellikle din iktisat bağlamında yaşadığı toplumu tahlil etmeye çalışmalarıyla ayrı bir üne sahiptir. Tarihsel sosyoloji bakımında Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişle beraber yaşanan toplumsal, siyasi ve ekonomik gelişmeler üzerinde doyurucu açıklamalar yapmış, özellikle toplumsal geri kalmışlık ve zihniyet arasında kurduğu bağlantılar özgünlük arz etmektedir.

Çalışmamızda ilgi düşünürlerin fikirleri çerçevesinde geçmişte olduğu gibi günümüzde de insanlığın temel sorunlarını yansıtan birtakım soruların da yanıtını arayacağız. En temel sorumuz olan Ülgener'in din iktisat bağlamında Weberi nasıl yorumladığı ve oluşturduğu düşünce sistematiği olmakla birlikte modern dünyanın ruhunu ne oluşturmaktadır? Evrensen düzlem bağlamında ekonomik işleyişler nasıl şekillenmiştir? Kapitalist sistemin doğası ve yarattığı sonuçların yanı sıra Hristiyanlık ve İslam'la münasebetini sorgulamaya çalıştık.

2. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Çalışmamızın temel gayesini öncelikli olarak din ve iktisat ilişkisinin Batı ve İslam dünyasındaki tezahürlerini ortaya koymak olarak belirledik. Öncelikli hedefimiz din ve iktisadın toplumsal hayatta iç içe telakki edildikleri ve modernleşme ile birlikte aralarına sınırlar konulmaya başlanmasıyla ortaya çıkan toplumsal yapıların özelliklerini tespit etmektir. Amacımıza bu iki dünyanın güzide temsilcileri olarak gördüğümüz Max Weber ve Sabri F. Ülgener'in fikirlerinden hareketle ulaşmayı hedeflemekteyiz. Din ve iktisat ilişkisi üzerine sosyolojide ilk temelleri atan Weber'in görüşleriyle bağlantılı olarak Ülgener'in eleştirilerini de analiz edeceğiz.

Çalışmamıza başlarken öncelikle birtakım hususların açıklanması gerektiği düşüncesindeyiz. Çalışmamıza başlarken "Böyle bir araştırmaya neden ve hangi

saiklerle ihtiyaç duyulduğu?" temel sorunun cevabını hem içe dönük hem de tezin muhatabı olacak kişiler açısından temellendirme gerekliliği gördük.

Böyle bir sorunun sorulması genelde her araştırma konusu için söz konusudur. Sorulan sorular hep aynı olsa bile verilen cevapların her seferinde farklı olması kadar doğal bir şey de yoktur. Çünkü her araştırmacı, araştırılan konu aynı olsa dahi ona farklı bir yaklaşımla yaklaşır.

Bir araştırmacının bir konuya ilgi duyması, ona önem atfetmesi ve onu incelenen obje haline getirmesinin farklı nedenleri bulunmaktadır. Araştırmacının bu seçimini, tek boyutlu düşünerek tek faktörle açıklamanın doğru olmayacağı düşüncesindeyiz. Kuşkusuz bu sebeple seçtiğimiz konu da bizim için, pek çok anlam ve arka plan barındırmaktadır. Son dönemlerde dünyayı etkisi altına alan ekonomik kriz, ekonomik kaygılarla yapılan savaşlar, maddi menfaat ve çıkarlar uğruna yozlaşan ilişkiler dünyayı giderek yaşanmaz hale getirmektedir. İşte bütün bu ve benzeri gündelik sorunlar bizleri yaşananların ne anlama geldiğini anlamak ve çevremizle kuracağımız ilişkilerin nasıl olması gerektiğini inceleme ihtiyacı doğurmuştur.

Ayrıca doktora yeterliliğine hazırlık mahiyetinde yaptığımız okumalarda eserleriyle tanıştığım Sabri F. Ülgener'in fikirleri dikkatimi ve ilgimi yoğun bir biçimde çekmiş ve böyle bir çalışmaya karar vermeme etki etmiştir. Çalışmanın amacı ne dini ekonomik bir model sunmak ne ekonomik sonuçlar çıkarmaktır. Çalışmamızın temel hedefi Doğu ve Batı dünyasının iki önemli temsilcisi olarak kabul ettiğimiz Max Weber ile Sabri F. Ülgener'in çalışmalarına paralel bir okuma yaparak, onların din-iktisat ilişkisi üzerindeki görüşlerini tüm yönleriyle kavramak ve anlamaya çalışmaktır. Din-İktisat ilişkisi üzerine sosyolojik çalışmaların İslam dünyasında ve ülkemizde sınırlı olması, her geçen gün bu çalışmalara ilginin artması çalışmamızın öneminin de göstergesidir.

3. Çalışmanın Yöntemi, Sınırlılıkları ve Kaynakları

Çalıştığımız konu, din ve iktisat gibi hem zengin hem de insanlık tarihini derinden ve yadsınamaz şekilde etkileyen iki önemli kavram eşliğinde şekilleneceği için bazı noktalarda çalışmamıza sınırlılıklar getirmemiz kaçınılmaz olmuştur. Düşünce tarihinin bu konudaki zengin literatür göz önüne alındığında, belirtmek istediğimiz temel bakışa bizi ulaştıran eser ve müelliflerine öncelik vereceğimizi belirtmeliyiz.

Bu sebeple hayatları ve akademik kimlikleri beni etkileyen, bambaşka takdimlere muhatap olmalarına rağmen, kendi coğrafyalarını ve zamanlarını aşarak hem dünyayı hem de müteakip zamanları derinden etkileyen iki önemli bilim insanını, Max Weber ve Sabri F. Ülgener'i çalışmamızın merkezine konumlandırdık.

Çalışmamızda din sosyolojisi ve iktisat literatürünün orijinal terminolojisini esas alarak, değerlendirmelerimizi de bu çerçevede oluşturduk. Ayrıca seçtiğimiz kavramları onlara yüklenilen anlamlar doğrultusunda doğru kullanıp yansıtmaya gayret ettik. Araştırmalarımızın başından sonuna kadar tanımlayıcı- tasvir edici ve fenomenolojik yöntemi kullandık. Öncelikle konu hakkında genel literatür taraması yaparak konu üzerindeki çalışmaları temin ettik. Bu bağlamda gerek Max Weber'in gerekse Sabri F. Ülgener'in din ve iktisata dair yazmış oldukları eser, makale ve diğer kaynakları ilk elden görme çabası içinde olduk.

Ayrıca konuların daha iyi anlaşılır hale getirilmesi için her iki yazarın kendi yazıları yanı sıra onlar hakkında yapılmış farklı çalışmalardan da istifade ettik. Sabri F. Ülgener'in halen hayatta olan talebeleri ile görüşme imkânı aradık. Bu vesileyle Ahmet Güner Sayar hoca ile görüşme imkânımız oldu.Onun şifahî aktarımlarının da yol gösterici olduğunu ifade etmem gerekir. Son olarak eldeki veriler kullanılarak sentezler oluşturulmuş ve bu sentezlerin sistematik sıralanması suretiyle Sabri F. Ülgener'in Max Weber üzerine ortaya attığı düşünceler çerçevesinde iktisat-din ilişkisinin mahiyeti üzerinde durduk.

Weber üzerine belki de düşünürlerin uzlaştığı en önemli konu onun eserlerinin anlaşılmasının zorluğu meselesidir. En temel neden de eserlerinde kullandığı üslup ve yazılarının büyük bölümü onun ölümünden sonra yayınlamış olmasıdır. Ana dili Almanca olan araştırmacıların bile anlamakta güçlük çekecekleri bir dil kullanılmıştır.[7] Eserlerinin zaman zaman çelişkiler barındıran bir görünüm arz etmesi sebebiyle Weber, tezatlıklarla dolu bir yelpazede yorumlanan bir düşünür olmuştur.

Tezimize karar verdiğimizde model olarak istifade ettiğimiz ve gerçekten yol gösterici bir çalıma olarak Selma Özdemir'in "Din Ahlâk-Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İsmail Hakkı Örneği)" isimli doktora tezi olmuştur. Ulusal tezlerde gerek Max Weber gerekse Sabri F. Ülgener üzerine farklı alanlarda yapılmış çok sayıda yüksek lisans ve doktora

[7] Emel Öztürk Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu* (İstanbul: Derin Yayınları, 2003), 5.

tezlerine de göz atma ve istifade etme imkânımız oldu. Ülgener üzerine yapılan çalışmaların genelinde doğrudan veya dolaylı olarak bir şekilde Weber'e temas edilmektedir.

Burada muhteva açısından daha kapsayıcı ve zaman zaman başvurduğumuz tezler olarak Selman Ortaköy'ün "Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet" ile Filiz Öztürk Karagöz'ün *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu* çalışmalarını *zikredebiliriz.* Ayrıca bu çerçevede Orhan Türkdoğan, Sabri Orman, Memet Eröz ve Mehmet Genç, Abdurrahman Kurt,'un eserleri ve makaleleri esin kaynağımız oldu.

Din-iktisat ilişkisi, kuşkusuz din sosyolojisinin önemli araştırma alanlarından bir tanesidir. Bu ilişkinin tarihsel veya aktüel muhtevası çerçevesinde farklı metodolojiler inşa edilmiştir. Bu bağlamda kurulan ilişkiler ve varılan sonuçlar araştırmacının benimsediği yöntem ve çerçeve neticesinde farklılıklar da arz etmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz veya istifade ettiğimiz çalışmalar ile bizim tezimiz muhteva bakımından zaman zaman örtüşse de netice bakımından farklılıkları da söz konusudur.

Çalışmamızın kanaatimizce farklılaştığı nokta, dini kavramların özellikle İslam zihniyet yapısının içten bir bakışı da sunabilme ve değerlendirebilme formasyonumuzun olmasıdır. En basitinden bir örnekle ifade edecek olursak, Weber ile Ülgener'in mukayesesi yapılan bir çalışmada Protestanlığın bir din olarak kabul edilmesi bunun karşısına tasavvufun bir mezhep olarak zikredilmesi gibi problemli ifadelere de rastladık. Biz burada önceki çalışmaların doğru çıkarımlarından istifade ettiğimiz ölçüde onların hatalarına düşmemeye gayret ettik. Tabii bilimsel çalışmalarda farklı sebeplerle oluşabilecek çok hatalı çıkarımlar da muhtemeldir. Elbette bu çalışma için de durum farklı olmayacaktır.

I. BÖLÜM

SOSYOLOJİSİK ÇALIŞMALARDA DİN-İKTİSAT İLİŞKİSİ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE, TARİHİ ARKA PLAN VE AKTÜEL DURUM

1. Kavramsal Çerçeve

Din-iktisat ilişkisi ve bu ilişkinin sonucu olarak toplumsal hayata yansıyan etkilerinin insanlık tarihi kadar eskilere götürülebilecek bir maziye sahip olduğunu daha önce ifade etmiştik. Her iki olgunun kavramsallaştırılma süreci ve söz konusu sürecin tarih içerisindeki evriminin iyi bilinmesi, ilişki üzerinde doğru fikir yürütme ve onu analiz etme açısından önemlidir. Şunu ifade etmek gerekir ki, kavramlar bizlere meydana geldikleri veya vücut buldukları çevreyi ya da topluluğu yansıtan ayna işlevi görmektedirler.

Kavramların semantik evriminden hareketle bir toplumun hatta insanlığın geçirdiği değişimin izlerini sürebilmek mümkündür. Kavramlar aynı zamanda döneminin ve toplumunun zihniyet yapısını da aksettirmektedirler. Bilindiği üzere kavramlar belli bir kültürel yapı içerisinde şekillenirler ve o yapı dönüşüme uğradığı zaman kavramlar da kaçınılmaz olarak anlamlarını yitirir veya dönüşüme uğramaya başlarlar.

Kültürel yapının ve dolayısıyla kavramların semantik dönüşümüne yol açan önemli etkenlerden biri de farklı kültürlerin birbirleriyle ilişki içine girmesinden meydana gelen ve akültürasyon olarak isimlendirilen kültürel etkileşimdir. Bu durumda eski kavramların anlamları değişir ve yeni kavramlar ortaya çıkar. İnsanlık tarihi boyunca toplumlar arasında siyasi, ekonomik, dini, kültürel pek çok alanda meydana gelen etkileşim sayesinde, kavramlar doğdukları coğrafyaları aşarak, insanlığa mal olurlar.[8]

Kavramların bu karmaşık yapısı sebebiyle araştırmacıların bu kavramları kullanırken dikkatli davranma zorunluluğu vardır. Çünkü bazen yerinde kullanılmayacak bir kavram, belirtmek istenilen hakikatin aksi algıların oluşmasına sebebiyet verebilmektedir. Kavramların zuhur ettiği ortam ve toplum onlara yüklenen anlam açısından önemlidir.

---

[8] Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2008), 101.

Fakat burada şu hataya düşülmemesi gerekir; her ne kadar kavramlar ve kavramsallaştırma süreci bir toplum ve kültür içinde gerçekleşiyor olsa da bu durum, kavramların ihtiva ettiği anlam ve hakikatlerin tamamının o toplumun ürünü oldukları anlamına gelmez.[9]

Örneğin faşizm, kapitalizm ve komünizm gibi sistemlerle bugün din sosyolojisinin önemle üzerinde durduğu yeni dinî yapılar (hareketler)'ı belirli bir medeniyetin, belirli bir toplumun, belirli bir tarihin ürünü olarak görmek mümkündür. Lakin söz konusu İslam olunca böyle bir şey mümkün olamaz. Çünkü İslam bir vahiy dinidir. Yani belli bir zamanda bir tarihte insan toplumlarına Allah tarafından peygamberler aracılığıyla bir düzen ve yaşam biçimi olarak sunulmuştur. Onu herhangi bir zamana (tarih) veya mekâna (toplum) bağlı, şartlı (mukayyed) tutamayacağımıza göre, çağlar üstüdür ve bütün toplumları ve tarihleri kucaklar. Her zamana ve mekâna hitap eder ve muhataplarını, onun getirmiş olduğu ilkeleri uygulanmakla yükümlü tutar.[10]

Bu hususa kısaca dikkat çektikten sonra, kavramlardan hareketle kültürler arası mücadele ve çatışmalar üzerinde de durulması gerektiği kanaatindeyiz.

Hiyerarşik bir eşya düzenine dayalı geleneksel dünyada, şeylerin ve tekabül ettikleri kavramların sınırları bellidir. "Efradını cami, ağyarını mâni" formülasyonunun da ifade ettiği gibi, İslam geleneğinde tanıma had, yani sınır denmektedir.[11] Bu bağlamda İslam kültüründe tanımlamaların hassasiyetle üzerinde durulduğu görülmektedir. Pek çok kavramsallaştırma örneğinde bu titizlik göze çarpmaktadır.

Günümüzde farz edilen durumun aksine, Müslüman bilim insanları, Batılı bilim insanları ile bilimsel olanı kullanma bakımından çok daha erken dönemlerde deney ve gözlemi çalışmalarının merkezine almış, hakikate ulaşma çalışmalarını meşru bir zemine oturtmak için emek vermişlerdir. İslam bilim tarihi bu donanımda çalışmalar ile zengin bir literatüre sahiptir. Çalışmamızda bu örneklerden bazılarına yer vermenin uygun olacağını düşünmekteyiz.[12] Bayraktarın ifadesiyle:

> "Bîrûnî'nin mutasyon olayının yanı sıra, güneş merkezli ve dünyanın dairesel olduğu fikrinin ileri sürüldüğü bir kozmoloji ve astronomi anlayışını

---

9 Ali Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler* (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980), 20.
10 Bulaç, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler,* 21.
11 Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939),* 102.
12 Kasım Küçükalp - Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi-Felsefi Temeller* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009), 97.

keşfetmesi, İbnü'l- Heysem'in görme olayına yönelik bilimsel izahı, İbn Benna ve Galasadi'nin matematik ve cebire ait sembolleri bulmaları, yine Müslüman matematikçilerin VII. Yüzyılın sonlarında sıfırı keşfetmeleri, birçok Müslüman bilim insanının trigonometriyi oluşturması, İbn Nefs'in kan dolaşımını bulması, İslam kültür ve medeniyetinde bilimin gelişmişlik düzeyini örneklendirmek bakımından yeterli olacaktır."[13]

Ayrıca çalışmamızın konusu ve alanı ile ilgili önemli bir düşünür olan İbn Haldun'u da bu çerçevede rahatlıkla zikredilebiliriz. İbn Haldun, akılcı ve gözleme dayanan bir araştırma ruhuna sahiptir. O, insan düşüncesinin, bilimlerin, sanatların, devletlerin gelişmelerini, örf ve adetlerinde görülen değişmeleri genellikle akla ve gözleme dayanarak açıklar. İbn Haldun, akli olmayan ve gözlemlere dayanmayan tarihsel aktarımlardan kaçınan metodolojisiyle günümüz sosyal bilimlerine âdeta bir zemin hazırlamıştır.[14]

1500'lü yallardan sonra geçirmiş olduğu büyük dönüşüm ile birlikte Batı, dünya görüşü bakımından kendini Çin, Japonya, Hindistan, İran ve Osmanlı gibi ülkeleri kapsayan geleneksel dünyadan köklü bir şekilde soyutlamıştır. Bu süreçte Batı'da ortaya çıkan yeni kavramlar ya yeni fikirlere (icatlara) yeni terimler uydurma veya eski terimlerin anlamlarını yeni fikirlere yaklaştırarak dönüştürme yoluyla kendi kültürlerine mal etmiştir. Bazı kavramlar ise aynı kültür içerisinde dahi farklı anlamlar yüklenerek değişik formlarda kullanılmıştır. Bunun bir konvansiyondan çok bir mücadele ürünü olarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Batı dünyası modern olarak isimlendirdiği yenidünya görüşüyle ortaya çıkmakla kalmamış, kısmi ekonomik gücüyle de bu dünya görüşünün temel kavramlarını geleneksel Doğulu kültürlere de dayatmıştır. Bu dayatmalar ve böyle bir asimetrik kültürel karşılaşma, doğal olarak diğer geleneksel kültürleri farklı düzeylerde krizlerle karşı karşıya bırakmıştır.[15]

Geleneksel toplumlarda var olan kavramsal hiyerarşi sınırları, anarşi ile ortaya çıkan modern dünyada iyice bulanmış ve kavram kargaşası, Batı'nın akültürasyonla etkilediği geleneksel yapıların kaderi haline gelmiştir.[16] Din ve iktisat kavramlarını açıklamaya geçmeden önce bu iki kavram üzerinde Batı ve İslam toplumunda yapılan

---

13 Mehmet Bayraktar, "İslam, Bilim ve Batı", *Bilim ve Ütopya* 7/141 (2006), 17.

14 Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2020), 70.

15 Bayraktar, "İslam, Bilim ve Batı", 17; Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay - Osman Aydoğuş (Ankara: Teori Yayınları, 1985), 1/6-12; Orhan Kurmuş, *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu* (İstanbul: Yordam Kitap Yayınları, 2009), 55.

16 Gencer, *İslam'da Modernleşme(1839-1939),* 102.

tanımların ayrıştığı noktaları Selma Özdemir'in tezindeki tespitlerini özetleyerek yer vermenin konumuz açısından derleyici ve aydınlatıcı olduğunu düşünmekteyiz.

Batı'da dini tanımların çok çeşitli versiyonlarının, "din olgusu"nun Batı toplumsal hayatında izlediği tarihi süreç ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür: Öncelikle Batı medeniyetinin temellerini, kadim, materyalist Yunan geleneği oluşturduğu için bu dönemin din tanımı bu özelliklerle çevrilidir. Hristiyanlıkla dinin, kilise ve güçten ödün vermek istemeyen din adamlarının tahakkümüne girmesi özünden uzaklaşmış bir din tanımını beraberinde getirmiştir. Bu baskı ve zorlama ortamında yeniden nefes alabilmek için ortaya çıkan protesto hareketleriyle ivme kazanan: Protestanlık, Lutheranizm, Kalvinizm, Püritanizm gibi akımların kendi varoluşlarıyla yaptıkları yeni din tanımları tarihte yerini almıştır. Aydınlanma dönemiyle birlikte bireyin gücünü bir anlamda yeniden keşfetmesi, kendini bulması, acziyetinden kurtulması ile birlikte Tanrı ve insan arasındaki dengelerin değişmesi sonucu ortaya çıkan bambaşka bir din tanımlaması literatüre girmiştir. Bireyin önderliğinde yükselişi durdurulamayan rasyonel akıl da paralel tanımlamaları doğurmuş ve nihayetinde bireyin biricikliği ve öncülüğünde din, seküler tanımlamalarla insanın vicdanıyla çerçevelenmiştir.[17]

Özdemir'in çalışmasında İslam düşünürlerinin din tanımlarında fert ve toplum bazında "tevhid" ilkesini yerleştirme gayreti olduğu vurgulanmaktadır. Bunun bir tezahürü olarak "toplumsal vahdet"i amaçlayan bir düşünce ile hareket edildiği, dolayısıyla düşünce sistemlerinin yerleştirilmesinde hiçbir hiyerarşik kuruma yer verilmediğinden bütün dini bakış açılarının bu çerçevede şekillendiği ifade edilmektedir.[18]

1.1. Din Kavramı

Din kavramının tahlili ve tanımlarına geçmeden önce şunu ifade etmek gerekir ki, sosyal bilimlerde kavramların tanımlanması doğa bilimlerine nispeten daha zor ve problemlidir. Doğa bilimlerinin kavramları genelde nesne tanımları oldukları için tanımlanmaları daha kolaydır ve doyurucudur. Aynı zamanda bu tanımlar mantık bilimi açısından da tam tanım ve eşya tanımına girmektedir. Sosyal bilimlerin tanımı ise

---

[17] Selma Özdemir, *Din-Ahlâk-Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2005), 11-12.

[18] Özdemir, *Din-Ahlâk-Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*, 12.

kelime tanımlarıdır ve eksik tanımlardır. Sosyal bilim tanımlarında, kavramların temel niteliklerinin hepsini içine alan, bir tanım yapma imkânı kolay değildir.[19]

Bunun için her ne kadar itinalı tanımlar yapılmaya çalışılsa dahi kavramların niteliğinin bir kısmı tanımların dışında kalacağı için başkalarına farklı tanımlar yapma imkânı tanımaktadır. Yapılacak tanımların eksik ve yetersiz kalma durumu söz konusu olsa bile bilimsel çalışmalar esnasında yersiz tartışmaları en aza indirebilmek, ortak bir kavramsal bütünlük kurabilmek için kavramların tanımlanmasına ihtiyaç vardır. Sosyal bilimlerde yapılan tanımlar bir sonuç olarak değil bir başlangıç noktası olarak kabul edilmelidir.[20]

Max Weber *Din Sosyolojisi*'nin, Dinin Kökenleri bölümüne başlarken bu hususa dikkat çekmekte, dini tanımlamanın ve onun ne olduğunu söylemenin çalışmanın başlangıcında mümkün olmadığını ifade etmektedir. Böyle bir şey mümkün olsa dahi bunun ancak incelemenin sonunda yapılacağını belirtmektedir.[21]

Din kavramı, farklı bilim dallarının faklı sebeplerle ilgilendiği bir kavramdır. Bu bilim dalları, konuları gereği din üzerine belli izahlar getirme ve onu tanımlama gayreti içerisinde olmuşlardır. Genel olarak bu çalışmalara göz atıldığında, dikkatimizi çeken en önemli hususlardan biri, tüm disiplinlerin din kavramını tanımlama gayretinin oldukça zor bir çaba olduğu konusunda fikir birliğinde olmalarıdır. Bunun nedenlerine yukarıda kısaca değinmiştik.

Günümüze kadar farklı disiplinler, din ile alakalı tanımlarını kendi bağlamları içerisinde zengin bir literatür oluşturacak şekilde yapmışlardır. Fakat tüm bu çabalar aynı zamanda, aydınlattığı durumlar kadar yeni sorulara, yeni problemlere de kapı aralamıştır. Tüm bu uğraşıların sebebi aslında, insanın kendisini bilme çabası olarak görülebilir. Çünkü bireyin kendisini tanıması, aslını keşfetmesi, din konusunu anlaşılır kılmasıyla mümkündür. Din, insanın kendi öz varlığını bilmesine giden yolu aydınlatan en önemli saiklerdendir.[22] Tüm bu bilgilerin sınıflanması ve aktarımından sonra, dinin hem İslam dünyasında hem de Batı kültüründeki kavramsal menşei üzerinde durabiliriz.

---

19 Mehmet Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, ed. Mustafa Aksoy (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 41-47.

20 Ahmet Özkiraz, *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi* (Ankara: A Yayınevi, 2000), 128.

21 Max Weber, *Din Sosyolojisi*, ed. Ephraim Fischoff, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarın Yayınları, 2012), 85.

22 Musa Musai, *Balkan Müslümanlarında Din- Kimlik Bütünleşmesi* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2004), 44.

Din âlimleri, din kelimesinin Arapça "deyn" kökünden masdar veya isim olduğunu kabul ederler. Kur'an-ı Kerim'de din kelimesi doksan iki yerde geçmektedir, ayrıca üç âyette de (Tevbe 9/29; Saffat 37/53; Vakıa 56/86) değişik türevleri yer almıştır. Bu âyetlerde dinin başlıca şu anlamlarda kullanıldığı görülür: yönetme-yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslam, şeriat, hudud, âdet, ceza, hesap, millet, durum, mükâfat, hâkimiyet, galibiyet, mülkiyet, ferman.[23]

Din kelimesinin anlamı, İslami literatürdeki kullanımı göz önünde bulundurularak dört grupta toplanabilir: a) Ceza, mükâfat, hüküm, hesap; b) Üstün gelme, hâkimiyet, zelil kılma, zorlama; c) İtaat, teslimiyet, hizmet, ibadet, d) Âdet, yol, kanun, şeriat, millet, mezhep.[24]

Din teriminin Batı dillerindeki karşılığı "religion" kelimesidir. Latince "religio" kelimesinden gelmektedir. Kelimenin Latince "religare" ve "religere" kökünden geldiğini savunan iki farklı görüş vardır. Birinci görüşe göre "religio" kelimesinin, "toplamak ve bağlamak" anlamına gelen "religare"den; ikincisine göre ise "saygıyla kendisini toplamak" anlamına gelen 'religere' kökünden geldiği ileri sürülmektedir.[25]

Sözlük anlamı itibariyle ise din; inanılıp bağlanılan düşünce, inanç, ülkü veya insanların anlayamadıkları,[26] karşısında güçsüz kaldıkları doğa ve toplum olaylarını, gizemsel nitelikteki güçlerle açıklamaya yönelmeleri olgusu ve bu nitelikteki tasarımların kurallar, kurumlar, törenler ve simgeler biçiminde örgütlenmesini sağlayan düzen olarak ifade edilmektedir. [27]

İslam dininin klasik tanımı ise şöyledir: "Din, Allah Teala tarafından vaz' (yasa) olunmuş bir kanundur. İnsanlara saadet yollarını gösterir, onların saadete erişmelerine delalet eder, yaradılışlarındaki gaye ve hedefi, Allah'a ne suretle ibadet yapılacağını bildirir. İnsanları (kendi arzularıyla dini kabul eden akıl sahiplerini) hayır olan işlere sevk eder."[28] Bu tanıma göre din, insanın maddi ve manevi hayatında iyiliği bulmasını sağlayan, Allah (c.c) tarafından bildirilen ve tutulması gereken yoldur.[29]

---

23 Tümer Günay, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 9/312.
24 Günay, "Din", 9/312-313.
25 Veysel Uysal, *Dini Tutum ve Şahsiyet Özellikleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 17.
26 Günay, "Din", 9/312.
27 Günay, "Din", 9/312-313.
28 Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini* (Ankara: Nur Yayınları, 1983), 5.
29 Uysal, *Dini Tutum ve Şahsiyet Özellikleri*, 17.

Çalışmamızda bu noktaya kadar din ile ilgili, İslam ve Batı kaynaklarının kısa bir taramasını yaptıktan sonra sosyal bilimciler tarafından yapılan tanımlamalara yer vermeye çalışacağız. Fakat sosyal bilimciler bu tanımlamayı İslam veya Batı dinleri özeline indirgemedikleri için insanların genelinin kabulünde olan hak veya batıl ayrım yapmaksızın hepsini çevreleyen bir tanımlamadan bahsedeceğiz.

Din hem bireysel hem de sosyolojik bakımdan ele alınması gereken bir olgudur. Çünkü din, bireyin öz benliğine hitap eden aynı zamanda bireye psikolojik doyum sağlamayı da vadeden bir özelliğe sahip olduğundan psikolojiyle alâkadar iken, sosyalleşmesi kaçınılmaz bir varlık olan insanın bu yönünü de tatmin etmesi gerektiğinden sosyolojiyle de ilgilidir.[30] Yani din özelde insan ile ilgili iken bir yandan da insanın en nihayetinde kaçınılmaz olarak oluşturduğu kollektif bilincin sonucu olan toplumun ilgisi dâhilindedir. Bu da dine, din ile alakalı olana farklı boyutlar kazandırmıştır.

Dinin psikolojik ve sosyolojik yapısı ona bütünde bir anlam kazandırır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi din bireysel ve toplumsal veçheleri olan bir olgudur. Bununla birlikte tabi ki teolojik ve metafizik yönleri de mevcut olan ve bu zaviyelerden de ele alınması gereken bir kavramdır. Çalışmamızın doğası gereği kavrama ağırlıklı olarak sosyolojik pencereden bakıyor olsak bile farklı yönlerini de göz ardı etmemeye çalışacağız.

Sosyal bilimler açısından tanımlar genelde insanı merkeze alan tariflerdir. Bu çerçevede din, "İnsanın, kutsalı kavraması, idrak etmesi, tecrübe etmesi, onu tanıması, duyması, manevi uyanış çabası, düşüncesi, arzusu, iştiyakı, ihtiyacıdır, davranışı, esrarengiz bir güce yönelmesi, tapması, inancı, tavrı, onunla ilişkisidir. Rasyonalitesi olan insanın duyuş, inanış ve hareketleridir".[31]

Klasik sosyologlar genel olarak dini sosyolojik bir olgu olarak görerek, dini sosyoloji kuramları ile açıklamaya çalışmışlardır. Modern sosyologlar ise dinin sosyolojik boyutlarını konularına dahil ederken psikolojik, metafizik gibi boyutlarını kendi çalışma alanlarının dışında bırakmışlardır. Din insanın benliğinde, biricik bir tecrübeyle hayat bulduğu için; psikolojik gerçekliğini görmezden gelmek mümkün değildir. Her bir birey, kendi dini tecrübesini eşsiz bir şekilde tecrübe eder. Sonuç

[30] Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985), 191.
[31] İzzet Er, "Sosoyal Bilimlerde ve İslam'da Din Anlayışı", *U.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 5.

olarak din, insanı, tercihlerini, davranışlarını, diğer insanlarla münasebetini, etkileyen ve şekillendiren önemli bir olgudur.

Din Sosyolojisi çalışmalarına bakıldığında din sosyologları dini şu tarzda tanımladıkları görülür: Ruhi olay, tabiatüstü güçlerle ilgili olan, kutsalın toplumdaki uygulanması, mantık üstü, esrarlı, kutsalın tecrübesi, ayinlerle ilgili adetler ve bağlılıklar; tabiatüstü düzen, nihai gerçeklik, temel davranış, topluma güç veren, duyguları onaylayan, aklileştiren ve destekleyen sistem, kutsallıkla yerleşmiş beceri ve hareket, insanüstü varlıklar, sosyal bağın temeli, en üstün ilgi, insanüstü faaliyetler, en üstün ilgi, sembolik şekiller ve varlığın nihai halleri, tecrübe üstü görünen ve görünmeyen dünya ve sonludan sonsuzluğun idraki.[32]

Genel olarak bakıldığında sosyal bilimlerdeki tanımlar dinlerin özüne veya onların icra ettikleri fonksiyonlara göre bir sınıflandırılmaya tabi tutulmaktadır. Bunun yanı sıra Marksist tanımlar ise dinin süreçsel yapısını ele almaktadırlar.[33]

Özsel tanımlar dinin içeriği veya özüyle ilgili tanımlardır. İşlevsel tanımlar ise onların bireyin hayatında veya toplumsal yaşama katkılarını tasvir eden ve onların pratik kazanımlarını içeren tanımlardır. Her iki tanım biçimi de "monotetik ve dışlayıcı tanım"[34] olarak kabul edilmektedir. Bu tanımlar çerçevede yapılan ve daha kuşatıcı olmayı hedefleyen ve dinin özselliği ile fonksiyonlarının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini savunan tanımlardır. Bu tanımlar politetik tanımlar olarak isimlendirilmektedir. Bu uzlaştırıcı çabalar da bir noktada diğer tanımlar gibi bir açmaza düşmekteydiler. Bu anlayışın en dikkat çekici kusuru ise "kutsal ya da seküler olarak değerlendirilebilecek her fenomenin" din olarak tanımlanma riskidir.[35]

1.2. İktisat Kavramı

İktisat her şeyden önce insan ihtiyaçlarının meşru yollardan karşılanması anlamına gelmektedir. İnsanın temel ihtiyaçları denildiğinde genel olarak yaşamsal ihtiyaçlar, yeme-içme, giyinme, barınma ve korunma şeklinde sıralayabileceğimiz ihtiyaçlar akla gelmektedir. Fakat bu algı, insanın diğer bir yönü olan içi dünyası veya

---

32 Zeki Arslantürk, *Din Sosyolojisi-Din Sosyolojisinin 'Nedir?'liği* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 35-36.
33 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 41-43; Arslantürk, *Din Sosyolojisi-Din Sosyolojisinin 'Nedir?'liği*, 35.
34 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 41-46.
35 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 41-46.

manevi yönünü ve bu yöndeki ihtiyaçlarının eksik bırakılmasını veya gözden kaçırılma tehlikesini taşımaktadır.[36]

Kur'an'da iktisat biliminin terimleriyle ifade edilebilecek iktisadi bir sistem önerilmemekle birlikte üretim-tüketim, ticaret ve gelirlerin dağılım süreçleriyle ilgili genel ilkeleri bulmak mümkündür. Sosyal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi, iktisadi alanda da Kur'an'ın ana hedefi sosyal adaleti gerçekleştirmektir. İslami kültürel kodlar içerisinde yer bulan "Adalet mülkün temelidir" anlayışı çerçevesinde Kur'an, kurumsal servet dağılımını esas alarak dengeli bir müdahaleci yaklaşımı benimsemiş; buna bağlı olarak iktisadi faaliyetlere yön veren temel ilkeler vazetmiştir. Hz. Muhammed de yaşadığı dönemin sosyo-kültürel, ekonomik ve politik şartlarında bu ilkelere açıklık getirmiştir.[37]

Çalışmamızda genel olarak iktisat kavramını kullanılacaktır. İktisat İslam literatürüne bugünkü anlamıyla ancak Batı'daki ekonomi kelimesinin türetilmesiyle ortaya çıkmıştır. Ekonomi kökeni itibariyle, deyim olarak ilk kez Antik Çağ düşünürü Aristoteles tarafından kullanılmıştır. Yunancadaki "oikia" (ev) ve "nomos" (kural) kelimelerine dayanır. "Ev Yönetimi" anlamına gelmektedir.[38] Türkçede günümüz iktisat literatürlerinde ekonomi kelimesi eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte daha çok Arapçadan geçen iktisat kelimesi tercih edilmektedir.

Din, insanların maneviyatını dengeleyip doyurduğu gibi; mal edinme, insanlarla meşru yollardan ticaret ilişkisi kurma gibi somut ve hayati alanlarda da insana yol gösterir, onun hayatını planlar. Çünkü din ister bireysel ister kamusal alanla ilgili olsun, bireyin hayatını sağlıklı bir çerçevede programlamayı ve ona maddi-manevi doyumu vadeder. Bunun gerçekleşmesi için de bireyin dolayısıyla toplumların davranış kalıplarını genel anlamda tanımlar. İnsanların birikim yapma anlayışından infak ahlâkına kadar pek çok konuda yol gösterir ve davranış kodları barındırır.

Gerek sahabe döneminde gerek ondan sonraki dönemlerde iktisadi meseleler üzerinde çokça durulduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. İslamî gelenek içerisinde İslam'ın iktisadi meselelere yaklaşımı, öncelikli olarak, bu konuların genel ilkelerini

---

36 İoanna Kuçuradi, *İnsan ve Değerleri* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1998), 5-16.

37 Ahmet İnan, "Kur'an'da Mülkiyet", *İslam Araştırmaları Dergisi* 16/4 (2003), 489; Talip Özdeş, "Kur'an Işığında Global Ekonominin Parametrelerine Farklı Bir Bakış", *İslam Araştırmaları Dergisi* 11/4 (2003), 577.

38 Özdemir, *Din-Ahlâk-Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*, 27.

ortaya koyan ilgili ayet ve hadislerden çıkarılmaktadır. Bu çerçevede 14 asırlık İslam tarihi boyunca, İslam hukukunun ışığında iktisadi meselelerin tartışıldığını; birçok iktisadi ilişkinin, fıkıh kitaplarında yer aldığını görebiliriz.

İktisat ile ilgili konular üzerinde münhasıran yazılan eserler ya da eserlerinin bir bölümünde bunlara yer veren çok sayıda klasik dönem müellifleri vardır. İlk dönemlerden itibaren birçok fakih ve filozof eserlerinde iktisadi konulara da yer vermiştir. Ebu Yusuf, Ebu Ubeyd, Kudame b. Cafer, İbn el-Mukaffa, Cahız, Maverdi, İbn Hazm, İbn Teymiye, İbn Kayyyim, Şatibi, İbn Haldun, Tusi, Gazali ve son dönemlerde Şah Veliyullah Dehlevi bunladan sadece birkaçıdır. Onların yazmış olduğu fıkıh, felsefe vb eserlerde, "kitabu'l-bey" (alış veriş), "kitabu'l-icare" (kira), "kitabu'l-iare" (ödünç), "kitabu'l-vekale" (vekâlet), "kitabu'l-rehn" (rehin), "kitabu'l-irs" (miras), "kitabu'l-vakf" (vakıf) gibi bölümler de yer alır.[39]

İslam düşünce geleneğinin ve zaman zaman da modern sosyolojinin kavramsal anlamda kurucu şahsiyetleri arasında zikredilen, fikirleri ile ön plana çıkan İbn Haldun da iktisadi anlamda liberalist bir tavır sayılabilecek düşünceler ileri sürmüştür. O, tarihsel olaylarda doğal zorunluluğu ve insan etkinliğini fark ederek devletin bu alana müdahale ettiği takdirde, ticari düşünce ve girişkenliğe darbe vurabileceğini savunmuştur.[40] Bu anlamda da İslam'da İktisadi faaliyetlere (adalet ilkesinin sağlanması kaydıyla) doğrudan müdahale edilmediği söylenebilir. Devlet tarafından yaptırılan hanlar, hamamlar, kervansaraylar, yollar vs., ticaretin serbest ve rahat bir ortamda yapılabilmesini amaçlamaktadır.[41]

İbn Haldun, toplumsal hayatı insanlar için bir zorunluluk olarak görmektedir. Çünkü hiçbir insan, mutlu ve doyuma ulaşmış bir hayatı yalnız başına karşılayamaz. İhtiyaçlarını karşılayabilmesi için; toplumun renkli ve zengin gücüne ihtiyaç duyar. O, ekonomik faaliyetlerle, geliştirmiş olduğu bedevilik-hadarilik, asabiyet-mülk, din-ahlâk gibi temel kavram ve değerlerin yakından ilgili olduğunu ifade etmiştir. Maddi ihtiyaçlar dikkate alınmadığı takdirde de ne toplum ne de sosyal değerlerin açıklanabilmesinin mümkün olmayacağını söylemektedir. İbn Haldun genel karakteristiğinde iktisat önemli bir yere sahiptir. Toplumların birbirinden farklı

---

[39] Mehmet Bulut, "Modern Zamanlarda Kadimle Buluşma Arayışları: İktisat, Ahlâk ve Eğitim", *İnsan, Ahlâk Ve İktisat* (IV. Ahlâk Şurası-Hatay, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2018), 1/315.

[40] Erol Kozak, *İnsan- Toplum- İktisat İbn Haldun'dan Yola Çıkarak Çok Yönlü Bir Tahlil Denemesi* (Adapazarı: Değişim Yayınları, 1999), 243-247.

[41] Ali Özgüven, *İktisat Bilimine Giriş* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1991), 46.

olmasının temelde açıklanabilir en önemli özelliği, ekonomik açıdan değişkenlik göstermeleridir. Ayrıca toplumların geçimlerini teminde izledikleri yollar da bu farklılığın başka bir sebebini oluşturmaktadır.[42]

İktisat kavramı İslam'ın temel kaynağı Kur'an ve Hz. Muhammed'in hadislerinde de değişik anlamlarda kullanılan bir kavramdır. Bu yönüyle ekonomi kavramından daha genel bir anlam da içermektedir. İktisat kavramı "kasd" kelimesinden türemiş olan Arapça bir sözcüktür. Kasd kelimesi Kur'an'da orta (vasat) ve doğru anlamlarında kullanılmıştır. Orta yolu izleyen anlamında da "muktasıd" kelimesi kullanılır.[43]

Görüldüğü üzere söz konusu kullanımlar bugün iktisat terimi anlamı ile ilişkili görülmese de Maide suresi 66. ayette geçen "muktasıd" kelimesinin ise günümüzdeki "iktisatçı" anlamında kullanıldığı söylenebilir. Kur'an sık sık insanları iktisat'lı davranmaya ve sonucu düşünmeden şuursuzca ve bilinçsizce harcama yapmaktan kaçınmayı emretmektedir.[44] Ayrıca Kur'an'da insanların nasıl kazandıklarını ve ne şekilde, nerelere harcamaları gerektiği üzerinde genişçe durulmaktadır. İslam'ın temel hedeflerinden biri olan sosyal adaleti gerçekleştirmek için Kur'an'ın birçok ayetinde yol gösterici ilkeler yer almaktadır.

Kuran'dan sonra İslam dininin en önemli bilgi kaynağı şüphesiz Peygamberin hadisleri yani sünnetidir. İslamiyet'in her geçen yüzyılda coğrafi olarak genişlemesi ve mevcut cevapların yeni muhataplar için yeterli olmayışı, hadislerin önemini daha da arttırmış ve bu alandaki bilgi birikimine ayrı bir önem yüklemiştir. Özellikle İmam Şafii'nin tarih sahnesinde yer almasıyla birlikte her bir hadis, İslamiyet'in pratik yönünün tartışmasız bilgi kaynağı olduğunda; hadislerin önemi yadsınamaz hale gelmiştir.[45]

Hz. Muhammed'in hadislerinde bazen "iktisat" bazen de onun yerine "kasd" kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. Bu iki kavram bugün anlaşılan şekliyle iktisadın anlamını da içine almakla birlikte daha geniş bir anlamda kullanılmıştır. İbadetin yanı sıra insanın bütün hareket ve davranışları ile mali harcamalarda aşırıya sapmadan orta

---

42 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2009), 16.
43 Ali Rıza Gül, "İslma İktisat Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri", *Ankara Üniversitesi İlhiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2010), 28.
44 Celal Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları* (Şamil Yayınları, 1980), 50.
45 Ahmet Keleş, *Sünnet Yaşayan Hz. Muhammed* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003).

ve doğru yoldan yürümesi istenmiştir. Hz. Muhammed, ibadetlerde ve günlük işlerde, çokluk yerine sürekliliği tavsiye etmiştir.

Modern iktisadi düşüncede ekonomi kavramı üzerine değişik tanımlamaların yapıldığı ve bir görüş birliğinin olmadığı bilinmektedir. Biz burada konumuzun genel bütünlüğü içerisinde önemli gördüğümüz bazı tanımlara yer vereceğiz. Max Weber'in görüşlerini de ilgili bölümde ayrıca ele alacağız. Tanınmış iktisat bilginlerinden olan Adam Smith'e göre iktisat yalnızca malların üretilmesi ile ilgilenmez. Bir zenginlik bilimi olarak iktisat; zenginliğin üretimi, değişimi ve dağılımı ile ilgili her şeyi kapsamaktadır.[46] Lionel Robbins, *İktisadın Yapısı ve Önemi*'inde iktisadı, "Toplumların sınırlı kaynakları sınırsız isteklerin karşılanmasında nasıl kullandıklarını inceleyen bir sosyal bilim" olarak tanımlar.[47] Marx'a göre ise iktisat, bir toplumun özgül üretim ilişkileri içinde insanların üretim, tüketim, değişim ve dağıtım biçimlerini inceler.[48]

Batı düşünürlerinin, iktisat kavramının tanımı konusunda tek paydada buluşmaları mümkün olmamıştır. Yine de yapılan tanımlamalarda ortak bazı noktalardan bahsetmek söz konusudur. Buna göre; iktisat tek tek bireyleri değil, bir bütün olarak toplumu ele aldığından sosyal bir olgudur. İnsanın sınırlı imkânlarıyla, sonsuz maddi çıkar ve hazza kavuşmasını hedeflemesi de ortak paydaya eklenen durumlardandır. Bu ortak noktalardan hareketle yapılabilecek bir tanımda da iktisadın, insan yaşamının sayısal boyutunu hesaplamayı ve en üst seviyede kazanç elde etmeyi hedefleyen; üretim, tüketim, dağıtım, değişim ve bölüşüm gibi boyutları bulunan, toplumsal bir bilim, olduğundan söz etmek mümkündür.[49]

İnsanlık için iktisadın bu kadar mühim olmasının en önemli sebeplerinden biri de şüphesiz, ne kadar tükenmez gibi görünse de sınırlı özellikteki kaynakların, insanın doyumsuz açgözlülüğüne yeterli gelememesidir. İktisat ilmi toplumların bu problemine yeterli ve kalıcı çözümler üretmeyi kendisine hedef edinmiştir. Toplumdaki üretimin en üst düzeyde, tüketim ile bölüşümün de maksimum seviyede fonksiyonel olmasına

---

[46] Orhan Türkay, *Mikroiktisat Teorisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1986), 1/2.

[47] M. Erdal Ünsal, *Mikro İktisat* (Ankara: İmaj Yayıncılık, 2001), 10.

[48] Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, ed. Ümit Tatlıcan - Gülhan Demiriz (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2007), 105-106.

[49] "İktisat Nedir", *https://ncc.metu.edu.tr/tr/eco/iktisat-nedir* (Erişim 15 Şubat 2023).

çalışır. Tüm hedeflere ulaşma noktasında; enflasyon, işsizlik gibi kavramlar, iktisat ile doğrudan alakalı kavramlardır.[50]

Son olarak ekonomi kavramının İslam kültürüne nasıl aktarıldığını ve hangi süreçlerden geçildiğini bir örnekle özetleyerek tamamlayabiliriz. Ekonomi kavramı İslam kültüründe ilk olarak İlm-i Tedbir-i Menzil deyimi ile karşılanmıştır. Günümüz Türkçesine "Ev Yönetimi Bilgisi" veya "Ev Yönetim bilimi" şeklinde tercüme edilebilen deyim, aynı zamanda "Tedbiru'l-Menzil" (Ev Yönetimi), "el-Hikmetu'l-Menziliyye" (Ev Felsefesi/Hikmeti), "es-Siyasetu'1-Menziliyye" (Ev Politikası/Aile Siyaseti) kalıplarıyla da ifade edilmiştir. Meşşâî filozoflarının ev yönetimi ve aile ahlâkıyla ilgili çalışmalarına verdikleri isimlerden en yaygını "İlm-i Tedbir-i Menzil" dir. İslam Meşşâî Felsefesi ile Yunan Felsefesi arasındaki ilişki geniş literatürde gözlenmekte, "İlm-i Tedbir-i Menzil" ile "Oikonomia" arasında gerek isim gerekse muhteva ve kullanım açısındaki benzerlik bu kavramlarda ortak bir anlayışı ifade etmektedir.[51]

Ekonominin kavramsal sürecinde, Doğu ve Batı toplum düşüncesinde izlenen yolda Batı'dan yapılan alıntıların birebir aktarımı değil aksine selektif, özümseyici, içselleştirici ve zaman zaman da eleştirel yaklaşımların da olduğu bir tarz benimsenmiştir.[52]

2. Tarihi Arka Plan ve Aktüel Durum

Yaşadığımız dünya, hayatımızı etkileyen pek çok etmenlerle çevrilmiştir ve bizler farkında olmadan bu etkilerin altında hayatımızı idame ettirmekteyiz. Bu bağlamda iktisadi ortam ve dini inançlar da doğduğumuz andan itibaren bizleri etkilemektedir. İnsan yaşamasını sağlayan havanın farkında olmaması gibi zaman zaman farkında olmadan bu sarmal içerisinde yaşamı sürmektedir. Oysa gün ışığı ile birlikte başlayan tün yaşamsal faaliyetlerde, davranış ve düşüncelerinde İnsanoğlu, iktisadi yasaların izlerini taşıyan bir tutum içinde kendini bulur.

Üzerinde özellikle durulması gereken, kişinin yaşamında hemen her dakikanın önemli bir iktisadi kararla dolu olduğu ve buna bağlı olarak da tercihleri belirleyen

---

[50] Mürsel Erdem, *İbn Haldun'da Din İktisat İlişkisi* (Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2011), 23.

[51] Özdemir, *Din- Ahlâk- Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*, 31-32.

[52] Sabri Orman, *Gazali'nin İktisat Felsefesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984).

âmillerin çokluğudur.[53] Hem din hem de ekonomi, bireyin günlük hayatında farklı şekillerde kendisine yer bulan, varlıkları elzem olgulardır. Modern toplumlarda din, daha bireysel ve derin bir şekilde hayata dokunurken, ekonomi ise çok daha görünür bir şekilde; vitrinde, hayatın merkezinde konumlanmıştır.[54]

Tarihin akışı içerisinde düşünceler sarmal bir biçimde gelişmişlerdir. Dünyanın tarihsel evrimini kategorize eden pek çok sınıflandırmanın yanı sıra iktisadi evrimin de kategorizasyonunun yapıldığı birçok çalışma mevcuttur. Günün şartları altında beliren sorunlarına karşılık aranırken, bu sorunların geçmişten gelen ve tarihi sürecin farklı formlarında tezahür eden meselelerin sonuçlarıdır aynı zamanda. Tarihi dönemler arasında gerek yaşamsal gerek zihinsel geçişkenlikler söz konusu olduğundan, bu meseleler belli aktarımlarla da etki alanını büyütmüştür.

Tarih öncesi dönemlerde doğal çevre ve şartların da zorlamasıyla insanlar sürü halinde dolaşmakta, elleri ilkel silahlarla, birlikte hareket ederek avlanmak ve üretmek zorundaydı. Günümüze kadar geçen süreçte yeni icat ve buluşlar sayesinde birçok yeniliklerin ve dönüşümlerin kaçınılmaz olarak yaşandığını görüyoruz. Örneğin ateşin kullanımıyla gıda düzeninin gelişmesi, üretim araçlarının yapımında ilerlemelerin sağlanması, barınakların soğuktan korunması sonucu konutların topluluk içerisinde önemli yer tutmaya başlamış olması aynı zamanda ateşin bir savunma aracı olarak kullanılmaya başlanması nihayetinde feodal yapılara geçiş süreçleri sanayileşme ile kapitalizmin doğması gibi gelişmeler bu süreci gözler önüne sermektedir.[55]

Bu süreci fikirsel ve zihinsel planda da bu şekilde analiz etmek pek tabi mümkündür kanaatimizce. İnsanın âlem tasavvuru, kendi benliğini idrak ve bu dünyadaki varlığıyla buna eşlik eden her şey zihinsel bir çabayla mümkün olmuştur. Zihinsel aktiviteler de fiziksel aktiviteler kadar önemli ve bir ihtiyaç olduğu yadsınamaz gerçekliktir. Felsefi yazınlara bakıldığında, insanın ilk önce kendini idrak etme çabasında olması bu gerçekliğin bir göstergesidir adeta. İnsanoğlu maddi olduğu kadar manevi boyutu da olan bir varlıktır.

Tezimizle organik ve yoğun bir şekilde bağlantılı olan İslam insanı ile homo economicus ve bunlarla ilişkili olarak Ahilik ve Lonca oluşumlarını değerlendirerek

---

53 Tevfik Çavdar, *İktisat Kılavuzu* (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2003), 9.

54 Abdurrahman Kurt, "Sosyolojik Açıdan Din-İktisat İlişkisi", *İslami Araştırmalar Dergisi* 28/3 (2017), 224.

55 Çavdar, *İktisat Kılavuzu,* 35-62.

devam etmenin elzem olduğunu düşünmekteyiz. İlgili bölümde ana hatlarıyla bu kavramlar üzerinde durulacak ve İslam ile Batı anlayış farklılıklarının fikri zeminine ışık tutmaya çalışılacaktır.

2.1. Pre-Modern Dönemde Din-İktisat İlişkisi

Din iktisat ilişkisinin tarihi sürecini ele aldığımız dönemsel görümünü yansıtmaya bu bölümde pre-modern dönemi iki safhada değerlendirdik. İlk Çağ ve Orta Çağ olmak üzere kategorize ettiğimiz bu bölümde özellikle Hristiyanlık ve İslam'ın iktisatla ilişkisine konumuz gereği daha geniş yer verdik. İslam ve vahiy temelli diğer dinlerin ortak bakışıyla, insanlık tarihinin Âdem peygamber ile başladığını kabul etmekte ve hayata dair her şeyin dolayısıyla iktisadi öğretilerin bu peygambere vahiy ile bildirildiği inancını muhafaza etmekteyiz. Bu ön kabul bile konulara yaklaşımımızı seküler düşüncelerden belli oranda soyutlamaktadır. Bununla birlikte çalışmamızı sosyoloji disiplininin ilkelerini gözeterek ele alacağız. Dolayısıyla iktisadi ilkelerin gelişim kronolojisini Batı tarihi esas alınarak yapılan dönemsel ayrımları dikkate alarak sürdüreceğiz.

Bunun en önemli sebebi İktisat biliminin Batı'da gördüğü ilgi, Batı'nın üstünlüğünün iktisadi gelişmişliğe bağlanmasıdır. Batı'da yaşanan bu gelişmeler olmasaydı, büyük bir ihtimalle bugün İslam iktisadından bahsetmek pek mümkün olmayacağı düşüncesidir. Genel kabule göre 'İslam İktisadı' kavramı ve düşüncesi II. Dünya Savaşı sonrasında kullanılmaya başlamıştır. Bunun öncülüğünü yapanlar Pakistan ve Bangladeş sınırları içerisinde yaşayan Müslüman Hintlilerdir. Arap ülkelerinde İslam iktisadı çalışmalarının özellikle, İslam sosyalizmi, İslam'da sosyal adalet gibi yeni akımların oluşumuyla geliştiğini görmekteyiz. Bu bağlamda gerek Osmanlının son dönemlerinde gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nde ismi konulmamış olsa bile İslam iktisat ilkeleri ile ilgili ileri sürülen görüşler ve tanımlamalar mevcuttur.[56]

Bunlardan biri konumuz olan Sabri F. Ülgener'in çalışmalarıdır. Burada dikkat çekilmesi gereken bir başka husus, İslam iktisat yapısının tepkisel olarak ortaya çıkmasının yanında, İslam'ın çeşitli iktisadi ilkeler getirdiği, bu ilkelerin yorumlanmasıyla ve uygulanmasıyla değişik iktisadi esaslar içerdiği gerçeğidir.[57]

---

[56] Enes Zerka vd., *İslam İktisat Araştırmaları-1*, çev. Ahmet Tabakoğlu vd. (İstanbul: Dergah Yayınları, 1988), 9-10.

[57] Zerka vd., *İslam İktisat Araştırmaları-1*, 9.

Modern öncesi dönemde insanlar cevaplarına talip oldukları tüm metafizik ve toplumsal konulu soruları yanıtlarken kabul edilen bir "kutsal"ın etrafında çözümlerini şekillendirmişlerdir. Dolayısıyla bu süreçte onların bilinç düzeyi, ait oldukları inanç sistemi tarafından şekillenmekte, tutum ve davranışları aynı paradigmalarla tayin edilmekteydi. Çalışmamızda moderniteye kadar geçen süreçte Doğu-Batı karşıtlığının söz konusu olmadığı, ekonomik hayatın teorik ve pratik bağlamda din ile iç içe olduğunu ve toplumsal hayatın bütününü kapsadığını ifade etmekteyiz.[58] Tüm sosyal kurumların bu şekilde iç içe geçmişliğini gözlemleyebiliyoruz. Bu konuda yapılan çalışmaların genel eğiliminin bu yönde olduğunu söylemek mümkündür. Geleneksel toplumlarda dini değerler hâkim bir konuma sahiptir, dolayısıyla ekonomik, sosyal, siyasal alanlar dinin kurallarına göre belirlenmiştir.

Pre-modern toplumların iktisadi işleyişi ile ilgili özetle şunları ifade edebiliriz; iktisadi mekanizma, toplum içindeki ortalama bir kavrayışa sahip her bireyin ekonomiyle alakalı olanı kavrayabileceği şekilde basit ve sadedir. Bu dönemde ekonominin temel biriminin aile "hane halkı" olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden ekonomi, bireyin değil ailenin etrafında kendisini gerçekleştiriyordu. Dolayısıyla bu durum, modern anlamdaki ekonomik hayattan, yani toplumsal münasebetler ve ilişkilerden bağımsız bir alandan söz edilemez. Bu dönemde ister servet veya onu elde etmek için gösterilen çaba, bizzat bir amaç olmayıp ondan daha üstün bir gayenin emrinde ve hizmetinde bir gayreti içermektedir.[59] Ülgener bu durumu "Henüz kendi içinde maddeleşmemiş bir dünya görüşü, kapitalist ekonomiye ayak basmamış bir çağın ve muhitin müşterek sıfatıdır" [60] şeklinde tanımlamaktadır.

Doğu ile Batı dünyasının özellikle ekonomik anlamdaki tutumları arasında bir farkın olmadığı hatta benzerlik arz ettiğini değişik kaynaklarda ifade edilmektedir. Bu bağlamda söylediklerimizle paralel olarak Özdemir çalışmasında, "Batı'da hemen hemen XVIII. y.y'a kadar iktisadi faaliyetlerin Doğu ile ortak bir özellik arz eden şekilde felsefi, ahlâki ve dini görüşlere mündemiç olarak takip edildiğini"

---

58 Selma Karışman, "Kavramdan Hayata Pre-Modern Dönemde Din-İktisat İlişkisi", *İş Ahlâkı Dergisi* 9/2 (2016), 221.

59 Özdemir, *Din-Ahlâk-Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*, 41.

60 Sabri Fehmi Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 60.

söylemektedir.[61] Buradan hareketle İslam toplumlarında ticari hayata ve İslam düşüncesinde iktisadi görüşlere önem verilmediğini iddia eden Batılı oryantalist düşüncelerin de yanılgılarını rahatlıkla görmekteyiz. İlgili bölümde bu görüşleri irdeleyip İslam iktisat düşüncesinin diğer sistemlerdeki yerini özellikler Weber'in ve ona paralel fikirlerin çerçevesinde tespit etmeye çalışacağız.

İnsan tutumlarının inançlarla belirlendiği pre-modern toplumlarda hayatın temel davranış ve organizasyonları bazında; coğrafi olarak bile ayrılmayacak bir özdeşliğe sahip olduklarını söyleyebiliriz. Örneğin Doğu ve Batı dünyalarının birbirinden bu kadar uzaklaşıp kutuplaşması, coğrafi olana yapılan bir vurgulamadan çok daha ötesini işaret etmektedir. Bu harita üzerindeki sınırların değil, bambaşka anlayışların; düşünce, kavrama alanlarının çarpışmasıdır. Fakat bu çıkarımlar Batı'daki geleneksel medeniyetlerin zamanına değil de özellikle; modern Batı ile Doğu arasında yapılabilen bir kıyaslamadır.[62]

İlahi kaynaklı dinlerin tamamında olduğu gibi, İslam dini de insanlara gerek bu dünya gerekse ahiret mutluluğunu vaad etmekte ve bu yönde rehberlik etmektedir. Dünya, insanın attığı her adımda bir sınav sürecine dönüşmekte ve insan Allah'a giden yolda kulluğunu sergilemektedir. Hz. Muhammed'in ve ondan önceki peygamberlerin mesajlarından dileyen öğüt alıp Allah'a giden yolu seçerek veya ondan yüz çevirerek batıl bir inanca sapmak suretiyle bir tutum içerisinde olabilir. Seçim bir davranış biçimi olduğundan her davranışın da bir sonucu olduğu bilinmelidir. Dolayısı ile İslam iktisadı bakış açısı ile öncelikle Müslümanların iktisadi davranışlarının sonuçlarını, bunun aksine tutumların da iktisadi sonuçlarını ortaya koymaya çalışır.[63]

İktisat fikrinin doğuşu, gelişimi ve iktisad tarihinin nereden başladığı konusunda değişik fikirler ileri sürülmüş konu tartışmalı bir hal almıştır. İktisadın başlangıç tarihi hakkında iki temel yaklaşım söz konusudur. Kimileri bunu eski Yunan'dan kimileri Eski Çin'den, Kimileri de Eski Mısır Uygarlığından başlatır. Ancak bazı yazarlar da Yeni Çağa kadar hiçbir uygarlığın iktisat literatürüne bir katkısının olmadığını iddia eder. Bu iddiaya göre iktisadın tarihi 1776'da Adam Smith'in yazdığı *Ulusların Zenginliği* kitabının basılması ile başlar. Schumpeter bu görüştedir. Çünkü ona göre

---

61 Özdemir, *Din-Ahlâk-Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*, 41.

62 Karışman, "Kavramdan Hayata Pre- Modern Dönemde Din-İktisat İlişkisi", 221.

63 Hakan Sarıbaş, "İslam,İktisat ve İnsan: Tüketici Talebi Analizi", *İnsan Ahlâk Ve İktisat* (IV. Hatay Şûrası, Ankara: Türkiya Yazarlar Birliği Yayınları, ts.), 173.

İktisat Bilimi hakkında genel bir görüş birliğine bu dönemde varılmıştır. Bu anlamda iktisat ilmini de Batı uygarlığının bir ürünü olarak görürler. Dolayısıyla Eski Mısır, Çin ve Babil gibi uygarlıkların iktisat bilimine bir katkısı yoktur.[64]

Daha bilimsel olan ikinci görüş ise; Eski Çin, Eski Mısır gibi uygarlıkların zamanlarında, kayda geçirilmiş önemli ekonomik olaylar mevcut değilse de bu durum; iktisada gereken önemin verilmediği veya ekonomi ilmine yeterince dayanılmadığı anlamlarına gelmez. O günlerin ekonomik aktüeline ışık tutacak bilgi ve belgelerin, uygun şekilde tasnif edilip korunmaması; bu medeniyetlerin mevcut tarihsel birikimine yaptığı katkıyı sınırlı seviyede tutmaktadır. Örneğin Babil'in gelişmiş bir hukuk sisteminin bulunduğu, Çin'in önemli bir para ve döviz kontrol sistemine sahip olduğu, bilim insanları tarafından genel kabul gören bilgilerdir. Adam Smith, 1776 tarihini iktisat analizinin doğuşu olarak kabul etse de kendinden önce yapılan çalışmalar ve etkileşimler olmasa mevcut bilgi birikiminin asla var olamayacağını ifade etmiştir.[65]

Günümüzdeki hâkim görüşe göre ise; iktisat ile ilgili çalışmalar Eski Yunan'da Aristo'nun görüşleriyle ilk defa tarih sahnesine çıkmıştır. Ancak tarihi bu şekilde sınırlamak konunun hakkını vermek adına yeterli değildir. Bu sebeple iktisatla ilgili ilk tecrübelerin ve ilk uğraşların da insanlık ile birlikte var olageldiklerini söylemek, en sağlıklı açıklama olacaktır. Bugün dahi hala hayranlık uyandıran Eski Mısır, Babil ve Hindistan Medeniyetleri buna örnektir.[66]

Bu çerçevede Ahmet Tabakoğlu'nun tarihe yaklaşım noktasındaki düşüncelerine yer verilmesini konunun ehemmiyeti açısından önemli görmekteyiz. Tabakoğlu tarihi olayları inkâr etme tehlikesinden de ülküleştirme tehlikesinden de ancak onları iyice bilerek korunabileceğimizi söylemektedir. O, tarihle kurulan sıkı ilişkinin, geleceğe yönelen yolların geçmişteki izlerinin belli edeceğini ve yeni geleceğin zorluk ve yanlışlarına karşı hazırlıklı olmamızı sağlayacağını düşünmektedir.[67]

Ekonomi bilimi bağımsız bir disipline dönüşüp ekonominin temel meselelerinin nasıl bir organizasyon içerisinde çözümleneceğini gösteren sistemleri oluşturmadan önce de bugün iktisat biliminin konusu olan pek çok husus aynı

---

64 Kılıç Recep, *İktisadi Düşünce* (Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları, 2006), 3; William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâedddin Şenel (Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2008), 31-35.

65 Kamil Güngör, "İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 41/1 (2006), 1.

66 Vural Savaş, *İktisatın Tarihi* (Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 1997), 1-4.

67 Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*.

yoğunlukta olmasa bile ele alınmış ve tartışılmıştır.[68] Ekonomik ilişkiler hayatın ayrılmaz bir parçası olduğu için, bu konulara değinilmesi hem normal hem beklenen bir durumdur. Antik dönemlerde yazılan şiir, tarih, siyaset ve felsefe kitaplarında ve tiyatro eserlerinde bu muhtevaya sahip içeriklere rastlamak mümkündür.[69]

İktisat ile ilgili genel kabul gören bilgilerin çıkış noktalarından ilki; İlk Çağ'daki filozofların fikirleri ile sonrasında Orta Çağ'ın teologlarının görüşleridir. Etik ve iktisat ile ilgili yaptığımız okumalar da bu görüşü destekleyen bir nitelik arz etmektedir. Bireyi ve toplumu inceleyen bu bilim insanlarının pek çoğunun düşünür olma kimliklerinin yanında ayrıca; tek tanrılı dinlere inanan ve bu alanda din adamı (teolog, papaz, mürşit, mutasavvıf) olarak görev de yapan kimseler olduğunu bilmekteyiz.[70] Bu sebeple modern zamanlara gelininceye kadar toplumda birden fazla kimliğe bürünmüş ve halkın ihtiyaçlarına cevap arayan bu kimseler dönemlerinin; ekonomisti, siyasetçisi, hukukçusu, eğitimcisi gibi rolleri de üstlenmişlerdir. Aynı durum İslam toplumlarında da benzer şekildeydi. İslam toplumlarındaki din adamları bu kimliklerine ek olarak; dini lider, hâkim, öğretmen, ilim adamı hatta bazı zamanlarda hekim olarak da topluma hizmet etmişlerdir.[71]

Yukarıda ki anlatılarımızdan da anlaşılacağı üzere tarihsel süreç içerisinde din ve iktisadın toplum içerisindeki ilişkileri farklı bir grafikte ilerlemiştir. Bu süreçte, buna günümüz toplumları dâhil, kimi zaman iktisat ile din bir bütün olmuş ve iktisat dini kurallar çerçevesinde şekillenmiş, kimi dönemlerde ise aralarındaki bağlar zayıflamış hatta birbirlerini dışlama noktasına kadar gelmiştir.

Modern iktisadi anlayışın ortaya çıkmasına kadar, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Batı bakış açısı ile özellikle iktisadi gelişim noktasında üç dönemden söz etmek mümkündür. Bazı düşünürlere göre bu dönemlerde gerçekleştirilen iktisadi tutumlar ve inşa edilen fikirsel ve kurumsal yapılar aynı zamanda modern iktisadın beslendiği kaynaklar olarak kabul edilebilirler. Burada söz edeceğimiz, İlk Çağ, Orta Çağ ve merkantilist dönem olarak isimlendirilen periyodlardır. Bu dönemlerde din-iktisat ilişkisinin gelişimine ilişkin panoramik bir bakış sunulacaktır.

---

68 Tevhid Ayengin, "İslam'da İktisâdî Hayatın Ahlâkî Boyutu", *İslam Ataştırmaları Dergisi* 16/4 (2003), 650.

69 Ali Özgüven, "İktisadi Düşünceler-Doktrinker ve Teoriler" (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2011), 10.

70 Osman Eskicioğlu, *İslam Hukuku Açısından Serbest Piyasa Ekonomisi* (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1995), 8.

71 Karışman, "Kavramdan Hayata Pre- Modern Dönemde Din-İktisat İlişkisi", 222.

Dini literatürde, bu ilişkiler noktasında iki temel nokta dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi, hemen tüm kaynaklarda iktisatla ilgili ifadelerin olması, ikincisi tüm ilahi dinlerin ortaya çıktığı dönemlerde, İslamiyet'in de içerisinde bulunduğu bu geniş dünyada iktisat henüz adalet, doğruluk, dürüstlük gibi etik kavramlar üzerinden tanımlanıyordu ve sorunları çözümleme yoluna gidiliyordu. Bu sebeple de günümüzün sistematik yaklaşımlarından; kapitalizm, sosyalizm gibi insanlık tarihini derinden etkileyen yapılar, henüz bu dönemlerdeki problemleri tanımlamak ve çözüm üretmek için; mevcut ve etkin değildi.[72]

2.1.1. İlk Çağlarda Din-İktisat İlişkisi

İlk Çağ olarak isimlendirilen ve ilk medeniyetlerin oluştuğu dönemin ticari faaliyetleri genelde tarıma dayalı bir sistemi içermektedir. Bu dönemde tarımsal faaliyetler yalnızca yıllık su baskınlarının tarlaları verimli hale getirdiği bazı nehir vadilerinde sürekli yapılmaya devam etmiştir. Tarımın ilk olarak gelişmesine elverişli olarak yalnızca iki vadinin bulunduğu coğrafya böyle bir imkânı sağlamıştır. Bu vadiler, Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki bölge ile Mısır'ın Nil Vadisi'dir. İlk medeniyetlerin de tarıma elverişli olan bu bölgelerde ortaya çıktığı kabul edilmektedir.[73]

Genel değerlendirmelerimiz ve perspektivimizi yansıtan bir bakışla ilk çağlardaki iktisadi gelişmeleri ve buna bağlı olarak din ile münasebetlerine göz attığımızda bu dönemde bölgesel, milli ve büyük imparatorluklardan oluşan medeniyetlerden söz etmemiz gerekmektedir. Bu medeniyetlerin sahip oldukları ekonomik kaynakların, geleneklerin ve dini özelliklerinin çeşitlilik göstermesi, ekonomik uygulamalarda aynı şekilde çeşitlilik arz etmesini zorunlu kıldığını görebiliyoruz.

Bu bağlamda öncelikle tarım devriminin doğduğu bir coğrafya olmasından hareketle ilk çağlardaki Doğu medeniyetleri başlangıç noktamız olacaktır. İktisadi düşünce bu dönemde Doğu'da felsefe, tarih, siyaset bilimi ya da hukuk gibi aklın etki alanında bulunan disiplinler içinde ele alınmadığı söylenebilir. Doğu medeniyetlerinde iktisat mantığı bir düşünce faaliyeti olarak kendisini göstermese de Mısır ve Mezopotamya'da dinsel ve geleneksel değerlere uygun özgün iktisadi uygulamalar geliştirilmiş, Mısır ve Mezopotamya ilk kentlerin ve ilk kent devletlerinin kurulduğu

---

[72] Zerka vd., *İslam İktisat Araştırmaları-1*, 115-118.

[73] Tevfik Güran, *İktisat Tarihi*, ed. M. Burhan Erdem (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013), 33.

bölge olmuştur. Dolayısıyla insanlığın en gelişmiş siyasi organizasyonu olan devlet fikri Doğu'da doğmuş, ilk büyük ekonomiler ve ekonomik uygulamalar Mısır ve Mezopotamya'da görülmüştür. Bu uygulamalar savaş, ticaret, göç yoluyla ya da başka bir biçimde Batıya taşınmıştır.[74]

İlk Çağlarda, Doğu medeniyetlerinin, coğrafi avantajlarından, iklim ve çevresel koşullarının zenginliğinden faydalandığını ve Batı medeniyetlerinden daha ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, Mısır'da Nil'in, Mezapotamya'yı oluşturan Fırat ve Dicle Nehirleri' nin; müreffeh hayatlar için mümkün kıldığı koşullardan, Doğu Medeniyetleri istifade etmiş, uygarlıklarını geliştirmişlerdir. Mısır halkının tarım bilgisi, Çinlilerin ipeği işleme geleneği, Fenikelilerin denizciliği medeniyetler arasında ilk ekonomik hareketliliği sağlamıştır. Sonrasında ise; Eski Yunan ve Romalılar, tüm bu gelişmeleri gözlemlemiş, kendi toplumsal ahlâk ve sömürgeci yaklaşımlarıyla bu durumu geliştirmişlerdir.[75] Doğu medeniyetlerinde batıya nispeten daha önce, takribi M.Ö 8000'li yıllarda tarım devrimini gerçekleştirmiş ve bu yıllarda daha üst üretim biçimlerine geçilmiştir.[76] Batı'nın coğrafi şartları, ekonomik kaynaklarının özellikleri ve geleneklerinden kaynaklı olarak bu dönüşümü daha geç tarihlerde olmuştur. Örneğin tarım devriminin Orta Doğu'dan Kuzey Avrupa'ya devşirilmesi, M.Ö. 5000'li yıllarda gerçekleşmiştir. Bu da göstermektedir ki; antik çağdaki ilk tarımsal ve iktisadi etkinlikler Doğu'da başlamış, sonrasında Avrupa'ya gelmiştir.[77] Fakat şunu da belirtmekte fayda var ki, Batı dünyası Doğudan devşirdiği bu birikimi kendi koşullarına uygun olarak başka bir forma dönüştürerek kendi özgün yapılarını oluşturmuştur.

Doğu medeniyetlerinin kendilerini içinde buldukları bu verimli coğrafyanın imkanlarını medeniyet oluşturacak seviyede akıllıca kullandıkları ve bu nimetlerden faydalandıkları söylenebilir. Fakat düşünsel bazda bir rehavetin söz konusu olduğu gözden kaçmamalıdır. Özellikle ahlâki ve inanç yapıları siyasi otoritenin elinde kendi çıkarları doğrultusunda şekillenen bir görüntü sergilemektedir. Bu durumu Ünver Günay şu şekilde özetlemektedir,

---

74 Enver Günay, "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri", *İnternatonal Journal of Academic Value Studies* 1/1 (ts.), 45-49.

75 Erdem, *İbn Haldun'da Din İktisat İlişkisi*, 25-26.

76 İshak Torun, *Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi* (İstanbul: Okumuş Adam Yayınları, 2003), 51-54.

77 Güran, *İktisat Tarihi*, 4.

> "İlk Çağlarda Doğu'daki siyasi otoritenin kendi iktidar ve bekası için; toplumu bir anlamda baskıladığı ve özgür düşünceyi desteklemeyerek, bu topraklarda düşünürlerin yetişmesini engellemiştir. Çünkü örneğin Mısır'da mevcut yönetim tarzı aynı zamanda dini bir içeriğe sahip olduğu için; otoriteyle ilgili her bir eleştiri, gelenekselleşen üretim ve bölüşüm kuralları, potansiyel tehdit olarak algılanıyor ve buna göre değerlendiriliyordu. Bu sebeple dönemine damga vuran özelliklere sahip bir yapıda olmalarına rağmen; Eski Mısır ve Mezopotamya'da iktisadi düşünce gelişme fırsatı bulamamış ve varlığını din ile geleneklere dayayan bir yapıda olmaktan sıyrılamamıştır".[78]

Aynı dönemlerde Çin'de ve Hindistan'da daha çok ahlâki geleneklere dayanan iktisadi ilkeler söz konusudur. Bu ahlâki ilkeler Çin'de Konfüçyüsçuluk ekseninde gelişmiştir. Konfüçyüs'un öğretilerinde; geçmişlere, büyüklere, atalara saygının önemi üzerinde durulmuş; geleneklere itibar önemsenmiştir. Bu özellikleriyle Konfüçyüs felsefesi, toplumsal ve siyasi meselelere geleneksel bir yaklaşımı kabul ederek; doğruluk ve adaleti, birey ve toplumun problemlerini çözmede çıkış noktası kabul etmiştir. Ayrıca iktisadi bir çıkarım olarak ailelere yük olmayacak düşük vergi üzerinde durmuştur. Konfüçyüs ile çağdaş olan Buda benzer bir sistemi savunmuş ve iktisadi olarak özellikle o devlete verilmesi gereken vergi miktarı üzerinde durmuştur. Ancak ayrıca bireyin kendi asli ihtiyaçları ve devlete ödenen vergi dışında kalan varlığını toplumdaki ihtiyaç sahipleri ile paylaşması gerektiğini savunmuştur. Toplumsal beğeni ve kabule mazhar olma ayrıcalığına erişen Buda'nın fikirlerinin, Hindistan'da ekonomik anlamda uygulamaya geçirildiği bilinmektedir. Hindistan'daki kast sisteminin, kastların görev ve sorumluluk tanımlamalarının, bölüşümün sınıfsal yapısının., Buda'nın fikirleri ile şekillendiğini böylece dile getirebiliriz.[79]

Modern öncesi medeniyetlerinde devletin ne iktisadi gelişme ne sosyal adalet bakımından herhangi bir yasal yükümlülüğü bulunmuyordu. Yöneticilerin insafına kalmış bir tutumla onlar zenginliği bölüşme veya fakirlere yardımı tercih edebiliyorlardı. İktisadi sorumluluklar yasal olarak ya da geleneksel olarak hiçbir zaman devlete yüklenmemiştir.

---

[78] Günay, "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri", 46.

[79] Günay, "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri". 48.

Bu çağlarda Batı'da ilk medeniyet düşünce yapısı Yunanistan'da kurulduğu kabul edilmektedir. Yunan toplumunda ekonomik olaylar sıradan adi olaylar kategorisinde kabul edilmiş dolayısı ile toprak sahibi olan Asiller tarımsal faaliyetler dışındaki çalışmaları alt sınıfların uğraşı olarak görmüşlerdir. Yunan toplumunda tarım dışı faaliyetlere katılmak, bu konulara kafa yormak önemsenmemiştir. Bu yaklaşım tarzı iktisadi düşüncenin Yunan toplumunda hukuk ve siyaset felsefesi kadar gelişememesinin nedeni olarak kabul edilmektedir. İktisat ile ilgili konular Antik Yunanistan'da felsefe içerisinde sınırlı bir şekilde değerlendirilmiştir. O dönemde düşünürler özellikle soyluları kapsayan eşitlik fikrini, toplumun kazanımlarını önceleyen toplumcu bir bakış açısını benimsemiş ve iktisadi olaylara ahlâki bir veçheden yaklaşmışlardır. Toplumcu, eşitlikçi bu yapı, dönemin genel karakteristiği olarak kabul edilebilir. Diğer birçok konuda olduğu gibi Eflatun ve Aristo dönemlerinin en kapsamlı ekonomi anlayışını geliştirmişlerdir. Ancak Eflatun, Aristo'ya nazaran ekonomiyi daha dar bir çerçeveden incelemiştir.[80]

Doğu dünyasının etkisi ile gelişen Yunan düşüncesi dini tasavvurlarda ayrışmaktadır. Onlar dini, mutlak ve tanrısal olanı doğal varlıklarla, bitkilerle, hayvanlarla ve yıldızlarla özdeşleştirmekle kalmamış, olağanüstü yeteneklere sahip insanlar gibi tasarlanan varlıklara tanrı gözüyle bakmıştır.[81] Antik Yunan'da filozoflar dini temkinli bir şekilde ele almış olsalar bile dine esasta saygılı bir şekilde yaklaşmışlar ve eleştirilerini minimum seviyede tutmuşlardır. Filozofların dine bu tarz bir bakış açısı geliştirmesindeki en büyük saik; dinin akla ve düşünmeye filozofları memnun edecek derecede yer ve önem vermeyişidir. Eski Yunan'da din bu sebeplerle düşünürler açısından ikinci planda kalmıştır.[82]

Yunan medeniyetinin site devletleri, doğuya has olan toprak mülkiyetini çoğunlukla devletin elinde tuttuğu iktisadi anlayışı benimsememiştir. Eski Yunan'da toprak sahibi soylular zaten güzel gelirlere sahip oldukları, hayatta kalmak için çok da çaba göstermelerine gerek olmadığı için ticaret ve zanaat gibi mesleklere eğilme ihtiyacı duymamışlardır. Bunun yerine kendilerini avantajlı kılan sistemde devlet ve siyasetle daha çok ilgilenmişlerdir. Yine de tarım dışındaki uğraşlara da tamamen sırtlarını

---

80 Günay, "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri".

81 Henri Denis, *Ekonomik Doktrinler Tarihi*, çev. Atilla Tokatlı (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1973), 1/185.

82 Savaş, *İktisatın Tarihi*, 3.

dönmemişler, bazı kurallar ile ticareti düzenlemişlerdir. Parasal ekonomi ile tarım anlayışlarını geliştirmiş ve ticareti ön plana çıkarmışlardır. Batı uygarlığı sınırlarını Doğu'ya doğru genişlettiğinde; elde ettikleri kazanç da artmaya başladı. Böylece tarım ve sanayide uzmanlaşma ihtiyacı doğdu ve soylu toprak sahipleri; ticaret ve paranın el değiştirme özelliği ile daha da zenginleştiler. Atina kent devletinin Yunan toplumunda siyasi birliği teminiyle birlikte Batı toplumu en müreffeh yıllarını yaşadı. Sonuç olarak piyasa yanlısı konumunu sürdüren Batı, Doğu'ya ekonomik alanda üstünlük kurmuş oldu.[83]

İbn Haldun'un devletlerin gelişimi hakkındaki meşhur düşüncesi, (devletler doğar, gelişir ve neticede ölürler) şeklindedir. Yunan medeniyeti içinde geçerli olan bu kural M.Ö 4. Yıldan itibaren işlemeye başlamış, sürekli çatışmalar ve iç bölünmeler nedeniyle çöküntüye uğramaya başlamıştır. Eski Yunan site devletleri önce Makedonya Krallığının egemenliği altına girmiş, akabinde de Makedonya Krallığının Roma tarafından yenilgiye uğratılmasıyla Roma'ya bağlanmıştır.[84] İlk Çağ Batı medeniyetinin önemli temsilcisi ve modern Batı'nın da temellerinin atıldığı dönem olarak kabul edilen medeniyet kuşkusuz Roma medeniyetidir.

Başlangıçta Roma devleti aristokratik (krallık) bir yapı arz etmekteydi. Roma Devleti'nin gücü ve iktidarı elinde bulunduran lider sınıfı aristokratlar "Paticiuslar" (askeri sınıf), Roma'nın asli vatandaşları olarak görülüyorlardı. Fakat paticiuslar, yönetimde cumhuriyetin egemen oluşuyla sahip oldukları ayrıcalıkları, ekonomik avantaj ve siyasi nüfuzu; küçük toprak sahipleri, kiracı çiftçiler ve tüccarlar ile gönülsüzce paylaşmak zorunda kalmışlardır.[85]

Gerek toprak genişlemesi gerekse Batı dünyasında sağladığı siyasi birlikten dolayı bu dönem iktisat tarihinin önemli bir araştırma alanı olarak üzerinde durulması gereken bir dönemdir. Roma site devletinde büyük bir ticari veya endüstriyel atılım veya büyük ölçekli bir merkez haline geldiği söylenemez. Tam aksine vergi emen bir sünger, fetihlerden elde edilen malları tüketen bir yapı olmuştur. Yine de Romalıların Avrupa'nın ekonomik gelişme tarihinin önemli bir bölümünde katkısı olan bir dönem

---

83 Günay, "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri".

84 Kutluğhan Savaş Ökte, "Antik Çağda İktisadi Düşünce", *Elektronik Sosyal Bilgiler Dergisi* 7/24 (2008), 58-59.

85 Şefik Taylan Akman, "Roma Antikitesinde Sosyal-Politik-Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012), 91.

olarak kabul edilmektedir. Askeri anlamda ki başarıları ve siyasal örgütlenmeleri toplumsal çevreyi derinden etkilemiştir. Batı Avrupa'yı istila ve işgallerinden sonra bölgenin üretkenliğinin artmasına ve hayat seviyelerinin yükselmesine imkân sunmuşlardır. Doğu Akdeniz'in ele geçirilmesiyle çalkantılı bir durumda olan Helenistik dünyaya barışı getirmiştir. Doğu ve Batı'yı siyasal bir birlik içinde olduğu kadar, geniş bir ticari alan halinde kaynaştırılması Akdeniz halklarına ve hatta daha uzaktakilere şans ve fırsatlar sunmuştur. Lakin bu toplumlar bu kazanımların bedelini de ödemek durumunda bırakılmışlardır.[86]

Kuş bakışı tasvir etmeye çalıştığımız ilk çağlarda ister kent devletlerinde isterse krallıklarda olsun geleneksel inançların veya dinlerin iktisadi davranışlarda etkili olmaları ile birlikte bunların hiçbiri bir iktisadi model teşkil edemediklerini gözlemlemekteyiz. Çünkü bu devletlerin insan davranışlarını ve ekonomik kurallarını belirleme konusunda, teorik ve hukuki normları olmadığı görülmektedir. Yöneticilerin isteğine bağlı olarak belli guruplara verilen haklar yine keyfi olarak kaldırılabilir, ya da toplumsal statüler, zor değişse de statülerden gelen geleneksel ayrıcalıklar her zaman değiştirilebilmiştir. Yasal düzenlemeler ve bunların uygulanma safhasında yöneticilerin sınırsız yetkileri vardı ve devletin müdahalesine imkân tanıyan geniş bir alana sahiptiler. Bu yüzden bu dönemdeki ticari faaliyetleri, sistemli hale gelmiş, serbest ticaret modelleri ile çözümleyebilmek söz konusu değildir. İktisatla ilgili atılan tüm adımlarda, siyasetin, dini doktirinin, geleneğin hâkim olduğu bu toplumlarda ekonomiyle ilgili sorun ve çözümlerine evrensel bir bakış geliştirmek, bunu yaymak mümkün olmamıştır. Ayrıca toplumda sistemli bir ekonomik model, ihtiyaç olarak görülmediğinden bu konuda bir kaygı ortaya çıkmamıştır.[87] Bu karmaşık ilişkiler ağı göz önünde bulundurduğumuzda bu dönemdeki ilişkileri anlamak ve etkileri tespit etmek çayda erimiş şekeri ayıklamak kadar meşakkatli bir durumdur.

Ancak yukarıdaki anlatılar bu dönemin tüm dünya medeniyetlerinde benzerlik arz etse dahi Yunan ve Roma medeniyetlerinde yeni arayışları ve sistemleşme gayretlerini yok sayamayız. Yunanistan felsefi düşüncesi ve hukuk alanında sağlanan gelişmeler, Batı medeniyetlerini karakterize eden farklı iktisadi uygulamaların

---

86 Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, 1/37-39.

87 Seyhan Taş - Enver Günay, "Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/12 (2015), 163.

geliştiğine yukarıda değinmiştik. Bilindiği üzere İskender'in doğuya yönelik fetihleri, mülkiyet, ticaret gibi konulardaki Yunan uygulamalarının yanı sıra doğuya özgü otoriter üretim anlayışını da batıya taşımıştır. Aynı şekilde Roma döneminde bu medeniyetin hüküm sürdüğü coğrafi büyüklük zorunlu olarak ekonomik yapılanmaları tetiklemiştir. Romalılar Helenistik dönemin uygulamalarını esas alarak özel mülkiyet ve ticareti hukuki temele oturtmayı başarmış ve tüm Roma dünyasına yaymışlardır. Bu iki dönemde de hükmettikleri coğrafyaların aynı ekonomik modelin uygulandığı ve birlikteliğin sağlandığı sıra dışı dönemler olarak kabul görmektedirler. Bu dönemde, Doğu ile Batı'nın birleşmesiyle sadece iktisadi çevre yeni pazar büyümesi yaşanmadı. Aynı zamanda Doğu ile Batı'nın iktisadi değerlerinin kaynaştığı ve evrenselleştiği dönem olarak kabul edilir.[88]

Yukarıda kısmen değindiğimiz burada ise aktarmamız gereken husus bu dönemin din ve iktisat ilişkisinin genel görünümünün nasıl seyrettiğidir. Çalışmamızı ilgilendiren İslam ve Hıristiyanlık ve bu inançların iktisatla ilişkileri olsa da tarihsel sürekliliğin yansıtılması açısından İlk Çağdaki durumu da burada konu edineceğiz.

Bu açıdan İlk Çağ çok tanrılı dinler revaçta olduğu dönemi, iktisadi uygulamalar bakımından dinin çok az etkin olduğu bir dönemden söz edebiliriz. Bu dinler geleneğin içinde şekillenen mahalli ve mülki dinler olarak tanımlanmaktadırlar. Hinduizm istisna tutulursa bu dönemde çok tanrılı dinler veya din formunu almış düşünceler üretim, girişim, tüketim, mülkiyet ve ticaret bakımından iktisadi ilkeler geliştirerek belirgin bir ekonomik tutum içinde olamamışlardır. Hint dininde iktisadi uygulamaları, bu dinin sınıfsal yapısı şekillendirmiştir. Sınıfsal farklılıklar Hinduizm'in en belirgin ve ayrıştırıcı özelliklerinden olmuştur. Hinduizm'de bilginler ve din adamları toplumun en üst sınıfını oluşturduğu için; toplumun diğer tabakalarından çok daha imtiyazlı bir konuma sahiptiler. Bu hiyerarşik düzen, üst sınıfın açıklamasına göre; alt sınıftakilerin sınıfsal iş bölümünde üzerlerine düşeni layıkıyla yapmaları sonucunda kurulup, yaşatılabilirdi. Alt sınıfın memnuniyetini sağlamanın, reenkarnasyon fikriyle sağlamlaştırıldığı bu sınıfsal yapı; toplumsal statü tanımlamalarına dini bir kimlik de

[88] Akman, "Roma Antikitesinde Sosyal-Politik-Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri", 93; Taş - Günay, "Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları", 53.

kazandırmaktaydı. Çok tanrılı dinlerde de daha önce gerekçelendirdiğimiz gibi; sistemli iktisadi kurallar ortaya çıkma fırsatı bulamamışlardır. [89]

İbrani dinleriyle başlayan İlahi kaynaklı tek tanrılı dinlerin hükümlerinin, iktisadi olaylarda etkileri ortaya çıkmaya başlamıştır. İlahi kaynaklı dinlerde, dinin toplum içerisinde yayılma fırsatı bulabilmesi için; belirlenmiş davranış ve yaşam kodları geliştirilmiştir. Buna rağmen ilahi kaynaklı dinlerde, bu dini öğretiler politik hayatla ilişkilendirilemedikleri için savundukları iktisadi ilkeler de toplumları yönlendirici nitelikte olamamıştır. Dini öğütlerle ahlâki normlar oluşturmaya çalışmışlardır. İlerleyen dönemlerde de her ne kadar politik ve iktisadi dünyanın dışında bir görünüm sergileseler de mensuplarını sevap ve günah kavramlarının bağlayıcılığı ile; iktisadi yönelimlerini etkilemeyi başarmışlardır. Bu durumu en iyi örnekleyen dönem de Orta Çağ'ın tek tanrılı dinlerinin elde ettikleri güçle yönlendirdikleri zamanlardır.[90]

2.1.2. Orta Çağ'da Din-İktisat İlişkisi

Roma İmparatorluğu'nun dağılmaya başlaması ile birlikte Hıristiyan Kilisesi güç kazanmış, mülki ve ruhani nüfuzunu genişletmiştir. Roma İmparatorluğu'ndan sonra nispeten uzun sayılabilecek bir dönemi kapsayan ve Orta Çağ olarak isimlendirilen döneme geçilmiştir.

Bu süreçte Roma döneminde önemli olan deniz ticareti yeni dönemde de devam ettirilmiş hatta yeni kentlerin de oluşmasına neden olmuştur. Orta Çağ yönetim anlayışı Roma'nın sona ermesine rağmen toprak işletme tarzını, tarımsal toplumun örgütlenme tarzını veya yerel hammadde ve ham madde arzına dayalı endüstrileri yok etmemiştir. Herber Heaton bu dönemi Roma'nın şiddetli bir ölümü olarak değil tüm çalkantılı olaylara rağmen bir geçiş süreci olarak değerlendirmektedir.[91] Orta Çağ'ın sosyal organizasyonunu feodalite düzeni oluşturmaktaydı. Feodal sistemde "Bu düzeni bütün ilişkilerin ve çatışmaların çerçevesini ve her şeyin meşruiyet kaynağını oluşturan, tek, bütün ve bölünmez bir Hıristiyan ülkesinin varlığı; iktidarın, hiyerarşik olarak birçok yönetim birimleri arasında dağılımı ve parsellenmesi; kralın dünyevi sahada 'evrensel nüfuz' iddiası; papalığın uhrevi sahada 'evrensel nüfuz' iddiası; kral ve kilise arasında

[89] Taş - Günay, "Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları", 161.
[90] Taş - Günay, "Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları", 161.
[91] Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, 1/59.

Hıristiyan dünyası ve toplumu üzerinde üstünlük mücadelesi şeklinde ifade etmek mümkündür".[92] Orta Çağda Avrupa'ya damgasını vuran iki temel yapı vardır. Bunlardan biri sosyal, siyasal ve ekonomik ilişkileri toprakla örtüştüren ve Orta Çağda Avrupa'da yaşam tarzını belirleyen feodalitedir. Diğeri ise dini ve kurumsal faaliyetleriyle Avrupa toplumunu kendine bağlı ve bağımlı hale sokmuş olan kilisedir.[93]

Nispeten uzun sayılabilecek bir dönemi kapsayan ve Orta Çağ olarak isimlendirilen dönemde de feodalizmin (toprak beyliği) hâkimiyetinde sürüp giden bir iktisadi anlayış hakimdi. Bu dönemde de pek önemli değişikliklerin olduğu söylenemez. İnsanları köleleştiren düzenden, feodal yapının kabulü ile aristokrasi, monarşi, krallık gibi kavramlar MS 5. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Orta Çağ Avrupası'nın tarihini şekillendirmiştir.

Feodal sistemde, her toprak sahibi kendisinin üstüne karşı sorumlu olmuş ve belli bir hiyerarşik düzen takip edilerek, iktisadi yapı inşa edilmiştir. Pazar ekonomisinin olmadığı ve serbest ücretle emeğin tayin edilmediği bu düzende, toprak mülkiyeti belirlenmiş bir sınıflamayla alttaki asilzadeye aktarılmıştır.[94]

Bu dönemde Batı ve Doğunun önemli inanç sistemlerinin iktisatla ilgisini bir bütünlük oluşturması açısından aktarmaya çalıştık. Aşağıda Weber ve Ülgener bağlamında ele aldığımız Hristiyanlık ve İslamiyet dinlerinde bu durumun nasıl tezahür ettiğini detaylandırarak açıklamaya çalışacağız.

2.1.2.1. Hristiyanlıkta Din-İktisat İlişkisi

Her inanç sistemi veya din için söylenecek bir gerçeklik, bunların inanç sistemi oluşlarının yanı sıra bir toplumsal yansımalarının olduğudur. Dinlerin veya ideolojin bir dünya görüşü veya bir gelecek tasavvuru olduğunu söylemek yanlış sayılmayacaktır. Bazı dinler bu amacını daha görünür kılarken bazıları da perde arkasından nüfus etmeye çalışmıştır. İlk Çağların en eski dinlerinden biri olan Yahudilik ve ardından Hıristiyanlık, bulundukları siyasi ortama göre zaman zaman dışta kalan zaman zaman da müdahaleci bir tutum sergilemişlerdir. Hıristiyanlığın ilkçağlarda iktisadi uygulamalar ve düşünceler üzerindeki etkisinin sınırlı olması, Roma'nın hâkim olduğu topraklarda onun bir tehdit olarak algılanması ve adeta baskı görmesinden dolayıdır. Akabinde,

---

92 Filiz Öztürk, *Bazı İslam İktisat Kaynaklarının Çağdaş İktisat Yönünden Değerlendirilmesi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 4.

93 Özgüven, "İktisadi Düşünceler-Doktrinker ve Teoriler", 7.

94 Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı, "Dünya Ekonomisi", *KOSGEB Yayınları Ankara*, (2014), 6.

Roma'nın siyasal gücünü arkasına almasıyla daha görünür hale gelmesi ve geniş taraftar kazanmasıyla sosyal, ekonomik ve siyasal bir etki gücüne ulaşması söylediklerimizi adeta doğrular niteliktedir.[95]

Yüzyıllarca halkın yaşantısına ve psikolojisine, gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak hükmeden dinlerin, ekonomik hayatı etkilememeleri düşünülemez. Dinlerin oluşturdukları davranış biçimleri, zihniyet formları vardır. Bundan dolayıdır ki dini bir bütün olarak kabul eden bireyler, günlük iktisadi tutumlarını dahi bu çerçevede şekillendirirler. Bu anlayışla ikame edilen iktisadi zihniyet, aile arası ilişkileri, meslek tercihi gibi diğer toplumsal alanları da pek tabi etkilemiştir.[96]

Yahudi inancında olduğu gibi çalışma hayatı ve kölelerle ilgili dini kurallar, doğrudan bireyin tutumunu tayin etmeye dönüktür. Bu ve buna benzer dini kurallar dikkate alındığında dinin, bireyin tutumunu tayin etmede büyük bir kararlılığa sahip olduğu görülmektedir. Bazı kaynaklarda Antik çağ anlayışında hâkim olan çalışmaya karşı olunması durumu İbraniler için de geçerli olduğunu söylese de yaygın kanaat İbrani geleneğinde "çalışan kul Allah'a ibadet eder" biçiminde formüle edilen bir algılamanın varlığıdır. [97]

Hristiyanlık ve ekonomi ilişkisine geçmeden önce onun iktisadi anlayışını şekillendiren Yahudi düşüncesine kısaca değinmemiz gerekmektedir. Zira Yahudi iktisadi düşünce ve pratiklerin, Protestan hareketleri dolayısıyla modern kapitalizmi tetikleyen zihniyeti de içerdiğine inanılmaktadır. Ülgener bahsinde ise İslam'ın Protestanlık mezhebinin ortaya çıkışı üzerindeki etkileri ayrıca ele alınacaktır. Aliya İzzetbegoviç bu çerçevede, Yahudiliğin, dinler arasında "sol eğilimi" temsil etiğini belirtir. Dünyada cenneti müjdeleyen bütün teorilerin bu bakış açısının bir sonucu olduğuna düşünür. Begoviç, Eyup kitabının, bu dünyada elde edilecek adaleti haber verdiğine inanmış olan Yahudilerin bu rüyasının, ahirette değil bu dünyada gerçekleşmesi gerektiğini umduklarını vurgulamıştır. Hz. İsa'nın nübüvvetinden önce Yahudiler, kurtarıcının ahiret için değil; bu dünyada, bu alem için geleceğine inanmışlardır. Yahudi inancında "mesih" adaleti temin ederek öç alan kişi olarak betimlenir. Bu sebeple bu dünyadaki cennet fikri, gerçekte hem içerik hem kaynak

---

95 Taş-Günay, "Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları", 162.

96 Ünver Günay, "İktisadi Ahlâk ve Din", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 111.

97 Taş-Günay, "Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları".164.

bakımından Yahudi'dir. Geçmişte ve gelecekte Yahudiliğin, insanlığa vaat ettiği cennettir. Bu bakış açısı Aziz Augustin'de Hristiyanlığa, Marks'ta ise sosyalizme imkân tanımıştır. Sonuç olarak tarihteki bütün ütopyalar, ihtilaller ve diğer akımlar, Tevrat kaynaklı yani Yahudi menşeilidir.[98]

İlk Çağların ilk vahiy kaynaklı dini olan Yahudilik, Tevrat ve Zebur gibi kutsal metinlere sahipti. Hz. İsa'nın gelişinden sonra bu metinler İncil içindeki bölümlerde yer almış ve Eski Ahit olarak isimlendirilmiştir. Eski Ahit metinleri, ulus bilincini geliştirme fikrini öne çıkararak insanları, Musevi olan ve olmayan ayrımına göre sınıflandırmıştır. Böylelikle ulus içi ve ulus dışı davranış normları geliştirerek çifte standartlı bir anlayış, iman inancı zihinlere yerleşmiştir.[99]

Ekonomik ilişkiler bağlamında söyleyecek olursak Eski Ahit'in şart koştuğu ulus içi davranış normu olarak en fazla dikkat çekeni, kardeşler arası faiz ve kölelik yasağında kendini gösterir. İlkesel olarak kötü kabul edilen faiz kendi kardeşlerine yönelik uygulandığında yasak; Musevi olmayanlara ise Tanrı adına onları cezalandırmak için meşru bir araç kabul edilmiştir.[100]

Roma İmparatorluğu yoluyla Hıristiyanlık bütün Avrupa'ya hâkim olduğunda, Hıristiyanlar arasındaki faiz yasağı kardeşlik ilkeleri çerçevesinde katı bir şekilde devam ettirilmişti. Hıristiyanların faiz alması kesin olarak yasaklanmasına rağmen, ekonomik hayatları ve mesleki faaliyetleri men edilen Avrupa'daki Musevilerin faiz alıp vermelerine onların kutsal kitabındaki insan ayrımcılığı mantığına dayanılarak izin verilmişti.[101] Tevrat mülkiyet, kâr, faiz ve tefecilik gibi iktisadi karakter içeren hükümler barındırmaktaydı. Bu bağlamda adil paylaşım ve bölüşümle ilgili ilkeler vaaz ediyordu. Ancak Yahudiler arasında yasak olanlar, Yahudi olmayanlar arasında serbest kabul edildi. Yahudilerin kendi aralarında uyguladıkları kurallar helal-haram kriterine göre belirlenirken, Yahudi olmayanlara karşı uygulanan kurallar, helal-haram kriterlerine göre değil, kâr zarar esasına göre belirleniyordu. Musevi dışı toplumlara karşı

---

98 Alija İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, çev. Salih Şaban (İstanbul: Nehir Yayınları, 2008), 275-277.

99 Kürşat Haldun Akalın, "Max Weber'in İktisat Sosyolojisi Açısından Yorumunda Orta Çağın Katolik Asketizminden Kopuş", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 61/1 (ts.), 247-250.

100 Akalın, "Max Weber'in İktisat Sosyolojisi Açısından Yorumunda Orta Çağın Katolik Asketizminden Kopuş", 247-250.

101 Kürşat Haldun Akalın, "Orta Çağ İktisat Zihniyetinin Kazanç Maksatlı Ticaret Etkinliğine Karşı Tutumu", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 4/7 (2013), 278.

geliştirilen kurallar bugünkü kapitalist zihniyetini yansıtan bir görüntü sergilemektedir.[102]

Hıristiyanların kutsal kitabı İncil Eski Ahit öğretilerini içermekle beraber yeni bir anlayış geliştirmiştir. İsa'nın getirdiği yeni hükümlerle (Yeni Ahit), Eski Ahit ile birleşerek iki metin arasında bir sentez sağlayarak kurumsallaştı. Bu yapı ile Hristiyanlık Asya'yı aşarak başka kıtalarda kabul gören din haline gelmiştir. Roma'nın dağılması ile birlikte Hristiyanlık bir taraftan düşünsel/teolojik anlamda dogmaların ördüğü sistematik bir bütüne dönüşürken diğer taraftan Roma İmparatorluğu'ndan devralınan ekonomi-politik yapıları kuşatan kurumsal bir kapsayıcılık kazanmıştır.[103]

Roma imparatorluğunun yıkılmasından sonra Avrupa'da her anlamda kaotik bir durum ortaya çıkmış; Barbarlar olarak tanımlanan toplulukların saldırıları ve istilaları ile büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Toprak sahibi olan dönemin Roma sakinleri hem mallarını hem de canlarını güvenceye almak için arayışlar içine girmişlerdir. Nihayetinde Avrupa'nın yeni istilacıları (barbarlar) kilisenin örgütsel yapısına kilisenin kutsallığına saygı gösterdikleri ve ona dokunmadıkları anlaşılınca, kilise bu toprak zenginlerinin güvenli limanı haline gelmiştir. Mal varlıkları ile birlikte kiliseye sığınan bu aristokratlar, kilisenin korumasında hem canlarını hem de mallarını korumuş oluyorlardı. Bu koruma imtiyazı karşılığında, kiliseye bağışlanan topraklarla, kilise, kraldan sonra döneminin en güçlü iktidarı konumuna gelmişti. Böylece Roma'nın toprak sahibi aristokratları, kilisenin serfleri haline gelmiş oluyordu. Kilise bu dönemin en avantajlı kurumu haline gelmiş, maddi ve manevi en güçlü otorite olmayı başarmıştı.[104]

Önceleri bir kurtuluş kapısı olarak görülen kilise, kendi otoritesini koruma adına hatta daha sonraları isyanların ve nihayetinde kendi sonunu getirecek toplumsal baskıların ve adaletsiz uygulamaların hâkim olduğu bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönem özgür düşünme ve kilise kararlarının sorgulanması kesinlikle yasaklandığı bir dönemdir. Halk eğitimden yoksun bırakılarak ancak kilisenin dogmaları ile yetinmeleri gerektiklerini bir düşünce haline dönüştürmüşlerdir. Kilisenin onaylamadığı hiçbir

---

[102] Taş - Günay, "Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları", 161.

[103] Ahmet Davutoğlu, "Bunalımdan Dönüşüme Batı Medeniyeti ve Hristiyanlık", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9 (2000), 13-14.

[104] Enver Günay vd., "Ortaçağ İslam ve Batı Toplumlarının Ekonomik Uygulamalarını Etkileyen Kurumların Mukayesesi", *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences* 13 (2019), 206-207.

bilimsel faaliyete de yer verilmemekte hatta Aforoz mekanizması çalıştırılmaktaydı. Bu çağ Avrupa'nın karanlık çağı olarak kabul edilmektedir.

Kilise öğretileri ve inançlarını yine kilise yanlısı düşünürlerin oluşturduğu bir düşünce biçimi zuhur etmiş bu düşünce de skolâstik felsefe olarak isimlendirilmiştir. Skolastik felsefeye göre gerçek aranmaz, o zaten hep vardır. Düşünürler ancak kilise inancını açıklamaya çalışmalıdır. Kilisenin düşünce üzerindeki bu tahakkümü nedeniyle iktisadi olayların ekonomik analizi Orta Çağ Batı toplumlarında yapılamamıştır. Sadece dini ve ahlâki açıdan değerlendirilen ekonomik yapılar hakkında doyurucu gerçek açıklamalar yapılamamıştır.[105]

2.1.2.2. İslam'da Din-İktisat İlişkisi

İslam dinin iktisadi düşünce sistemi ve onun iktisadi gelişmeye imkân tanıyıp tanımama noktasında yoğun bir ilginin olduğunu görmekteyiz. Dolayısı ile tarihi süreçler içerisinde değişik fikirler ortaya çıkmış, bu anlamda zengin bir literatür birikimi oluşmuştur. Vahiy kaynaklı dinlerin sonuncusu olması ve etki alanının genişliği hasebiyle İslam, bu ilgiyi ve üzerinde çalışmaların yapılmasını hak eden bir dindir.

İslam toplumlarının hâkim oldukları coğrafyalarda güçlü siyasi, hukuki ve askeri yapıların yanı sıra adalet ilkeleri çerçevesinde adı konmamış bir iktisadi düşünce yapısının da varlığı söz konusudur. İslam dinin temel amacının insanı hem bu dünyada hem de ahirette mutlu etme olarak belirlendiği bir yapıda, insanın merkezi bir konuma oturtulması da beklenir. İslam dini insanın maddi ve manevi boyutuna dikkat çekerek hayatın her alanını bu boyuta göre şekillendirmeyi vaaz eder. Adaletin gözetildiği dayanışmacı bir insan profili biçimlendirmeye çalışan bu din, ilkelerini de buna uygun belirleyerek insanlar arasında çıkar çatışmalarına değil, ortak menfaatlerin gözetildiği paralel ilişkilerin tanzim edilmesini hedefler. Aynı zamanda fertle toplumun menfaatleri arasında uyumu sağlamaya çalışır. Bu bağlamda İslam dini üretimin gerçekleştirilmesinde ve hâsılanın paylaşımında tarafların irade ve rızasına dayalı sözleşmelerle düzenlenmesini temel ilke olarak kabul eder.[106]

İslam iktisat anlayışı hem geçmişte hem de günümüzde oluşturulan ekonomik modellerden farklı bir mantıksal örüntü içerisinde kurgulanmıştır. İslam iktisat

[105] Günay vd., "Ortaçağ İslam ve Batı Toplumlarının Ekonomik Uygulamalarını Etkileyen Kurumların Mukayesesi", 208.

[106] Arif Ersoy, "İslam İktisadı ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fıtri İktisat ve İktisadi Yapısı", *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi* 1/1 (2015), 37-64.

kurgusunu kavramak bu dinin mantıksal yapısını bilmeden mümkün değildir. Bu yapıyı anlayabilmek için de aynı mantık çerçevesinden bakmak gerekir. İslam iktisat düşüncesini diğer ekonomik yapılarda olduğu gibi, (mesela kapitalizm veya komünizmde, iktisadi hayatı, hayatın diğer alan ve safhalarından bağımsız olarak ele alınmaktadır) ayrıştırmak mümkün değildir. İslam'da iktisadi hayat diğer alanlarla iç içedir, birbirine bağımlıdır ve ayrı düşünmek ve ele almak imkânsızdır. Bu bakış açısı ile özellikle müsteşrikler tarafında yapılan çalışmalarda bu yönün eksik kaldığı; onlar İslam iktisat düşüncesini de kendi zihniyet kodları ile anlamaya çalıştıkları için döngüsel hatalara düşmekten kendilerini kurtaramamışlardır. Bu durum ileride temas edeceğimiz Max Weber için de geçerlidir.[107]

İslam Peygamberi Hz. Muhammed peygamberliğinden önce iktisadi faaliyetlerin içinde bulunmuş, o dönemde Mekke toplumunun ve bölge halkının iktisadi yöntemlerini kullanarak ticaret yapmıştır. Onun kişilik ve peygamberlik özelliği o dönemlerde sergilemiş olduğu ticari ilişkilerinde de kendini göstermiştir. Hz. Muhammed kısa sürede toplum içerisinde ticaretini düzgün yapan, hile katmayan ve güvenilir bir tüccar imajını yaratmıştır. Toplumda kendisine 'El- Emin' lakabının verilmesi ve ticarette ortaklık teklifleri alması onun bu yönünü yansıtmaktadır kanaatimizce. Bir bakıma o, topluma geleceğin iktisadi kodlarını uygulamalı olarak aşılamaktaydı. Medine'de İslam'ın genel kabul görmesi ve kısa bir zaman diliminde kurulan ve hızlı bir genişleme grafiği yakalayan devlet sistemi ekonomik anlamda halkın refahına dönük uygulamalar geliştirmiş ve dönemin genel anlayışı ile pek çatışmayan bir sistem kurulmuştur. İslam Peygamberinin uygulamaları bu dinin evrenselliğine uygun olarak kodlanmış, zaman ve mekân farklılıkları dikkate alınacak şekilde insan aklının dahil edilerek bir tür reformasyonlara açık kapı bırakacak şekilde oluşturulmuştur. İslam'da bizzat Hz. Muhammed tarafından tavsiye edilen ve değer biçilen içtihat etme anlayışı bu dinin İnsan aklına biçtiği kıymeti de yansıtmaktadır. Kararların istişare ile Kur'an ve Sünnetin genel ruhuna uygun alınma ilkesi bireysel hataların da önüne geçilmesini sağlamıştır.

Örneğin İslam iktisadi tasavvurundaki olağan ödeme araçları, altın para (dinar) ve gümüş para (dirhem) olmakla birlikte Müslüman idaresine giren yani, yeni fethedilen bölgelerdeki geleneksel (örfî) ödeme araçlarına müdahale edilmediğini görmekteyiz.

[107] Abdurrahman Kurt, "İslam Toplumlarının Yükseliş ve Düşüşünde Dinin Rolü", *Günümüz İslam Toplumları ve Problemleri Sempozyum Bildirileri Kitabı* (İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2015), 141-185.

Bunu örneklendirmek babında Karmatî yönetimindeki Bahreyn ve el-Ahsâ gibi bazı marjinal bölgelerdeki uygulamaları zikredebiliriz. Buralarda farklı sebeplerden dolayı farklı para sistemleri ve mübadele biçimlerinin uygulandığı görülmektedir. Bu bölgelerde alışıla gelen ödeme araçlarında farklı olarak işlemler tunç, kurşun paralar, sincap derisi, ipek veya kumaş parçaları, istiridye kabukları vs. araçlar kullanılmaktaydı.[108]

İslam toplum yapısının gerek ilk çağlarında gerekse son İslam devleti olarak kabul edilen Osmanlı toplumunda siyasi otoriteye büyük önem verilmiş yönetici Mü'min'lerin emiri ve halifesi sayılmıştır. İslam ve Türk devletlerinde ekonomik kararlar üzerinde dini statülerin (Ulemanın) kat'i bir belirleyiciliği olmamıştır. Ancak kararların istişareye dayalı alınması gerekliliği ilkesi tüm devlet adamlarının göz ardı etmemeye çalıştığı bir ilkeydi, bu bağlamda İslam toplumlarının önemli meseleleri hakkında yöneticilerde dönemin âlimlerinden fetva alınma uygulaması hep var olagelmiştir.[109]

Dini bürokrasi, İslam medeniyetlerinde devlet üzerinde direkt bir etkiye sahip olmamış sadece siyasal iktidarı bilgilendiren ve kimi zamanda yol gösteren bir nitelikte olagelmiştir. Din adamlarının görüşlerini önemseyerek, toplumun yararına ekonomik tutumların kabul edildiği bir anlayış, İslam toplumunda kabul görmüş ve uygulanmıştır. İdareciler, dine, geleneğe aykırı olmayan; seküler iktisadi kararları da zaman zaman alabiliyordu. Dinen yasak kılınan durumlardan uzak duruluyor ve uygulanmasına izin verilmiyordu. Dinin helal kabul ettiği durumlar ise adaletle uygulanıyordu. Fakat yönetim bunu direkt müdahale ile değil; ekonomik kurumları (tımar, ahilik, vergi, mülkiyet) aracılığıyla yapıyordu. Devletin genel ekonomik duruşu da bu şekilde yerel pazarla örtüşüyordu. Yönetimin gelir düzeyinde sosyal eşitliği sağlamak, arz ve talep dengesini kurmak gibi konulardaki seçimleri, yerel pazar ve yerel ticaret ehli için de aynı şekilde kabul görmüş ve işlenmiş oluyordu. Kimi zaman bu eşgüdümü sağlamak için, devlet, zorlayıcı olabilmiş ve kimi ekstrem önlemleri almak durumunda kalmıştır.[110]

---

[108] Ahmet Nurullah Özdal, "Ortaçağ İslam Coğrafyasında Karşılaşılan Sıradışı Ödeme Araçları", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,* 1/1 (2015), 10.

[109] Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Emre Arslantaş, "İslam Öncesi İle İlk Türk-İslam Devletlarinde Siyasi Yapı ve Dış İlişkilerin Kıyaslanması", *Akademik Bakış Dergisi* 65 (2018), 7-27.

[110] Günay vd., "Ortaçağ İslam ve Batı Toplumlarının Ekonomik Uygulamalarını Etkileyen Kurumların Mukayesesi", 217-219.

Vahyin ilk yıllarında veya başka bir ifade ile Mekke döneminde inen iktisadi içerikli ayetlerin Medine dönemindekilerle farklılık göstermesi dahi İslam'daki tedricilik anlayışı toplumun şekillenmesinde, insan merkezli ve onları zorlamadan iktisadi ilişkilerini düzenleyici bir metot kullandığını gösterir. Mekki ayetlerde ekonomik ilişkilerin ahlâki boyutuna işaret edilmesi, Medine dönemindeki ayetlerde ise yanlış davranışların hukuki sonuçlarından bahsedilmesi ve yaptırımlar ön görmesi meselenin toplumsal önemine de dikkat çekildiğini tespit edebiliriz. İslam'ın temel ön görüsünün öncelikli olarak hukuka başvurmadan inananlarının ekonomik ilişkilerini ahlâki boyutta düzenlemelerini sağlamaktır. İslam'ın ilkelerini hem ahlâki hem hukuki olarak vaaz edişi pratik olarak bazı kolaylıklar sağlamaktadır. Ahlâki ilkelerle bireysel sorumluluk vicdanlara yüklendiğinden, maddi kontrolün olmadığı durumlarda bile insanların ahlâki endişelerle yanlış olan şeylerden kendilerini korumasını ve düzenin kusursuz işleyişini sağlamıştır.

2.2. Modern Dönemde Din-İktisat İlişkisi

Birinci bölümünde din-iktisat ilişkilerinin tarihi seyrini, din ve iktisadi ilişkilerin modern öncesi ve modern dönemdeki tezahürünü incelemeye çalıştığımız tezin bu aşamasında merkeze modern dönemde bu ilişkinin boyutunu oturttuğumuz görülecektir. Sosyolojik çalışmaların genelinde de aşağı yukarı bu tür ayrımlar yapılmakta, modern dönem olarak isimlendirilen tarihi süreç bir pergelin sabit duran ayağı gibi tasvir edilmiştir adeta. Geçmişi ve günümüzü modern paradigmalarla anlama gayreti de diyebiliriz buna. Fakat buradan şu çıkarım da yapılmamalıdır; bu süreçte oluşturulan paradigmaların kesin doğru kabul edilerek ötekilerin yanlışlanması değil, bu perspektiflerin doğruluğunu ve yanlışlığını görebilmek için bir hareket noktası olarak seçilmiştir.

Bugün İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra modernitenin aşıldığı artık postmoden bir döneme girildiği düşüncesi hâkimse de modern dönem anlayışı ve modernitenin dinle olan ilişkisi güncelliğini her alanda korumaktadır. İktisadi meselelerin ele alındığı mecralarda bu daha da böyledir. Modern kavramının bugünkü kullanımıyla batıya özgü bir serüveninin olduğunu ve değişik tanımlamaların yapıldığını görmekteyiz. Kavram olarak yeniliği ifade eder bir anlam taşımakta olan modern, kendisi ile isimlendirilen bir dönemi tasvir etmek için kullanılan bir kavramdır. Antik Çağdan Orta Çağa geçiş

dönemi için de bu kavramın kullanıldığını görmekteyiz. Bizim burada kastettiğimiz tabi ki güncel kullanımı ve ihtiva ettiği anlam bütünlüğüdür.

Hıristiyanlığın hâkim bir dine dönüşmesi ve belirleyici bir unsur haline gelmesinden sonra dünyaya karşı birbirinden farklı iki tutum gelişmiştir. Dünyaya karşı ilgisiz kalmak veya onunla uzlaşmak olarak ifade edilebilecek tanımlanan iki tutum. Orta Çağ kilise yapısına karşı bir başkaldırı olarak ortaya çıkan Protestanlık ile birlikte Luther dünya ile uzlaşma sağlama düşüncesini ortaya atmış dolayısı ile Protestanlığın bu tutumuyla kutsal dışı maddî bir medeniyetin doğması ve kapitalizm ile birlikte kilisenin geniş etkisine de son vermiştir. Aynı şekilde Protestan doktrininin geliştiricisi kabul edilen Calvin de kilise yapısıyla ters düşmüştür. O, Kutsal ile Profan olan arasında hiyerarşiyi reddedip çalışmayı övgüye layık bulmuş, kazancı da yasal kabul etmiştir. Yahudilik anlayışına benzer düşüncelerle geliştirerek Hıristiyanlıkla yakınlık sağlamaya çalışmıştır.[111] Örneğin O da tefecilik konusundaki yasağı delmiş ve faizi onaylamıştır. Zira ona göre Hz. İsa, "geri ödeme ya da faiz beklentisi olmadan fakirlere kredi verilmesini emrederken, aynı zamanda zenginlere faiziyle verilen kredileri yasaklamayı kastetmemişti".[112] Bu yorumla tüccarların ihtiyaç duyduğu ticari cevaz alınmış oluyordu. Yahudilerin durumu göz önüne alındığında, İbranicesi aldatmak anlamına gelen tefecilik yapmadan da ticaret mümkün olabilirdi. Ancak kendi durumlarını peygamberler dönemindeki Yahudilerden farklı gördüğü için tefeciliğin kendilerine tamamen yasaklanmadığını, adalet ve hayır gözetildiği müddetçe uygun bulunduğunu belirtmiştir. Kaldı ki tefeciliğin olumsuz bir anlama gelmesi de ona karşı tavır almayı gerektirmez. Zira Calvin için "bir meselenin ehemmiyeti kelimelerde değil o şey ile verilen mesajın özünde yatar".[113]Böylece hem zihniyet bakımından hem dinin idrak tarzı açısından yeni bir anlayış ve bu anlayışa uygun yeni birey tipinin kabulünün de yolu açılmış oluyordu.

Orta Çağın son devirlerinde Batı dünyasında özellikle Kilise otoritesine ve bunun oluşturduğu hiyerarşik yapıya tepki olarak yaşamın hemen her alanında değişimlerin yaşandığı bir döneme girilmiştir. Kilise ve feodal düzen katı kuralları ile, toplumda meydana gelen bu değişmeleri durduracak mekanizmalar üretememiş ve daha

---

[111] Henri See, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, çev. Turgut Erim (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, 1970), 38.

[112] Bkz. John Calvin, "Tefecilik Üzerine Mektup", çev. Kapadokya Meslek Yüksek Okulu Heyeti, *Batıya Yön Veren Metinler II*, ed. Alev Alatlı (Kapadokya Meslek Yüksek Okulu Yayınları, 2010).

[113] Calvin, "Tefecilik Üzerine Mektup", 595.

sonraki süreçlerde boyun eğme durumunda kalmıştır. On asırlık bir dönemi tanımlayan Orta Çağda, ortaya çıkan bilgi birikimi, bu uzun zaman diliminin özellikle son yüzyıllarında sosyal, ekonomik ve bilim alanlarındaki mevcut bakışı yeni düşüncelerle değiştirmiştir. Orta Çağda Batı dünyasını, kendi durağan yapısına hapseden kilise ve feodal sistem, yeni yeni ivme kazanan sorgulayıcı özgürlükçü söylemlere karşı güç kaybetmeye başlamıştır. Yeni eleştirel fikirler ile birlikte bilimsel alan hızla gelişecek imkân bulmuş ve mevcut ideolojiler de farklılaşmaya başlamıştır. Bu yeniliklerin ışığında çağdaş kapitalizmin ilk evresi kabul edilen ticari kapitalizm ve onun doktrini olan merkantilizm ortaya çıkmıştır.[114]

Merkantilizm doktrininde, temel yapı devlet idaresine dayanırken iktisat politikaları da hem ekonomiyi hem de aynı anda devleti büyütmeyi, güçlendirmeyi kendisine hedef kabul eder. Merkantilizm, Ortaçağ ile Fizyokrasi (1450-1750 yılları arasında) arasındaki dönemde görülen ekonomik fikirlerin tamamıdır. Merkantilizmde, güçlü ve başarılı olmanın en önemli göstergelerinden biri ihracatın, ithalattan daha büyük olması; böylece hazinenin bağımsız bir şekilde büyüyebilmesiydi. Bu dengenin istenilen düzeyde olabilmesi için de yönetim kadrosu ile tüccarlar arasında koordinasyonun tam olması gerekliydi.[115]

Avrupa'nın Orta Çağ skolastik iktisadî zihniyetinden çıkıp 'modern' bir anlayışa evrilmesinde Max Weber'in (1905/2010) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* başlıklı eserinde protestan ahlâkıyla kapitalizmin ruhu arasındaki ilişki ile Werner Sombart'ın (1911/2001) *The Jews and Modern Capitalism* başlıklı çalışmasında Yahudilerin modern kapitazmin oluşumu ve gelişimindeki etkileri bağlamında ileri sürülen açıklamalarda zihniyet değişimi ile Maksist geleneğin öne çıkardığı yapısal değişim ve dönüşüm gibi iç dinamikler yanında İstanbul'un fethi ile ortaya çıkan dış faktörlerin etkisi söz konusudur.[116]

Fizyokratların, müdahale gerektirmeyen, kendiliğinden işleyen "doğal düzen" görüşünden çıkış yapan; Adam Smith'in meşhur "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" (Laissez faire, laissez passer) anlayışını merkeze alan modern birey ve ona göre anlam kazanan ulus devlet fikri, özellikle Kuzey Batı Avrupa'da popüler olmuştur.

---

[114] Cahit Aydemir - Hüseyin Haşimi Güneş, "Merkantilizmin Ortaya Çıkışı", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 5/15 (2006), 138-139.
[115] Savaş, *İktisatın Tarihi*, 138.
[116] Bulut, "Modern Zamanlarda Kadimle Buluşma Arayışları: İktisat, Ahlâk ve Eğitim", 1/313.

Merkantalizmin geride kalmasıyla artık her şeyin merkezinde bulunan insan, sonsuz istek ve açlığına çözüm bulabilmek için yegâne aktör olarak konumlanmıştır. Liberal ekonomi ve piyasa ekonomisi de böylece anlam kazanmıştır. Ancak liberal ekonomi, sadece piyasa ekonomisi olarak tanımlamaz. Ayrıca piyasa ekonomisinin modern bir olgu oluşuyla ilgili de ortak bir görüş mevcut değildir. Örneğin; Hicret'ten sonrasında Medine'de pazar oluşumunu sağlayan Müslümanlar, tekelciliğe geçit vermeyen ve adilane bir şekilde belirlenen fiyatlara önem vererek, fiyatın serbest piyasadaki oluşumunu örneklemişlerdir.[117]

Modern dönemin başlangıcı kabul edilen tarihten itibaren günümüze kadar kapitalist iktisadi sistemin gelişimi hakkında değişik aşamalar ve sınıflandırmalar yapılmıştır. Sombart tarafından geliştirilen ve büyük ölçüde Weber'in de benimsediği üç aşamalı model bunlar arasında en yaygın kabulü görmüştür. Bu aşamalar; 1) Erken Kapitalizm, 2) Yüksek kapitalizm, 3) Geç Kapitalizm'dir. Bu üç aşama sermayenin meydana çıktığı ve ekonominin geneline ağırlığını koymalarına nispeten birbirinden farklılaşır.[118]

Max Weber de ilk dönem kapitalisti/kapitalizm ile modern dönem kapitalizmi arasında ayrım yapmaktadır. O her ne kadar kapitalizm'in öncüsü insanı Reform sonrası dönemde Tanrı'nın rızasını kazanma niyetiyle, manastır asketizmini dünyaya taşıyan, disiplinli, rasyonel ve her anının muhasebesini yapan bir iş adamı olarak tasvir etse de, ilk aşamada bunların amacının kapitalizmi ortaya çıkarmak olmadığını belirtmektedir. Weber burjuva sınıfı olarak tanımlayacağı bu zümrenin, çağrıldıkları işte bu kadar muntazam çalışan, ibadet aşkı ile dünyevi uğraşlara sarılan, aynı zamanda dünyevi haz ve isteklerden uzak duran, kazandıklarını lüks ve israfa harcamayan, biriken sermayeyi yeniden yatırım ve üretime aktaran tutumlarıyla kapitalizmin doğmasına neden olduklarını söyler.[119]

Merkantilist ve Fizyokrat anlayışın akabinde, Modern iktisat sistemine ve bilimine öncülük eden klasik iktisat görüşü ortaya çıkmıştır. Weber bu klasik iktisat anlayışı yüksek kapitalizm olarak tanımlar. Klasik ekonomi modelinde, piyasanın arzı ön plandadır. Bireyi merkezde konumlandıran yapısıyla klasik iktisat modeli, bireysel

---

[117] Bulut, "Modern Zamanlarda Kadimle Buluşma Arayışları: İktisat, Ahlâk ve Eğitim", 1/312-315.
[118] Sabri Fehmi Ülgener, "Kapitalizm'in Tarihi Gelişimi", *Makaleler*, ed. Ahmet Güner Sayar (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 427.
[119] Ülgener, "Kapitalizm'in Tarihi Gelişimi", 426.

girişimciliği desteklemiş, devlete çok az sorumluluk tanımlamıştır. Devletin müdahalesini ve gereğinden fazla söz sahibi oluşunun önüne geçebilmek için; sistemlerini devletin hacetinin minimum olduğu bir zemin üzerine kurmuşlardır. Varlığını, güvenlik, savunma, adalet, diplomasi gibi alanlarda zorunlu kabul ettiği için klasik iktisat modeli; piyasanın devletin etkisinde olmasını gerekli görmemiştir. Bu modele göre devletin emek ve işlevi minimum düzeyde olduğu için; piyasaya yön veren birey ve kuruluşlardan az miktarda vergi alması gerekir.[120]

Klasik iktisadi görüş, küçük ve denk bütçelerin hedeflendiği bir ekonomik modeli öngörmektedir. Bu sebeple bütçenin açık vermesi kadar bütçe fazlası da istenilen ve hedeflenen bir durum değildir. Bu sistemde bütçe fazlası ancak özel tasarruflarla elde edilebilir. Ekonomik çarkın dışında kalan tasarruflar ise, toplam yatırım hacmini daraltacağından ekonomik iyileşme ve gelişmeyi baltalayacaktır. Bu bakımdan zımni olarak bir tüketim piyasası istendiğini söyleyebiliriz.[121]

Modern iktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith de devlet tekelini, büyümenin önündeki temel engel olarak görmüştür. Ona göre, devletin yegâne güç olduğu sistemlerde; bireylerin eylemleri, büyük çapta devlet tarafından belirleneceği için, bireyler gerçekte yapmak istemedikleri eylemlerle de muhatap olmak zorunda kalacaklardır. İnsanın en büyük silahlarından biri olan hırsı, bireyciliğin desteklenmediği bir sistem anlayışında gelişemez. Birey, sermayesini en üst seviyede arttırmayı hedeflediğinde, diğer bireyler de mevcut talepleriyle mal ve hizmetlerin üretilmesini sağlamış olacaklardır. Sonuç olarak, üretici ve tüketici birlikte kazanacaktır. Bu anlatımlar ile Smith'in, günümüzdeki rasyonel seçim teorisine etki ettiğini ve bu fikirleri o dönemde gündeme getirdiğini görmekteyiz.[122]

Smith'in bu fikirleri daha geç dönemlerde karşılığını bulmuş, bu bağlamda kapitalizmin modern dönüşümü ve günümüzdeki yapıya evrilmesi, ancak endüstri vasfını almasıyla mümkün olmuştur. Sanayileşme bu değişimlerin ana nedeni olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Ticari kapitalizmin "gözü kara", "yarı tacir", "yarı müteşebbis" insan yerini "hesapçı" ve "rasyonel" bir insan tipine bırakmıştır.

---

[120] Aytaç Eker vd., *Maliye Politikası "Teori,İlkeler ve Yöntemler"* (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 2002), 159.

[121] Osman Z. Orhan, *Keynezyen ve Monetarist İstikrar Politikası* (İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1989), 68.

[122] Özdemir, *Din- Ahlâk- Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*, 158-163.

İnsanın bu dönüşümünü Ülgener de gözlemlemiş ve insanı, maddeyi dönüştürme gücünü keşfettiğinde hayata dair değer yargıları ve yaşamı anlamlandırdığı iç dünyası farklılaşan, maddeye düşkünlüğü artan maneviyatı yüce emeller gütmekten uzaklaşan birey olarak tanımlamıştır. Bu da lükse, rahata, gösterişe düşkün bir insan profili oluşturmuştur. İlk dönem kapitalistleri ile modern dönemin kapitalistlerini tam da bu özelliklerinden dolayı birbirinden ayıran Ülgener, maddenin kölesi olan modern dönem kapitalistlerinin doyumsuz benlikleri için her durumu meşrulaştırarak emellerine yönelmeleriyle eleştirmiştir. İlk dönem kapitalistlerinde ise; bu nezaketsizce yaklaşımın bulunmadığını, yapılan her eylemin ilahi bir görev bilinciyle ve ibadet havasında gerçekleştiğini dile getirmiştir. Bu sebeple kapitalizmin, gelinen noktada hedeflenenden başka bir yerde olduğunu vurgulamıştır.[123]

Kapitalizmin modern dönem algısında dini motivasyonun değiştiği ve pozitif karaktere büründüğü görülür. Nitekim 19. yüzyılda A. Comte pozitivist perspektiften bakarak kapitalizm-din ilişkisini ekonomik koşullar ile siyasal iktidarın tanımladığı sosyal durum temelinde açıklanmaya çalışmıştır. Durkheim ise dine rasyonel bir tarzda yaklaşarak, dini toplumun bir işlevi olarak görmüştür. Ona göre din, kutsalı olan, emir ve yasaklardan oluşan bir inanç-amel birlikteliğidir. Bu ortak iman ve ibadetler eşliğinde insanlar bir araya gelip cemaati oluştururlar.[124] Din, toplumla birey arasında organik bir bağ olarak görülmeye başlamıştır. Böylece toplumun ihtiyaçları, sosyal şartlar, ekonomik durum dini açıklamanın çıkış noktaları olmuştur. Kautsky de bu görüşe paralel olarak sosyalist anlayışla Hristiyanlığın da proleter bir dini hareket olduğunu ifade etmektedir.[125] Fakat bu bakış açısı, dini maneviyatından soyutlayan, özüne yabancılaştıran, tarihsel süreci anlamsızlaştıran, sübjektif yorumlar olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir.[126]

2.3. Din-İktisat İlişkisinin Aktüel Durumu

Hem kurumsal hem de bireysel yaşantıda baş döndürücü bir hızda seyreden bir dönüşüm çağında yaşam sürmekteyiz. Teknoloji çağı olarak isimlendirilen günümüz dünyasına uyum sağlama ve sağlayamama ekseninde şekillenen bir dünya bu.

---

[123] Sabri Fehmi Ülgener, "İktisadi Gelişme ve Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi", *Makaleler,* ed. Ahmet Güner Sayar (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 264-266.
[124] Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005), 67.
[125] Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi*, çev. Mehmet Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2012), 1-3.
[126] Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1990), 3.

Günümüzde çağdaş iktisat sosyolojisi ve beraberindeki disiplinlerde dini kavramların yeniden gündeme geldiği ve önemsendiği görülmektedir. Din, ekonomik alanı etkisi altına alırken bu kaçınılmaz birliktelik, karşılıklı etkilenmeyi de beraberinde getirmiştir. İktisatla ilgili normlar dînî hayatı da etkilemeye devam etmiştir. Yukarıdaki anlatılardan genel olarak Batı'da modernleşme sürecindeki zihniyet ve anlayışların oluşumu, onların kendi iç dinamiklerine, dini yapılarına tepkisel bir tutum sergileme neticesinde gelişmesi dolayısıyla modernitenin bu meyanda ilerlediğini görüyoruz. Din, başta politik ve ekonomik alanlar dâhil hayatın her alanından uzaklaştırılmaya çalışılmış, dinin diğer sosyal kurumlardan ayrıştırılmasını ve mesafeli durmasını savunan fikirler yaygınlaşmıştır. Neticede ekonomik kazanımların ve refah düzeyinin artmasıyla gerek kurumsal anlamda gerekse geniş toplumsal yaşamdaki davranışlarda dinî etkilerinden tamamen kurtulmuş, büyüsü bozulmuş bir dünya öngörülmekteydi. Dinin sosyal kurumlardan mümkün olduğunca ayrıştırılma çabasının bir sonucu olarak sosyal bilimlerde uzmanlaşmanın da etkisiyle din olgusunun etkin olduğu aile, güven, komşuluk ilişkileri gibi konularda dahi dinin etkileri görmezden gelinmiştir.[127]

Modernizmin ortaya çıkışıyla Batı'nın yükseliş sürecine girmesi ve olumlu sonuçlar neticesinde gözle görünür bir kalkınmanın yaşanmasıyla bu olgunun tüm dünya için istenilen bir gelişme olarak kabul gördüğü hatta empoze edilmeye çalışıldığını söylenebilir. Fakat modernizm zaman içerisinde gerek Batı dünyası içinde gerekse Batı dışı dünyada hedef tahtasına oturtulmaya ve eleştirilmeye başlanan bir sistem haline dönüşmüştür. Modernleşme, dünyada yaşanan pek çok problemin kaynağı olarak görülmektedir. Şüphesiz modernleşmenin, sanayileşme, makinenin egemenliği, eğitim imkanlarının çoğalması, sağlıktaki olumlu gelişmeler ve gündelik hayattaki refahın artması gibi olumlu sonuçları yadsınamaz bir gerçek olsa da modern kapitalist insanın kolonyalist ve sömürgeci tutumu bu düşüncenin açmazı olarak kabul görmektedir. Bu süreçte olumlu olarak kabul gören gelişmeler aynı oranda olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Öyle ki geçmişte veba ve suçiçeği gibi kitlesel ölümlere yol açan hastalıkların önüne geçilmekle birlikte, kalp damar ve kanser gibi yeni hastalıklar tetiklenmiştir. Günümüzde sınırsız sanayileşme ile tükenen kaynaklar, çevre kirliği ve doğal dengenin bozulması, küresel ekonominin sonucunda zenginle fakirlerin arasındaki uçurumun açılması, toplumsal huzursuzlukların (protesto,

[127] Kurt, "Sosyolojik Açıdan Din-İktisat İlişkisi", 255.

anarşi, terör) artmasıyla Modern iktisadi yapı yeniden sorgulanmaya ve aşılmaya çalışılmaktadır.[128]

Tabii burada konumuzla bağlantılı olarak bu problemlerin kapitalistlerin hiçbir ahlâki endişe taşımadan sırf kar maksimizasyonu sağlamak için her türlü yolu meşru kabul etmelerinin yattığını söyleyebiliriz. Modern iktisadın önerdiği kalkınma projeleri ile sadece insanın emeği değil, gezegenimizin de yağmalanma sonucunu doğurmuştur. 1995'li yıllarda geçerli olan araştırmalara göre dünyada 9 milyar hektar olan tropikal ormanlık alanın her yıl 11 milyonu yok olmaktadır. Bu durum Türkiye'de de benzer şekillerde seyretmiş, 1970 yılında ülkenin üçte ikisini kaplayan 54 milyon hektar ormanlık alanın 1990'lı gelindiğinde 20 milyon hektara düşmesi konun vahametini gözler önüne sermektedir. Bu duruma orman yangınlarının yanı sıra, gıda, içecek, baharat, ilaç, boyacılık, parfümeri, çiçekçilik, mobilya ve basın sektörünün tüketimi gibi ekonomik amaçlarla yapılan kıyımlardır. Yeryüzüne bir dünya cenneti vadeden Kapitalist iktisat modelinin modern bilim ve teknolojik gelişmeler sayesinde doğurduğu silahlanma yarışı, kitlesel yoksulluk, çevre kirliliği ve yabancılaşmayla sarsılmaya başlamıştır.[129]

Kapitalist ekonomik modelin iktisat alanı dâhil hayatın her yönünü dinden soyutlamaya dayalı bir düşüncenin ürünü olarak gelişmesinin sebebiyet verdiği problemler, bu ekonomik modeli tartışmalı hale getirmiş, bu modele yeniden bir ruh kazandırma arayışı bugün en iflah olmaz sekülerlerin dahi gündemine girmiştir. Modern anlayış ve din ilişkisini tartışırken Modernite'nin en önemli kavramlarından birinin sekülerleşme düşüncesi olduğunun ifade etmiş ve bu görüşleri yansıtmaya çalışmıştık. 20. yüzyılın son çeyreğine kadar geçerli olan görüş, sekülerleşme ve modernleşmeyle birlikte dinin hem toplumsal hem de bireysel bilinç düzeyinde gerileyeceği ve zamanla din olgusunun ortadan kalkacağı yönündeydi. Bu döneme kadar sosyal bilim çalışmalarında özellikle kamusal alanın dine dayalı her şeyden soyutlanacağı görüşü hep savunula gelen ve reddedilmeyen bir düşünceydi.[130]

Bu bağlamda günümüz Türkiye'sinde tartışılan bir konu haline gelen kamusal alan ve din ilişkisi yeniden yapılandırılmaya çalışılmış, pek çok disiplinin tartışmalı konusu olmuştur. Tarihi Antik Yunan'a kadar götürülebilen "kamusal alan" ifadesi

[128] Vejdi Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum* (Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2009), 20-23.
[129] Ali Bulaç, *Din ve Modernizm* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 295.
[130] Ali Köse, *Laik Ama Kutsal* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006), 12.

günümüzdeki karşılığını 18. asrın başlarında kazanmıştır. Bu tarihten öncesinde cinsiyet ve mülkiyeti temele alan bir yapıda anlam bulan ifade, modernitenin tarih sahnesine çıkmasıyla bambaşka bir tanımlamaya sahip olmuştur. Bununla din ve beraberindeki değerler tamamen kişisel boyuta çekilerek, kamusal alan dinin hiçbir şekilde içinde yer almadığı olgu olarak tanımlanmıştır.

Sanayi Devrimi'yle birlikte hayata bakış tamamen değişmiş; akılcılığın, bireyciliğin, laikliğin, ulus-devletin ve dahasının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu kavramlar ve geliştiği dünya görüşüyle birlikte, dinlerin reddinin yeni gündem olduğu söylenebilir.[131] Bu anlayışın günümüz Türkiye'sinin ekonomik yapısındaki ifadesini İsmail Hekimoğlu'nun şu saptamasında açıkça görmekteyiz; "Max Weber'e göre kapitalizm Protestan Ahlâkı'nın mahsulüdür. Türkiye kapitalizmi aldı, Protestan ahlâkını almadı. İslam Ahlâkından da ayrıldığı için Türk ekonomisi ahlâksız kaldı."

Her ne kadar İslam dünyasının ve özel olarak Türkiye'nin modernleşme çabaları İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yoğunluk kazanmış olsa da Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinde de İslam dünyasına hâkim olan modernleşme süreci hakkında hummalı tartışmaların yaşandığı bilinmektedir. İslam dünyasına nazaran Batı'nın görece öne çıkması sorununu ve bunu aşma gayreti bu dönemin temel meselesi haline gelmiştir. Çıkartılan ıslahat fermanları ve hatta mecellenin yazılmasının da bu arayışların bir ürünü olduğu ifade edilmektedir. Osmanlının son yıllarında Müslüman toplulukların ekonomik buhran yaşadıklarını hatta sonrasında kurulan ulus devletlerin bu krizlerden çıkma çabalarını konu alan geniş bir literatüre sahibiz. Bu literatürlerde hâkim iki düşünceyi burada ifade etmemiz mümkündür.

İlk görüşe göre Osmanlının Batı dünyasına nispeten ekonomik ve diğer alanlarda geri düşmesinin temel nedeni Kur'an ve Sünnet ilkelerinden kopuş ve bunun akabinde oluşan toplumsal sorunlardır. Buna göre Kur'an ve Sünnet ilkelerine dönüş yapılarak geçmişte olduğu gibi yeniden üstün bir toplum hayali düşünülebilir. İkinci görüş ise geçen onlarca yılda ister İslam dünyasında isterse Modern Türkiye'de (Batı'nın gücünü arkasına alan) hâkim ve dominant olarak geri kalmışlığın sebebinin bizzat İslam Dini ve Müslümanların kendinde aranmıştır.[132]

---

[131] Köse, *Laik Ama Kutsal*, 15-17.

[132] Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kurt, "İslam Toplumlarının Yükseliş ve Düşüşünde Dinin Rolü"; Bulaç, *Din ve Modernizm*.

Weber'den mülhem oluşan bu ikinci görüşe sahip düşünürlerin bir kısmı Müslümanların tepkisinden çekindikleri için suçu Müslüman yöneticilere atarken, bir kısmı ise bugün gelinen noktada dolaylı veya alenen İslam dininin kendisine saldırarak ithamlarını ileri noktaya taşımışlardır.

II.BÖLÜM

MAX WEBER ANLAYIŞINDA DİN- İKTİSAT İLİŞKİSİ

Her toplumda siyasi ve dini statüleri dışında fikirleri, eserleri veya sergiledikleri tutumlarıyla tarihe mal olmuş farklı uğraşlara sahip insanlar vardır. Onların fikirleri ve eserleri geniş bir etki alanı yaratmış; hem kendi toplumlarını hem farklı toplumları etkileme gücüne sahip olmuşlardır. Adeta ilahi bir güç, onlara dünyayı değiştirebilme yetkisi vermiş hatta onlara böyle bir görev bahşetmiş gibi görülürler. Genel olarak tarih sahnesinde ünlenen bu kişiler sorunlarla boğuşan bir dünyada sürekli mücadele eden, dönemlerinde krallar kadar popüler kişiler olarak algılanmışlardır. Fakat çoğu hayatlarını sade ve gölge simalar olarak geçirmiş ünleri ancak ölümlerinden sonra duyulmuştur. Belki de tercih ettikleri yaşam biçimi, yaşadıkları toplumla çatışma halleri veya geleneklere tepkileri onları marjinalleştirmiş. Zaman zaman fikirleri topyekûn olarak reddedilmiştir. Toplumsal değerler genel kitle için önemli hayat kodlarıdır ve bunlar kolaylıkla aşılamazlar. İnsanlar bu değerlerle münasebetleri ölçüsünde bir pozisyon edinirler.

Robert L. Helbroner, *İktisat Düşünürleri* isimli eserinde konu edindiği önemli iktisatçıların fikirlerinin etki gücünü açıklarken yaşamlarının ise bu düşüncelere ters orantılı ve hiç de iç açıcı olmadığını aktarmaktadır. O, söz konusu iktisatçıları tasvir ederken; bazılarının filozof veya çılgın, rahip veya borsacı, devrimci veya asilzade, şüpheci ya da berduş olduklarını söylemektedir. İronik olarak da bazılarının ekonomik düşüncelerine muhalif kendi basit ekonomilerini bile yönetemediklerine vurgu yapmaktadır. Yine de o bu kişilerin ne yönettikleri bir ülkeleri ne komuta ettikleri orduları olmamasına rağmen, ülke yıkacak, orduları savaşa sürükleyecek güçlü fikirlerine vurgu yapmaktadır.[133]

Edward Said bilginin gücünü ifade ettiği, bilim yapma sürecinde ister istemez bazı oturmuş kalıpların yıkılabileceğini, toplumun sinir uçlarına dokunulabileceğini, fikri ön kabullerin aşılabileceği gerçeğini de saptamaktadır. Bu süreçte onun, sadece

[133] Robert L. Heilbroner, *İktisat Düşünürleri*, çev. Ali Tartanoğlu (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2008), 14-15.

resmi dogmaları ve ideolojik söylemleri değil, toplumsal dayatmaların ve akademinin iktidar sunan ortodoksilerin de aşılmak durumunda olduğunu ifade etmesi anlamlıdır.[134]

Weber'in ün yaptığı önemli kavramlardan biri karizma kavramıdır kuşkusuz.[135] Gerek Doğu gerekse Batı toplumlarında karizmatik kişilere büyük itibar gösterilir. Dini referanslı "kurtarıcı fikrine" paralel olarak bu kimseler yüceltilmektedir. Bu algının toplumu negatif etkilediği, elini taşın altına koymaktan alıkoyduğu ve kaderlerini hep başkalarının elinde olduğunu hissetmelerini sağladığını söylemek mümkündür.

Güçlü fikirleri ve bıraktıkları eserlerle bilim dünyasına önemli katkılar sağlamış ve daha güzel bir gelecek inşa etme gayesi taşıyan, toplumlarına bu anlamda rehberlik etme gayreti içerisinde olan düşünürleri idolleştirmeden, ama tam anlamıyla zihin ve ilmi hayatlarını öğrenmekte herhangi bir sakınca olamaz. Geçmişi iyi bilmeden sağlıklı bir gelecek inşa etmek mümkün değildir. Geçmişte yapılan pek çok hatanın pençesinden, onları iyi anlamadan kurtulmak kolay görünmemektedir. İbn Haldun'un, "Geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha çok benzer"[136] sözünü hatırlamak yerinde olacaktır. Ayrıca Ahmet Cevdet Paşa'nın, "Tarih bilmeyen diplomat, pusuladan anlamayan kaptana benzer"[137], tarzındaki veciz tespitleri söylediklerimizi destekler mahiyettedir.

Bizim burada üzerinde çalıştığımız Max Weber ile Sabri F. Ülgener, yaşadıkları toplumu ve toplumlarının sıkıntılarını en iyi gözlemleyen, çıkış yolları öneren çok yönlü bilgi birikimine sahip kişilerdir. Şüphesiz insan sosyal bir varlık olması hasebiyle onun gerek düşünce gerekse zihin dünyasını doğru biçimde anlamak için yaşam sürdükleri ortamın bilinmesi elzemdir. Weber'in üzerinde çalıştığı önemli konulardan biri olan din ve iktisat arasındaki ilişkiyi ele alacağımız bu bölümde öncelikle onun fikirlerinin oluştuğu zemini de aktarmanın önemli olduğunu düşündük.

1. Max Weber Düşünce Sistemine Genel Bir Bakış

Zihniyetin oluşumunda, şekillenmesinde veya üretilmesinde dönemin politik, toplumsal, iktisadi ve pek çok etmenin katkısı yadsınamaz. Nasıl ki bir toplumsal yapı dönemin ihtiyaçlarına binaen bir şekil alıyorsa, bireyler de bu şartlardan etkilenerek bir

---

[134] Edward Said, *Entelektüel*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020).
[135] Torun, *Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi*, 18.
[136] Eyüp Sertaç Ayaz, "Türk'ün Bengü Değerleri: Bilge Kağan'ın Sözünde Liyakat ve Erdem", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 9/2 (2020), 1727.
[137] Demet Balta, "Ortaöğretim Öğrencilerinin 'Tarih Nedir?' Aforizmalarına Katılım Durumlarının İncelenmesi", *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi* 3/2 (2019), 118.

düşünsel yapıya bürünürler. Bilim insanlarının ürünleri bu sarmal içince biçimlenir. Son dönemlerde yapılan akademik çalışmalarda düşünürlerin biyografik, çevresel ve dönemsel tahlillerine yer verilmesinin gerekliliği hakkında temkinli yaklaşılsa dahi, Weber ve Ülgener'in spesifik konumları gereği panoramik bir aktarımın yapılması kaçınılmaz görünmektedir. Her iki düşünürün eserlerinde çevresel ve dönemsel etkilerin yoğun bir biçimde hissedildiği fark edilmektedir. Weber ele alındığında, o yaşamının önemli bir bölümünü psikolojik rahatsızlıklar ve iç buhranlarla geçirmiş biridir. O, dinî bakımdan anne ve teyzesi tarafından baskılanmış bir yaşantının içindeydi. Bu ve buna benzer pek çok hadiseyi göz önünde bulundurmadan onun eserlerini tam anlamı ile kavramak zordur. Zira bu duyguların yansıması eserlerinin çoğunda sezilmektedir. Hatta onun bilimsel çalışmalarda, araştırmacıların şahsi durumlarından ve siyasi görüşlerinden soyutlanmış olarak araştırma yapmaları gerektiği önermesi bile kendi yaşantısı ile ilişkili olduğunu düşündürtmektedir.[138] Weber yoğun bir entelektüel ve siyasi ortamda maruz kaldığı fikirsel baskı, onun bu anlamdaki hassasiyetinin gelişmesine etki ettiği kanaatindeyiz. Burada amacımız onun hayat öykünü kaleme almak değil fikri yapısının neşet ettiği ortamı tanımaktır.

Örneğin o yoğun milliyetçi duygularıyla bezenmiş bir kişilik olarak görülebilir. Birinci dünya savaşı patlak verdiği dönemde, gönüllü olarak askerliğe başvuruda bulunması bunu açığa çıkarmaktadır. Weber, entelektüel çalışmalarının yanı sıra siyasi hareketlerin fikir babalığını yapmaktaydı. O yeni kurulan Alman Demokrat Partisi'nin, kuruluş kadrosunda yer almıştır. Versay Barış Konferansına katılacak olan Almanya heyetine tavsiyelerde bulunacak pozisyondaydı.[139] Burada bu özelliğinin aileden gelen bir husus olduğunu gözden ırak tutmamak gerekir. Ayrıca Fransız ihtilali ile Avrupa'da yükselen milliyetçiliğin dönemin Almanya'sındaki tezahürlerinin onu bu duygulara ittiği söylenebilir. Ancak Weber'in çok boyutlu fikir ve akademik ilgileri bilimsel çalışmalarında sığlığa hapsetmemiş her konuyu derinlemesine ele almıştır. Her ne kadar milliyetçi bir portre çizmiş olsa bile, gurur ve onur duyduğu Prusya ordusunun başkomutanı olan Kayzer'in ırkçı tutumlarından bütün Almanların utanç duyması

[138] Hamide Topçuoğlu, *Max Weber'e Göre Hukuki Düşüncenin Kategorileri ve Yeni Hukuk Normlarının Teşekkül Tarzları* (Ankara: Ajans-Türk Matbaası, 1964), 213; Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu,* 1-5.

[139] Sezgin Kızılçelik, *Sosyoloji Teorileri I* (Ankara: Mimoza Yayınları, 1992), 140.

gerektiğini açık yüreklilikle ifade etme olgunluğu göstermiştir.[140] Aynı şekilde Ulusal Liberal partiye üye olmakla birlikte Bismarck'ın politikalarını tümüyle kabul eden biri de olmamıştır. Sorgulayıcı kişiliğini, onun Bismarck'ı, Polonyalılar ve Alsaslılar'a karşı kullandığı dili ve izlediği politikalarına yönelttiği eleştirilerinde gözlemlenebilir. Bismarck'ın sosyalistlere karşı çıkardığı kanunalar ve asimilasyon siyasetine karşı çıkarak onu diktatörlükle suçlamıştır.[141]

Zamanla siyasi düşüncelerinde değişiklikler yaşamış, sıkı bir Monarşi savunuculuğundan Cumhuriyet taraftarlığına geçmiştir. Bu dönüşümü, 1919 yılında Viyana'dan Münih Üniversitesine geçtiği zamana denk gelmektedir. Bu dönemde Weber gibi siyasi dönüşüm yaşayan birçok isim söz konusudur. Tabi böyle bir süreçte psikolojik olarak rahatsız edici bir hal olduğu söylenebilir. Meinecke bu dönüşümü şöyle tarif etmektedir, "Yürekten Monarşistken artık aklımızla Cumhuriyetçi olduk."[142]

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Weber bilimsel çalışmalarda kişinin dış faktörlerden etkilenme durumunu göz ardı etmeyen ve bu etkinin farkında olan bir bilim insanıdır. Weber bu açmazdan seçmeci yöntem metodu ile çıkılabileceğini düşünmektedir. O, bilim adamlarının yaşadıkları dönemin ve çevrenin ürünü olduklarını savunmaktadır.[143] Dolayısıyla kültürel bir birey, kendi var ettiği ve içinde yaşam sürdüğü kültürel realitede birtakım değer ve inançlara sahiptir. Ona göre özellikle sosyal bilimlerde çalışma yapan bir araştırmacı olguların çokluğu sebebiyle seçmeci bir tavırla konulara yaklaşmalı ve sınırlılık getirmelidir. Bireysel değerlerine göre konu seçimi yapabilmede özgür olan araştırmacının, fikirlerini oluştururken kişisel değer yargılarından kendini soyutlayabildiği ölçüde nesnel sonuçlara ulaşacaktır.[144] Kariyerine tarih ve hukuk araştırmaları ile başlayan Weber'in ilerleyen zamanlarda ilgisinin ekonomi ve din konularına kayması, tercihini bu yönde kullanmasında ülkesinin ekonomik durumu ve dindar çevresinin etkileri görmezden gelinemeyeceğini söyleyebiliriz. İlerleyen bölümlerde onun din ve iktisat ilişkisi üzerine yaptığı

---

[140] Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, 14-15.

[141] Topçuoğlu, *Max Weber'e Göre Hukuki Düşüncenin Kategorileri ve Yeni Hukuk Normlarının Teşekkül Tarzları*, 207.

[142] Max Weber, *Sosyoloji Yazıları,* thk. H.H Gerth - C. Wrigts Mills, çev. Taha Parla (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1987), 53.

[143] Nur Vergin, "Bilim Camiası ve Tanınma İsteği", *Din Toplum ve Siyasal Sistem* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000), 217.

[144] Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, 3.

incelemelerde bu değer yargılarından ne oranda sıyrıldığı ve objektifliği hangi ölçüde yakaladığını göremeye çalışacağız.

1.1. Fikri Gelişiminde Aile Etkisi

Weber, 21 Nisan 1864 yılında Almanya'nın Erfurt kentinde, orta halli 9 çocuklu bir ailede hayata gözlerini açmıştır. Hem baba tarafından hem anne tarafından dönemin entelektüel kişiliklerinden oluşan kültürlü bir aile ortamında yetişmiştir. Almanya Ulusal Liberal Partisine mensup olan babasının, önemli bilim adamlarının bulunduğu arkadaş çevresinden istifade etmiştir. Çalışmalarında konu edindiği ve kapitalizmin ilham ruhu olarak kabul ettiği Protestan inancına sahip bir ailenin içinden gelmektedir. Baba tarafı Avusturya İmparatorluğundan gelen Luteryen inanca sahip göçmenlerdi. İlk ve orta öğrenimini Berlin şehrinde özel bir kurumda tamamlamıştır. Çocukluğundan itibaren okuma merakı onu Batı'nın önemli düşünürlerinin eserlerine yönlendirmiş ve çokça okumalar yapmıştır.[145]

Dinine bağlı dindar biri olan annesi Helene Weber, oğlunun dine karşı takındığı tavırdan endişe duymakta ve onun bu tavrını eleştirmektedir. Özellikle ergenlik döneminde Weber bu konularda içine kapanık ve annesiyle az şey paylaşır hale gelmişti. Aynı şekilde annesinden nispeten daha az dine ilgi gösteren babasından da uzak durmaktadır. O babasının basit mantıkla hareket ettiğini düşünmektedir.[146]

Dillere olan yatkınlığı sayesinde, İngilizce, İspanyolca, Fransızca, Rusça, Latince dillerini öğrenmiştir. Daha erken dönemlerde, gelecekteki başarılı çalışmalarına altyapı oluşturucasına kendisini geliştirmiştir.[147] Başarılarla dolu bir üniversite hayatı olan Weber, aktif ve etkin bir siyasi kişilik olarak bilinmektedir. Dönemin Alman eğitim anlayışında sürekli bir kurumda kalmanın doğru olmayacağı düşüncesi doğrultusunda Weber önce 1882 yılında Heidelberg Üniversitesine kaydoldu, kısa dönem askerliğinin ardından Göttingen Üniversitesine geçmiştir. Üniversiteyi tamamladıktan sonra Berlin'e yerleşmiş, burada bir hukuk işi üstlenerek çalışma hayatına atılmıştır. Aynı zamanda *Ortaçağ Ticaret Şirketlerinin Tarihi Üzerine* konulu doktora tez çalışmasını yapmaktaydı. 1889'da tezini tamamladığı dönemde Berlin adliyesinde yargıç yardımcılığı görevini ifa ediyordu. *Kamu Hukuku ve Özel Hukuk*

---

[145] Donald MacRae, *Weber*, çev. Nur Vergin (İstanbul: Afa Yayıncılık, 1985), 19.
[146] İbrahim Aslanlıoğlu, *Sosyoloji Teorileri Ders Notları* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2001), 42.
[147] Max Weber, *Sosyolojinin Temel Kavramları*, ed. Yusuf Melih, çev. İsmet Kayoğlu (İstanbul: Bakış Yayınları, 2007), 5.

Açısından Romanın Tarım Tarihinin Anlamı isimli çalışmasıyla 1891 yılında üniversiteye hoca olarak atanmıştır.[148] Weber 1892'de hukuk öğretmeni olarak göreve başladığı Berlin'de ailesinin tavsiyesi üzerine kuzeni Marianne ile nişanlanmış akabinde 1893 yılında evlenmiştir. Weber ciddi sağlık sorunları ve psikolojik krizlerle mücadele ettiği zahmetli bir yaşantının ardından, 1920 yılında İspanyol gribine bağlı olarak zatürre hastalığına yakalanmıştır. Bu hastalık onun ölümcül rahatsızlığı olmuş ve bu teşhisle hayata veda etmiştir.

1.2. Dönemin Almanya'sında Entelektüel Ortam

Almanya, İngiltere ve Fransa'ya nazaran endüstriyel devrimini daha geç bir dönemde gerçekleştirmiştir. Fakat bilimsel çalışmalar ve bilgi üretimi noktasında Almanya hem söz konusu devletlerden hem Avrupa ülkelerinin genelinden öncü bir pozisyondaydı. Bilim devrimini en önce tamamlayan ülkedir. Almanya 1800'lü yıllardan itibaren eğitim alanındaki sıkıntılardan kaynaklanan lüzuma binaen bilimsel faaliyetlere özel önem vermiştir. Bu alandaki politikaların değişimini zorunlu kılan nedenlerden biri, eğitim kadroları yetiştirmek diğeri ise hem eğitim alanına hem toplumun diğer problemlerine ışık tutacak, orijinal fikirler üretecek akademik gelenek oluşturmaktı.[149] Bu yıllarda bilim dünyasında gerçekleşen reformlarla radikal değişimler özellikle fen ve edebiyat alanında görece ön planda tutulmuştur. [150] Alman bilim reformu ilhamını idealist felsefeden ve klasik Grek felsefesinden tevarüs edilen neo-hümanist düşünceden almaktaydı. 19.yüzyıl Almanya'sına kadar bilimin normlarını doğa bilimlerinden ziyade filolojik ve tarih disiplinleri belirlemekteydi. Bu anlayışa Bildung (irfan) ideali kaynaklık etmektedir.[151] Sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıkışı ve gelişim sürecinde Almanya, Kant, Hegel vd. gibi önemli şahsiyetlerin ortaya koyduğu felsefi birikime sahip bir ülkeydi. Avrupa'da Aydınlanma çağının başlaması ve akabinde Sanayi devriminin gerçekleşmesiyle iktisadi anlamda yaşanan yenilikler, burjuva sınıfının etkisinin artması ve işçi sınıfının meydana çıkması farklı felsefi düşünceler ile sosyolojik akımları doğurmuştur. Dönemin çok yönlü sosyal bilim teorileri kendilerine burada uygun zemin bulmuştur. XIX. yüzyıl Almanya'sında hem romantik idealist düşüncenin hem de pozitvist-materyalist akımların mevcudiyetini

[148] MacRae, *Weber*, 25.
[149] Fritz Ringer, *Weber'in Metodolojisi: Kültür Bilimler ile Sosyal Bilimlerin Birleşimi*, çev. Mehmet Küçük (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006), 17.
[150] Ringer, *Weber'in Metodolojisi: Kültür Bilimler ile Sosyal Bilimlerin Birleşimi*, 17.
[151] Ringer, *Weber'in Metodolojisi: Kültür Bilimler ile Sosyal Bilimlerin Birleşimi*, 18.

görmek mümkündü. Böyle zengin düşünsel bir ortamda fikirlerini oluşturan Weber, yaşadığı dönemde bilim dünyasında ortaya çıkan otoriter, sosyo-psikolojik eğilimler, Alman idealist düşünce, Alman tarihçi okulu ve pozitivist görüşlerle sıkı bir bağ kurmuştur. Mevcut düşüncelerin onun anlayışını belli ölçüde etkilediği kesindir. Hatta kendi metodolojisini ve kavramlaştırmalarını bu fikirlerin bir kompozisyonu olarak da düşünmek yanlış olmayacaktır. Fakat onun sosyal bilimlere yeni bir soluk getirdiği farklı bir yöntem ve bakış açısı geliştirdiği açıktır. Weber geliştirdiği kavramların kullanımını izah ederken yöntemsel olarak yeni bir şey ortaya koyma iddiasında olmadığını ancak "aynı eşya ve hadiselerden bahsederken, ampirik sosyolojinin bu eşya ve hadiselerle kastetmek istediği şeyleri gayesine daha uygun ve düzgün ifade kalıpları içinde formüle etmek" istediğini söylemektedir.[152]

Weber'in, geçmiş ve kendi döneminde yaşayan bilim insanlarından ödünç aldığı, geliştirdiği kavram ve düşünceler pek çoktur. Özellikle Kant, Wilhelm Dilthey, Rickert gibi düşünürlerin Weber üzerinde etkileri büyüktür. Onun idealist fikirlerinin kaynağı Kant'ın idealizm düşünceleridir. Bununla birlikte o Kant idealizmini de pek çok yönden eleştirmekte ve ondan ayrılmaktadır. Doğa bilimleri ile tin bilimlerinin metodolojik olarak ayrılması gerektiği düşüncesini Kant'tan mülhem geliştirmiştir. Onun sosyolojisinin temel taşını oluşturan ideal tip kavramını Rickert'ten almıştır. Ricket bu kavramı ilk kullanan kişi olmakla birlikte Weber onu popüler hale getirmiştir.[153]

Weber'in tipik özelliği olan çatışmacı karakteri, onun bilim anlayışına da yansıdığını görmekteyiz. Fikirsel anlamda tepkisel davranmayı bir tarz olarak benimsemiştir. Çağdaşı olan pekçok bilim adamı ile münazaralara girmekten kaçınmamıştır. Hatta o bilimsel nesnelliği yakalamak ve dış çevrelerin etkisinden kurtulmak için sürekli bilim çevreleri içinde fikirlerin tartışılması gerektiğini savunmaktadır.[154] Onun etkin bir şekilde akademik çevrelerde boy göstermesi, çeşitli bilimsel oluşumlarda ve dergilerde yöneticilik görevi üstlenmesi bu duruşunun bir gereği olduğunu bilmek gerekir.

Almanya akademik düşünce ve bilim insanı yetiştirme noktasında çok ileri bir bilimsellik düzeyi yakalamıştı. Üniversiteleri topluma yön veren şahsiyetlerin yer aldığı kadrolardan oluşmaktaydı. Dolayısı ile bilim camiasında fikirlerin tartışılması da

[152] Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, 105.
[153] Randall Collins, *Max Weber: Bir Kılavuz* (Phoenix Yayınevi, 2017), 48.
[154] Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, 38.

kaçınılmazdır. Her düşünür gibi Weber'in etkilenen ve etkileyen bir bilim insanıdır. Burada özellikle üniversite hocalığı yaptığı dönemlerde ilişki kurduğu bazı şahsiyetleri zikretmekle yetineceğiz. Bu kişiler, Weber'in görüşlerinin tartışılması ve gelişmesine katkı sağlamışlardır.

Weber, 1893 yılında Freiburg Üniversitesi'nde iktisat profesörü olarak görev almıştır. Bu görevi esnasında çalışma arkadaşları dönemin önemli şahsiyetlerinden, Hugo Münsterberg, Pastor Naumann ve Wilhelm Rickertle yakınlık kurmuş akademik anlamda yoğun bir çalışma programı yürütmüştür. Üç yıllık görev süresinden sonra 1896'da hocası olan Knies'in emekliliğe ayrılmasıyla Heidelberg'teki kürsünde onun yerini almıştır. Yeni çalışma ortamında entelektüel çevresini genişletmiştir. Georg Jellinek, Paul Hensel, Karl Neumann ve özellikle Ernst Troletsch ile yakın mesai arkadaşlığı yapmıştır.[155] Birinci dünya savaşına kadar burada çalışmalarını yürüten Weber, kendisi gibi bir akademisyen olan kardeşi Alfred Weber, Otto Klebs, Wilhelm Windelband, George Jellinek, Karl Neuman, Emil Lask ve Arthur Salz gibi isimlerle değişik konularda ilmi tartışmalara da girmiştir.[156]

Bu dönemde çalışmaları ile ilgi çeken bir konum kazanan Weber, görüşlerinden istifade edilmek amacı ile, Robert Michels, Werner Sombart, Paul Hensel, Hugo Münsterberg, Ferdinand Tönnies, Karl Vossler ve George Simmel, gibi ünlü kişiler tarafından sık sık ziyaret edilir hale gelmiştir, Bunun yanı sıra, Paul Honigsheim, Karl Löwenstein ve Georg Lukacs gibi daha genç bilim adamlarının da ilgisini çekmiştir.[157]

Görüldüğü üzere Weber görüşlerini test edebileceği zengin bir bilimsel çevreye sahiptir. Zaman zaman da en sert eleştirilere yakın çevresi tarafından maruz kalmıştır. Özellikle bizim ağırlıklı olarak üzerinde duracağımız onun *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* isimli eserindeki görüşlerine itiraz edenlerin sayısı çoktu. Kendisi, eserinin 1920 baskı notunda bu eleştirilere değinmiştir. Felix Rachfahl, Werner Sombart ve Lujo Brentano'nun eleştirilerini özellikle ciddiye almış onlara karşı reddiyeler yazmıştır. Fakat yürüttüğü tartışmalarda fikirlerinin pek değişmediğini, kendisinin anlaşılamadığını yine kendisi dile getirmektedir.

---

[155] MacRae, *Weber*, 19; Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 35.
[156] Weber, Sosyoloji Yazıları, 50.
[157] Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 50.

1.3. Max Weber'in Akademik İlgileri ve Metodolojisi

1.3.1. Akademik İlgileri

Modern sosyoloji ve din sosyolojisi biliminin kurucularından kabul edilen Weber, ekonomi, hukuk, tarih, karşılaştırmalı dinler tarihi ve siyaset alanında yapmış olduğu çalışmalar ve eserleriyle çok yönlü bir fikir insanıdır. Weber, ölümünden uzun bir dönem geçmesine rağmen dünyada onun çalışmalarına duyulan ilgi ve merak sürüp gitmektedir.

Weber'in, çok yönlü özelliği sayesinde sosyal bilimlerin değişik alanlarına meyletmiş, dolayısı ile bu alanlardan sıkça istifade etmiştir. O, sosyal bilim çalışmalarından ödünç aldığı kavram ve yöntemlerin kapsamını genişleterek geliştirmiştir. Sosyal bilimlere sağladığı katkılardan biri şüphesiz kullandığı geniş tarihsel literatürle yaptığı mukayeseli araştırmalarıdır.

Weber'in ürettiği eserleri sırf anlık akademik meraktan kaynaklı çalışmalar olarak görülmemelidir. O eserlerinin tamamını Batı düşüncesi ve ülkesinin gelişimi için tüm benliğini adamış bir bütünlük içerisinde kaleme almıştır. Weber, Batılı toplumları diğer toplumlardan üstün kıldığına inandığı değerleri kendi ülkesinin Batı adına savunması gerektiğini söylemekte ve ülkesine böyle bir misyon biçmektedir. Almanya, kurumsal anlamda, güçlü bir parlamento, etkin bir demokrasi, zinde bir kapitalizm, modern bilim ve güçlü devlet yapısı sayesinde endüstriyel sanayide nispeten geri kalmış olmasına rağmen bunu aşacağını savunmaktadır.[158]

Elbette bu tutum aynı zamanda modern Batı'yı tanımlayan temel özellik olarak kapitalizmin Batı adına Almanya tarafından sahiplenilmesi olarak da anlaşılmalıdır. Weber'in entelektüel çabasının Almanya'yı daha güçlü kılacak bütüncül bir proje olarak düşünebiliriz. Weber tasarladığı bu projeyi gerçekleştirmek için yarattığı ideal Alman modelini sadece ülkeler bazında değil, evrensel düzeye taşımak istemektedir. Bu proje onun ömür boyu süren uğraş alanı olmuştur.[159] Çalışmalarının temel problematiğini, Batı uygarlığının biricikliği/özgünlüğü oluşturmaktadır diyebiliriz. *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* isimli eseri bu anlamda ilk teşebbüsü olarak kabul edilir. İnançların iktisadi ahlâkı ile modern kapitalizmin ortaya çıkışı arasındaki bağı ortaya çıkarmaya

[158] Rıdvan Turhan, "Türkiye'de Cumhuriyetin Erken Döneminde Max Weber Etkisi ve Bu Etkiyi Anlama", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/29 (2015), 261.

[159] Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, çev. Artan Şahin (İstanbul: Yordam Kitap Yayınları, 2016), 184.

çalışmıştır. *Dünya Dinlerinin Ekonomik Ahlâkı* isimli çalışmasında, mukayeseli olarak ele aldığı bu iki dünya arasındaki oluşumları değerlendirerek Batı'nın yegâneliğini ispat etme gayretindedir.[160] Basımı öldükten sonra yapılan, analitik risale formatındaki *Ekonomi ve Toplum* adlı yapıtında da Batı'ya özgü gelişimlerin nedensel boyutunu analiz eder. [161]

Weber'in akademik kişiliğinin, yaşadığı ülkenin toplumsal, iktisadi ve siyasi şartları çerçevesinde şekillendiği söylenebilir. Almanya'nın içinde bulunduğu kriz ve sıkıntıların giderilmesi için hem fikirsel hem eylemsel anlamda katkı sunmaya çalışmıştır. Onun temel meselesi, Almanya'nın geleceği ile ilgili kimin söz sahibi olması gerektiğinin tayin edilmesidir. O diğer Batı ülkelerinden mülhem, burjuva sınıfların siyasi temsilcileri, artık Almanya'nın geleceğinin sorumluluğunu üstlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Onun düşüncesinde modern devlete liderlik edecek seçkin bir elit grubun gerekliliği vardır. Weber, gelişmiş bir sanayi gücüne sahip olan bir Alman devleti hayal ediyordu. Neticede bunun da burjuva sınıfının gelişmesi ve siyasette söz sahibi olabilmesiyle mümkün olacağını savunmaktadır.[162]

Weber'in ülkesinin diğer gelişmiş sanayi ülkeleriyle aynı başarıyı yakalaması ve bu çerçevede atılması gereken devrim niteliğindeki adımlar için hayli kafa yorduğu, dahası gerek siyasi gerekse akademik çevrelerde bunun mücadelesini verdiğini görmekteyiz.

Weber, güncel siyaseti takip eden ve ilgilerinin konusunu hatta entelektüel gündemini belirleyecek kadar siyasetle iç içe olduğunu daha önce ifade etmiştik. O sadece Almanya değil dünya siyasetine de ilgi duymaktadır. Örneğin o dönemde dünya gündeminde büyük etki yaratan Rus Devrimi, herkes tarafından şaşkınlık ve dikkatle izlenirken bu olay Weber'in de ilgisini çekmiştir. Doğru analizler yapabilme adına Rusça öğrenmiş ve gelişmeleri birincil kaynaklardan takip etmeye çalışmıştır. Bu çerçevede 1906 yılında *Rusya'da Burjuva Demokrasisinin Durumu* ve *Rusya'nın Göstermelik Meşrutiyetçiliğe Geçişi* başlıklı iki denemesini kaleme almıştır.[163] Bu ilginin başlıca nedenlerinden biri de onun, Rusya'nın siyasi kaderinin Almanya'nın

---

[160] Stephen Kalberg, *Max Weberi Anlamak*, çev. Bedri Gencer (Ankara: Lotus Yayınları, 2009), 96.
[161] Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, çev. Özer Ozankaya (Ankara: İmge Kitapevi, 1995), 1/7.
[162] Harun İlhan, *Max Weber ve Sabri Fehmi Ülgener'de İktisadi Zihniyet Analizi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 15.
[163] Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 47.

kaderi ile bulduğu kısmi benzerliğe bağlanabilir. Çünkü Almanya'da o dönemlerde hala gelişememiş burjuva sınıfının Rusya'da da var olmadığını tespit etmiştir. Özerk bir burjuva sınıfının modern kapitalizmin bir gerekliliği olduğunu düşünen Weber bu anlamda Rusya için bu dönüşümü önermekteydi.[164] Weber'in bu ilgisini Rusya ile kendi ülkesi arasında kurduğu benzerlikle birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

1.3.2. Metodolojisi

19. y.y Almanya'sına kadar bu ülkenin bilim anlayışı Bildung (irfan) ideali çerçevesinde şekillendiğini belirtmiştik. Weber bu anlayışı benimsemiş, süzgeçten geçirerek geliştirmiştir. Bu düşünceye göre, kendini geliştiren bir kişinin, okuduğu metinlerde cisimleşen tecrübe veya değerleri kendisinin yeniden ortaya çıkartabileceği, yaşayabileceği veya metin yazarlarıyla özdeşleşebileceği öğretisiydi. Bireysellik ilkesi bu düşüncenin önemli önermelerindendir. Bu anlamda Weber, tarihsel metin ve inançların yeniden anlaşılmasında ve inşa edilmesinde çağdaş rasyonel modellerin birer ideal tip olarak kullanımları gerektiğini önermiştir.[165] Çalışmamızda Weber'in anlayıcı yöntemi üzerine duracağız, fakat kısaca Batı'da gelişen ve büyük bir etki alanına sahip pozitif düşünceden de bahsedeceğiz. Zira Weber'in popülaritesi nispeten bu anlayışla mücadele eder görünümünden kaynaklanmaktadır.

Günümüzde geçerliliği süregiden bir tartışma konusu şüphesiz, pozitivist düşünce merkezli sosyal bilim anlayışına yönelik eleştiriler ve alternatif arayışlarıyla bu çerçevede üretilen yeni kavramlardır. Weber'in bu çabaları metodolojik hastalık olarak tanımlamaktadır O, metodolojik karışıklıkların empirik araştırmalara engel olduğunda, metodolojik türdeki çalışmaların zorunlu olduğuna da işaret etmektedir.[166]

Bilindiği üzere, pozitivist anlayış doğa bilimlerindeki metodun sosyal bilimlerde de aynen kullanılabileceği fikrini savunmaktadır. Newton fiziği ile doğa bilimlerinde yakalanmış olan başarının olgu ve olayların açıklanmasında kullanılabilecek tümelci bir anlayış geliştirilmiştir. Bunun karşısında ise sosyal bilimlerin kendi metodolojisinin ve araştırma tekniklerinin farklı olduğunu savunan tarihselci yaklaşımlar pozitivizmin tümelci fikrine karşı tekilci anlayışı savunmuşlardır.[167] Pozitivist düşünce insanı toplumsal düzenin şekil verdiği bir ürün olarak görme fikrine tarihselci düşünce karşı

[164] İlhan, *Max Weber ve Sabri Fehmi Ülgener'de İktisadi Zihniyet Analizi,* 12.
[165] Weber, *Sosyolojinin Temel Kavramları,* 15.
[166] Susan Hekman, *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik*, çev. Bekir Balkız - Hüsamettin Arslan (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 11.
[167] Doğan Özlem, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji* (İstanbul: İnkilap Kitabevi Yayınları, 2001), 19.

çıkmıştır. Onlara göre doğal dünyadan farklı olarak, toplumsal hayat ancak belirlenen değil belirleyen bir insan unsuru ile anlaşılabilir.[168] Özetle söyleyebiliriz ki, Weber'in düşüncesini temellendirdiği dönem Comte sosyolojisine genel bir eleştiri yapıldığı döneme rastlamaktadır. Weber bu dönemde oluşturulan sosyolojik görüşlere yönelttiği eleştirel yazılarla kendi düşüncelerini temellendirmiştir.

Weber'e göre sosyal bilimlerde bilgi, ne salt ampiriden hareketle kısır bir tümevarımla, ne genel geçer değerlerden hareketle ampiriden kopuk bir tümdengelimle elde edilebilir. Weber için "köktenci bir ampirizm"de, "üstenci bir değer idealizmi" de kültür bilimleri için esas nokta değildir.[169] İlk eleştirisini pozitivistlere getirirken, ikinci eleştirisini Rickert'ın iddia ettiği genel geçer değerler sistemine yöneliktir. Özlem'e göre; Weber'in ifadesiyle, sosyolojiyi, Pozitivist önyargılılıktan da Rickertçı değerler metafiziğinden de ideal tiplerin bu özelliği kurtaracaktır.[170]

Weber yöntemsel çabaları neticesinde bir metodoloji empoze etmekten ziyade, sosyal olguların bütünsel olarak kavranmasına yardımcı olacak anlaşılır izahlar yapmaya çalışmıştır. O, Pozitivist tarzda bir yöntem biçiminden sıyrılarak bu anlamdaki münakaşaları daha esnek bir düzleme taşımıştır. Bu anlamda o bilimse bir yöntem dayatması içine girmiş bulunan Comte'den ayrışmıştır. Onun fikirleriyle aynı düzlemde olmaktan kaçınmıştır.[171] "Weber, Dilthey ve Rickert gibi düşünürler, sosyal bilimlerdeki 'bilgi'nin doğa bilimlerinden nitelik olarak farklı olduğunu aynı zamanda bu 'bilgi'nin doğa bilimlerindeki kadar geçerli olduğu yönündeki yaklaşımlarıyla, aydınlanmacı gelenekten farklı bir metodolojik anlayışla çalışmalarını sürdürdüler." [172]

Max Weber, sosyolojinin temel taşlarını oluşturan ve kendinden sonra sosyal teorilerin oluşmasına önderlik eden, toplumsal eylem, otorite tipleri ve bürokrasi gibi, sosyolojik kavramları üreten ufuk açıcı bir sosyologdur. Özellikle kişi ve toplulukların davranış örüntülerinin anlamlandırılması üzerinden geliştirdiği anlamacı ve açıklayıcı metodu uygulamaya açık bir karaktere sahiptir. Geliştirmiş olduğu bu yöntemi Weber, ekonomi, siyaset, din vb. birçok olgunun toplumdaki karşılıkları, ortaya çıkışları ve içinde bulundukları süreç üzerine önemli belirlemelerde bulunmuştur.

---

[168] Margaret M. Polama, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Hayriye Erbaş (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 1996), 9.
[169] Selcen Düzgün, "Sosyolojinin Günümüzdeki Durumu Üzerine", *Sosyoloji Notları* 2 (2007), 5.
[170] Özlem, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*, 156.
[171] Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarın Yayınları, 2012).
[172] İsmail Hira, "Max Weber'in Yöntem Anlayışı", *Bilgi Sosyal Bilim Dergisi* 1 (2000), 45.

Weber, metodolojisini Doğu-Batı ayrımı çerçevesinde oturtmakta ve bu ayrıştırmayı akılcılık ekseninde çözümlemektedir. Weber bir ön kabul olarak Batı'yı gelişmeci Doğu'yu ise durağan bir yapı olarak tanımlamaktadır. Bu çerçevede Weber'in çalışmalarında "Batı toplumlarının akılcılaşma ekseninde bir dinamizm ve bunun tam karşıtı olarak da Doğu toplumlarının patrimonyal bir pasif durağanlıkla tanımlanması söz konusu olmaktadır".[173]

Antony Giddens"ın Weber'in metodolojisini açıklarken şunları ifade etmektedir; "Onun metodolojik denemeleri büyük ölçüde polemik karakterindedir ve on dokuzuncu yüzyıl Almanya'sındaki çeşitli toplumsal ve iktisadi düşünce okulları hesaba katılarak anlaşılmaları gerekmektedir." [174]

Weber'in entelektüel etkileşimini yansıttığımız tüm süreçler neticesinde onun anlayıcı sosyolojisi ekolü oluşmuştur. Anlamacı düşüncenin ağırlıklı olarak güç ve etkisi din olgusunda kendini göstermiştir. Şunu ifade edebiliriz ki bir bakıma;

> "Anlayış sosyolojisi din sosyolojisinin doğumuna kucak açmıştır. Bu temelde anlayış sosyolojisi içerisinde Weber'in insanın kendinin yaratmış olduğu manevi bir alan, insana ait gerçeklik alanı şeklinde algılandığı ve değerlendirildiği toplumsal alan ile kendine özgü değişmez kanunların işlediği doğa alanı arasındaki ayrımı yapmasından kaynaklanmaktadır.''[175]

Böylelikle Weber, metodolojik açıdan doğa bilim sosyal bilim ayrımını yapmış ve doğa biliminde anlama olgusunun bulunmadığını, buna mukabil sosyal bilimlerde anlama ön plana çıktığını ifade etmiştir. Sosyal bilimlerde kavram üretme açısından bu ayrımın yapılması zorunludur. Her iki alanın sınırlarını çizen bilimsel yöntem, yaklaşım ve analizlerin bu iki alan ile farklı özellikler göstermesi gerektiğini vurgulayan ve ver özellikle toplumsal olgu ve olayları incelerken salt pozitivist yaklaşımlar ile toplumsal alanda analize gidilmemesi gerektiğini ortaya koymuştur.[176]

Weber bu çerçevede dinin rasyonellik boyutuna da değinerek onun irrasyonelliğinden bahsederek bilim tarihi içerisindeki bu alanların çatışma ve gerilimini ortaya koyar. Dolayısıyla o şöyle demektedir:

---

[173] Lütfü Sunar, *Karl Marks ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 155-160.

[174] Anthony Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2001), 47.

[175] Emel Öztürk Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu* (İstanbul: Derin Yayınları, 2003), 61.

[176] Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, 69.

"Din ve onun ayrılmaz bir parçası olan inanç boyutu ile rasyonel boyut arasında ciddi bir gerilim olmuştur bu gerilim yoğun mücadelelere yol açmış, rasyonel boyutun ciddi baskısı ile, insanın özellikle bilim alanında geldiği noktadan aldığı güçle bütünsel olarak rasyonelleşmeye çalıştığı, kafasından atamadığı inanç boyutunun yoğun baskısı, din alanında yorum açısından yeni şekillenmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ama neticede hiçbir zaman bu iki alanın çekişmesinden tek bir galip ortaya çıkmamıştır."[177]

2. Max Weber Sosyolojisinde Din ve İktisat (Kapitalizm)

Max Weber'in çalışmalarında din olgusu ve dünya dinleri önemli bir yer ihtiva etmektedir. Weber'in ilgisinin Avrupa'da dinlere bakış açıların ışığında ve onlara paralel olarak geliştiğini görmekteyiz. Batı düşünürleri 16. Yüzyıldan itibaren karanlık çağ olarak tanımladıkları dönemin pençelerinden kurtulmak için köklü bir zihniyet değişimine yönelmiştir. Sorumlu tuttukları kilise hiyerarşisine karşı tezler üretmeye çalışılmış bu bağlamda diğer dünya dinlerinden modellemelerle kilisenin yapısal değişiminin zorunluluğu vurgulanmıştır.

Aydınlanma düşüncesi ile başlayan bu direniş Doğu'ya ilgiyi arttırmış, kendi iç ve dış siyasetteki konumlarını Doğu referanslı kıyaslamalarla biçimlemişlerdir. Fakat kilise aristokrasi ile burjuvazi arasındaki dengenin burjuva lehine değişmesiyle şekillenen Avrupa toplum modeli, dünyada egemenliğini arttırmış, akabinde Doğu'ya karşı bir üstünlük söylemi geliştirmiştir. Kısmi bir hayranlıkla izlenen Doğu dünyası, bu aşamadan sona değerlendirme ve yargılanmaya başlanmıştır.[178]

Weber'in mukayeseli çalışmalarında ağırlıklı olarak kendini ele veren Batı merkezli tarih anlayışında bu dili görmekteyiz. Bu anlayış Batı uygarlığını dünyadaki tüm uygarlıklardan soyutlayarak ele alır. Diğer uygarlıklarda gelişim çizgileri aynı doğrultuda seyrettiği savunulmaktadır. Batı'nın ise bu çizgiden ayrılarak bugünkü üstün seviyeye ulaştığı ifade edilir. Özellikle kapitalizm ve din ilişkileri üzerine yaptığı değerlendirmeleri Weber'i eleştirilerin odağı haline getirmiştir.

Alman sosyolojik düşüncesinin iki klasik ismi olan Marx ve Weber'in modernite açıklamaları noktasında amaçlarının Doğu toplumları üzerinden Batı toplumunu açıklama gayretinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Doğu'yla sürekli bir mücadele içinde hisseden Batı düşüncesinde oluşturulan kavramlar

[177] Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, 95.
[178] Sunar, *Karl Marks ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımı*, 22.

çerçevesinde 19. yüzyılda sosyolojiyle paralel bir biçimde ortak amaçları güden şarkiyatçılık da gelişmiştir. Sömürgeciliği besler bir anlam ifade eden şarkiyatçılığın en önemli tezlerinden biri Doğu despotizmi kavramıdır. Despotizm yaklaşımı onların incelemelerinin merkezinde yer almaktadır. Bu kavramlar çerçevesinde hem Doğu toplumlarına karşı üstünlük vurgusu yapılmakta hem sömürgeci faaliyetler meşrulaştırılmaktaydı. Onlar coğrafya ve iklime bağlı açıklamaları temel alarak Doğu toplumlarının durağan, gelişmeye/ilerlemeye kapalı olduğunu düşünmektedirler. Böylece şarkiyatçılığın tezlerini sosyolojik bir çözümleme içerisinde yeniden üretmektedirler.[179]

Batı entelektüel dünyasının Doğu'ya yönelik menfi düşüncelerini güzel bir biçimde aktarmakla birlikte söz konusu fikirlere Batı'nın kendi düşünürlerinden de eleştireler yapılmıştır. Bu meyanda eser kaleme alan Batı'lı düşünürlerden biri Martin Bernal'dır. O, *Kara Atena* isimli eserinde, bilinenin aksine, Batı medeniyetinin kendi kendini var etmediğini bilimsel delillerle ispatlamaya çalışmıştır. Avrupa kültürünün yegâne menşei olarak benimsenen Antik Yunan'ın oluşum aşamalarını tahlil ederek, yanlış bilgileri veya saklanan gerçekleri belgelerle açığa çıkarmaya çalışmıştır.[180]

Aydınlanma ile geliştirilen rasyonel akıl, Hristiyanlık dâhil tüm dinlerin reddini hedefleyerek 'doğal tarih', 'doğal hukuk', 'doğal toplum' gibi kavramsallaştırmalarla deizm olarak isimlendirilen doğal bir din anlayışı geliştirmiştir. Böylelikle insanların duygu ve heyecanlarını ön planda tutan 'gönül dini' piyasaya sürülmüştür. Voltaire, o dönemde politeizmin de yaygınlaşmasını ruhban sınıfının tutumlarına bağlayarak antiklerikal bir deizm fikrini geliştirmiştir. Kant'ın eserlerinde 18. yüzyıl rasyonalizmi zirve yapmış, sonraki takipçilerinin katkılarıyla bazı değişimler yapılarak din, ahlâkî idealler üzerine temellendirilmiştir. Kant'ın pozitivist din anlayışına tepki olarak insan, toplum ve din konusunda yeni bilimsel çalışmalar ortaya çıkmış ve bu rasyonalizm sorgulanır hale gelmiştir.[181]

2.1. Max Weber Sosyolojisinde Din

Max Weber'in hayatı ve çalışmalarına genel olarak göz attığımızda, ailesinin dindar bir gelenekten geldiğini, onun zihin dünyasının bu yapılar çerçevesinde şekillendiği

---

[179] Sunar, *Karl Marks ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımı*, 24-26.

[180] Martin Bernal, *Kara Atena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi 1785-1985*, çev. Özcan Buze (İstanbul: Kanak Yayınları, 1998), 228.

[181] Ünver Günay, "Din Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Temel Sorunları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/12 (2002), 5-8.

söyleyebiliriz. O, yazılarında din ile ilgili konuları geçiştirerek veya görmezden gelerek onlardan soyutlanmak yerine, dini özgün bir fenomen olarak ele almış ve onun etki alanının tüm boyutlarını incelemeye çalışmıştır. Yapılan bazı çalışmalarda Weber'in dindarlığı üzerine durulmuş; onun bu yönü tespit edilmeye çalışılmıştır. Eşi Marianne Weber'in kaleme almış olduğu Weber biyografisinde, Weber'in dindar yönüne ağırlıklı olarak vurgu yapılmaktadır. Her ne kadar Weber'in anlayışında Marx gibi bir din karşıtlığı olmasa bile, kâmil bir dindar görüntüsü bulmamız mümkün değildir. Weber, 9 Şubat 1909 tarihinde Ferdinand Toennies'e gönderdiği mektubunda kendi dindarlığını şu şekilde tarif etmektedir. "Tamamıyla dinsel olarak uyumsuz olduğum doğrudur. İçinde dinî karakterli ruhi inşalara ne ihtiyacım ne de kabiliyetim vardır. Fakat kendi vicdanımı dinlediğimde ne din karşıtı ne de dinsiz olduğumu görüyorum".[182] Onun dini inancı tıpkı siyasi aidiyeti gibi muğlaklıklarla doludur. İnanç ve hayırseverlik meselelerine ilgi duyduğu halde kendi ifadeleriyle "dinin sesine duyarsız" kalmıştır.[183] Bununla birlikte kuramsal anlamda edindiği dinî bilgisinin onun hayatını büyük ölçüde etkilediği görülmektedir. Sosyolojik çalışmalarında dinin merkezi bir yer almasının bundan dolayı olduğunu söyleyebiliriz.

Dini inancı ne olursa olsun Weber'de din konusu, sürekli onun ilgi odağında olmuştur; o, din sosyolojisini sistematik hale getirebilmeyi başarabilmiş biridir. Bu alanda yaptığı çalışmalar, özellikle *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eseriyle dünya dinlerinin sosyo-piskolojisi üzerine yaptığı denemeler, onu alanın klasik şahsiyetleri arasında yer almasını sağlamıştır. Şunu da ifade etmek gerekir ki Weber kendi sosyolojik yöntemini dinler üzerine uygularken her zaman dikkatli hareket etmiştir. O, bu durumu çalışmalarında ısrarla dile getirmektedir. Weber amacının dinin kutsal veya felsefi yönünü yargılamak olmadığını, çalışmalarının din olgusunun toplumsal yansımalarının neler olduğu, nereden kaynaklandığı, hangi sonuçlara yol açtığı gibi belirlemelere odaklandığını ifade etmektedir.[184] Farklı bir ifadeyle onun gayesi farklı dini davranışların nedenlerini tespit etme çabasıdır. Bunun da geçici tarihi-siyasi dış koşullarda değil, sürekli olan içsel özelliklerde aranması gerektiğini belirtir.

---

[182] Marianne Weber, *Max Weber: A Biography*, çev. Harry Zohn (Routlerdge, 1988), 324.
[183] MacRae, *Weber*, 27.
[184] Max Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, çev. Zeynep Gürata (Ankara: Ayraç Kitabevi Yayınları, 2008), 35.

Weber, din ile ilgili çalışmalarında bir din tanımı yapmaktan kaçınmıştır. O bir tanım yapmanın gerekliliğini de kabul etmekte fakat bunun ancak araştırmaların neticesinde ortaya konulabileceğini savunmaktadır. O, dinin özünün, ilgi alanına girmediğini de ifade eder. Bunun nedeni, amacının bir sosyal eylem türünün koşul ve etkilerinin incelenmesini olduğunu söylemektedir. Onun gayesi, dinleri araştırırken onların doğruluğu ya da yanlışlığını ortaya koymak değil, onları dönemin sosyal şartları bağlamında incelenmesi gerektiğini düşünmektedir.

Tezin ana omurgasını ihtiva eden iki önemli din olan Hristiyanlık ve İslamiyet hakkında Weber'in görüşlerinin aktarılmasını önemli görmekteyiz.

2.1.1. Weber'in Hıristiyanlık Görüşü

Günümüzde mensubiyet ve etki alanı bakımından en yaygın dinlerden biri Hristiyanlıktır. O hem inananları hem inanmayanları etkileyen bir niteliğe sahiptir. Eski ve yenidünyada Hristiyanlık devletler üzerinde hâkimiyet kuran, yeni oluşumlara kapı aralayabilecek şekilde kendini güncelleyebilen bir din olmuştur. Dünyanın en gelişmiş ülkelerinde kanun maddelerinin oluşumunda izler bırakan Hristiyanlık devlet yönetimi açısından önemli bir unsur olarak varlık kazanmıştır. Bu dinin toplumsal etkileri sürekli artarak uzun bir dönem Avrupa'nın bilim, sanat, edebiyat, eğitim ve felsefe dünyasını önemli ölçüde etkilemiştir. Bugün Hristiyanlık dünyanın üçte birinin düşünce yapısını, hayata bakış açısını, evlilik ilişkilerini, etik ve ahlâki değerlerini, ebeveynlik alışkanlıklarını ve yaşam biçimlerini doğrudan etkilemektedir.[185]

Dinler insan yorumlarına açık metinler oldukları için her zaman farklı anlayışlara hatta zaman zaman bağlamından kopuk formlara bürünmüşlerdir. Bu tüm ilahi dinler için geçerli olsa da Hristiyanlıkta bu ayrışmalar daha keskin çizgilerde gerçekleşmiş ve oluşum açısından farklı yapılara bürünmüştür. En etkin Hristiyan dini gruplar olarak Katolik ve Protestanlık mezhepleri Batı gündeminde değişik tezahürlerle kendini göstermektedir. Aydınlanma felsefesi çerçevesinde gelişen Modernleşme düşüncesi bu iki mezhep üzerindeki çatışmalar ekseninde şekillendiğini ve Batı değişim zihniyetinin yine bu iki mezhep ekseninde yorumlandığını söyleyebiliriz. Batı Roma imparatorluğunun çöküşüyle, Batı Hıristiyanlığın gelecek vaat eden bir hakikati taşıdığı düşüncesi, Kilise organizasyon şekli ve Kilise teşkilatı mensuplarına duyulan saygı, bu

[185] Konur Alp Demir, "Hıristiyanlık Dininin Devlet Yonetimi Üzerine Etkileri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2019), 139.

dini ayakta tutan temel unsurlar olmuştur. Bu dönemde Kilise, kendi dışında gelişen olaylarla misyoner bir görünüme bürünmüştür.[186]

Anlaşıldığı üzere Modern Avrupa medeniyetinin temellerinde Hristiyanlık önemli bir rol oynamıştır. Hristiyanlık için, ortak Avrupalılık bilinç ve kimliğini sağlayan, üreten ve taşıyan bir düşünce olmuştur diyebiliriz. Bununla birlikte Modern dönemin başlangıcından sonra takip eden süreçte doğa üzerindeki etkinlik, Avrupa dışı dünyada söz sahibi olma, hem bilimsel alanda hem de siyasi anlamda görece üstünlük sağlanması, Batı'da yeni aktörlerin (sınıfların) ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durum, yeni toplumsal düzeni ortaya çıkarmıştır. Reformasyon düşüncesiyle birlikte oluşan durum ve ona karşı Katolik Kilisesinin Karşı Reform hareketleri bu iki düşünce arasında çatışmalı bir tarzda ilerlemiştir. 1789 Fransız devrimi sonrası geleneksel sınıflar, aristokrasi, Kilise ve ruhban sınıfı gerek kurumsal mekanizmalar gerek yaslandıkları değerler itibariyle bu yeni yapı neticesinde tasfiye edilmeye çalışılmıştır.[187] Tam da bu noktada Weber'in Protestanlık üzerinden modern ile dini olanı yeniden yorumlama ve barıştırma çabalarını görmekteyiz. Bu dönem, özellikle 19. yüzyıl sonlarında modern Avrupa'nın iç sıkıntılar ve modernitenin ciddi fikirsel krizler yaşandığı döneme denk gelmektedir.

Modern Batı anlayışında dini şahıslara veya azizlerin ruhuna bağlı kalmadan doğrudan Tanrıya yönelme, kimsenin iradesine bağımlı olmadan, tutum ve davranışlarında sadece bireysel akla güvenildiği oranda başarılı olunacağı fikri benimsenmiştir. Neticede, insan isterse başarır ilkesi ile bireysellik fikri zihinlere kazınmıştır. İlk günah anlayışından insanların kurtuluşunun, manastırlarda inzivaya çekilerek kuru ekmek ve suyla çile çekerek değil, bireyin kendi ruhunu arındırmak için rasyonel çabaya bağlanarak gerçekleşeceğine dair yeni bir anlam ortaya çıkmıştır. Toplumun kültürel temelinin akıl dışı içeriğinden soyutlanarak, rasyonelleşme eğilimi üzerine kurulabileceği zihinlerde yer etmiştir.

Max Weber, övgüyle Batıya has bir özellik olarak sunduğu, toplumsal hayatın her boyutunu kapsayan rasyonelleşme sürecinin başlangıcını veya ilk safhasını, orta çağın Katolik zihniyetinden kopuşuyla meydana geldiğini savunur. Ona göre, insan

[186] Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlhiyat Fakültesi* 27/1 (1985), 128.

[187] Hakan Gülerce, *Modernite İle Karşılaşmada Hristiyanlığın Kendini Yeniden Üretimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 2-3.

eylemleri, onun inanç ve yargılarından olduğu kadar kişisel tutum ve davranış eğiliminden de kaynaklanmaktadır. Weber, ideal tipler geliştirme yoluyla, insan realitesine çağdaşlarına kıyasla daha fazla yönelmiş, tüm bu güdüsel yönelimleri asketizm kavramı ile açıklamaya çalışmıştır. Kelime anlamı itibarıyla çile çekmek olan asketizm, orta çağ Avrupasında bu dünyayı ret ve terk etme eğiliminden bir nefis terbiyesi içeriğine kavuşmuştur. Weber Orta çağ asketizmi yerine, reformla doğan dünyevi asketizmi önermekteydi. Topluluk olarak gerçekleştirilen ibadetler (kilisedeki ayinlere katılmak) yerine, bireysel gayretle kurtuluşa erişileceğini savunmaktadır.[188]

Weber, Hıristiyanlık, serüvenine gezginci zanaatkâr tanımlamasıyla başlar ve bu dinin her dönemde, açık bir biçimde kentli ve medeni bir din haline geldiğini söyler. Bu gelişim eskiçağlardan modern döneme kadar böyle süregelmiştir. Modern kapitalizm bağlamında o, Hristiyanlığın Protestanlık mezhebini farklı bir konuma oturtarak temellendirmektedir. Dinlerin dünyaya yönelme ve onunla kurduğu ilişki bağlamında farklılıklar vardır. Bazı dinler dünyadan kendini tamamen soyutlarken bazıları da bütünüyle benimseme noktasındadır. İslam da dahil olmak üzere dinler de dengeli bir ilişki önermektedirler.[189]

Modern kapitalist düzenin ortaya çıkmasını sağlayan ideolojik saiklerin gerekliliğinden bahseden Weber, bunu Protestan ahlâkının sağladığını öne sürmektedir. Protestanlık hareketi "etik adı verilen ve nesnel dünyanın belirlenmesinde aktif rol üstlenmiş olan bir ahlâk anlayışı ortaya koymuştur. Ona göre ahlâkın toplumsal zihniyetini değiştiren dini kökenli ama dünyaya yönelik köklü güdüsü olmasaydı böyle bir sonuç doğmayacaktı".[190]

Weber dinlerin genel teolojik ahlâkından ziyade onların iktisat ahlâkının önemine vurgu yapar. Çünkü teolojik ahlâk ne kadar önemli olursa olsun bilgi gereçleri olmaktan öteye gidemezler. O, İktisat ahlâkının özündeki pragmatik eylem güdüsüne işaret etmektedir. Zira iktisat ahlâkı ekonomik örgütlenme biçiminin basit faktörü olmadığı gibi ekonomik örgütlenmeyi doğuran mekanizma değildir. O, teolojik ahlâk ile iktisadi ahlâk ayrımı üzerinden zihniyet oluşumlarına da dikkat çekmektedir.[191]

---

[188] Akalın, "Max Weber'in İktisat Sosyolojisi Açısından Yorumunda Orta Çağın Katolik Asketizminden Kopuş", 240-242.
[189] Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 365.
[190] Mustafa Aydın, "Dinin Dünyevîleşme Sorunu Protestanlık ve İslam", *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 2 (1993), 43.
[191] Aydın, "Dinin Dünyevîleşme Sorunu Protestanlık ve İslam", 43.

Weber tezini doğrulamak amacı ile modern kapitalizm ve Protestanlık arasında ortak bazı özellikleri tespit etmeye çalışmıştır.[192] Bu bağlamda bazı istatistiki verilerle, Almanya'da bir arada yaşayan farklı dinsel gruplarla Protestanların ekonomik durumlarını araştırır. O, ayrıcalıklı konumlarda olan dini grupların, dinsel farklılıklarının onların ekonomik başarıları belirlediğini ispat etmese de dinsel anlayışların insanların ve grupların davranışlarına verdikleri yönü etkileyip etkilemediği sorusunu ortaya koyar. [193]

Aynı şekilde Almanya'nın din ve meslek istatistiklerini karşılaştırınca, donanımlı teknik ve ticari personelin, büyük sermeye sahiplerinin Protestan inancına sahip olduğunu tespit eder. Genelde Katolik inancına mensup olanlarla yapılan mukayesede, onların daha az kâr etme hırsına sahip sakin bir mizaca sahip olduğunu; daha fazla kazanım getirecek risk içeren işler yerine huzuru buldukları az kazançlı işleri tercih ettiklerini belirtir.[194]

Weber, 16. yüzyıldan itibaren başlayan Protestan reform hareketleriyle uyumlu ülkelerin endüstriyel kapitalizmi daha çabuk yakaladıklarını söyler. Buna örnek olarak da Protestan ağırlıklı olan ülkeleri, Hollanda, İngiltere, Amerika ve Almanya örnek verir. Bunun karşısında kapitalizmin tamamlayıcı şartlarının kendilerinde bulunmasına rağmen Katolik inancına sahip, İtalya, Yunanistan, İspanya, Portekiz gibi ülkelerde endüstriyel kapitalizme geçilemediğini söyler.[195]

Kapitalizmin Protestan ahlâkıyla uyumluluğuna dikkat çeken Weber, kapitalizmin kurumsal yapıyı büründükten sonra dini görüşlerden de soyutlayacağına inanmaktadır. Ona göre, kapitalizm bir kere teşekkül edince, bu ruh olmadan da hayatiyetini kendiliğinden sürdürebilir. Bu çerçevede, iktisadi çabalar bir mesleki örgütlenme içerisine girmeden, sadece gündelik terimlerle yorumlanmaya başlar. Weber, "hiçbir meşrulaştırmaya veya dinsel anlama ihtiyaç duymaksızın kendi kendine varlığını sürdüren bir kapitalizm için 'ruhsuz uzmanlar, kalpsiz şehvetlilerden' oluşan bir toplum" nitelendirmesi yapar.[196]

---

[192] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 17-27.

[193] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 40-50; Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2004), 424.

[194] Fernand Braudel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1991), 162.

[195] Braudel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, 162.

[196] Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. Yasin Aktay (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 201.

2.1.2. Weber'in İslam Görüşü

Özellikle iktisatla bağlantılı olarak Max Weber'in sosyoloji çalışmalarında İslam yer almaktadır. Bununla birlikte Yahudilik, Hristiyanlık, Hint ve Çin dinleri de onun çalışmalarında önemli ölçüde yer bulmuştur. Ancak diğer dinlerdeki kapsamlı araştırmayı İslam'a dair değerlendirmelerde göremiyoruz. İslam hakkında gerek kaynak gerekse tezleri bakımından yüzeysel kaldığını söyleyebiliriz. Bunun önemli nedeni olarak da Weber'in çalışmasını tamamlayamadan ölmesi gösterilmektedir.[197]

Aslında o dönemlerde diğer dinlere nazaran İslam üzerine Batı'da yapılan çalışmalar çok daha yetersizdir. Mevcut İslamî çalışmalar da, ağırlıklı olarak şarkiyatçı düşünürlerin ürünlerinden ibarettir. Genelde İslam dinine bakış ön yargıyla dolu olduğundan objektif olarak değerlendirmeler sınırlıdır. Bu durum Weber için de geçerlidir, zira o saygın ve profesyonel bir bilim araştırıcısı olarak gözetmesi gereken tarafsızlık ilkesini koruyamamıştır. Onun İslam hakkında yaptığı değerlendirmeler hem Batı'nın kendi iç entelektüel dünyasında hem de İslam bilim dünyasında rahatsızlık yaratmıştır.[198]

Weber'in çalışmalarında kapitalizm ile ilgili tezlerini temelledirmede İslam dini ayrıca önemli görülmesine rağmen, onun İslam'la ilgili müstakil bir çalışması olmamıştır. Türkçe'ye *Ekonomi ve Toplum* olarak tercüme edilen eserinde ve diğer çalışmalarında konularıyla ilgili belli başlı açıklamalar bulunmaktadır. Weber'in İslam hakkında yaptığı değerlendirmelerde kullandığı kaynakların kısıtlı olması, özellikle Alman Şarkiyatçılığı içinde İslam çalışmalarının yeterince gelişmemiş olmasının tezlerinin kadük kalmasına yol açtığı söylenebilir.

Weber'in İslam üzerine yaptığı çalışma temelde İslam toplumunun politik, ekonomik ve hukuksal ilişkileri istikrarsız ve keyfi veya kendi ifadesiyle, irrasyonel kılan patrimonyal hakimiyetle karakterize edilen bir toplum olduğu yönündeki argümana dayanmaktadır.[199] Weber'in bu çalışması, mülkiyet haklarını garanti eden

---

[197] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 28.

[198] Bu tartışmalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kurt Samuelsson, *Din ve İktisadi Faaliyet-Protestan Ahlâk, Kapitalizmin Yükselişi ve Bilginin Suistimali*, çev. Ahmet Uzun (Ankara: Liberte Yayınları, 2018); Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*; Maksime Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, çev. Orhan Suda (İstanbul: Gün Yayınları, 1978).

[199] Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 2/686.

feodal Avrupa'nın toplumsal koşullarıyla Doğuda keyfiliği azamileştiren prebendel feodalizm ve patrimonyalizm karşılaştırması üzerine kurgulanmıştır.[200]

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi onun İslam ile ilgili görüşleri dağınık yorumlardan oluşmaktadır. Fakat başta Turner olmak üzere bazı araştırmacılar Weber'in İslam görüşlerini bir sistematiğe sokarak derli toplu yansıtmaya zaman zaman da eleştirel yorumlar getirerek açıklamaya çalışmışlardır. Turner, Weber'in çalışmalarında İslam'la ilgili görüş ve yorumlarını bir bütün haline getirerek iki ana başlıkta sınıflandırmıştır. Bincisi kısımda Weber'in İslamî etiği içeren yorumlarını toplarken ikinci kısımda İslam'ın patrimonyal yapısına dair çözümlemelerini derlemiştir.[201]

İslam etik değerlendirmelerinde Weber, İslam'ı Hz. Muhammed'in peygamberliği ile ortaya çıkan tek Tanrıcı bir din olmakla birlikte, bu dinin ilk dönemlerinden itibaren toplumsal taşıyıcılarının savaşçı grupların olduğunu ileri sürer. Çalışma ahlâkı açısından da Calvinizmdeki disiplinli çalışma etiğiyle savruk gösterişçi tüketime izin vermemesine karşın, İslam'da rasyonel bir iş ve üretim felsefesinin bulunmadığını ve nimetlerinden faydalanma açısından hazcı bir anlayışa sahip olduğunu savunur. Ona göre, Calvinizm burjuvazi temel üstünde sürekli olarak bir birikim ve değer yaratırken, İslam feodal ve aristokrat yapısıyla tüketim ekonomisine tabi; özellikle kadınlar, dünya nimetleri ve mülkiyet konularında, Kuran'dan edinilen ahlâk doğrultusunda tamamen hazcı bir ruha sahip olduğunu söyler.[202]

Weber, İslam'ın patrimonial bir düşünceye sahip olduğunu savunmaktadır. O, İslamî yönetim düşüncelerini patrimonyal bürokrasilerle ilgili oluşturduğu genel kanaatleri doğrultusunda şekillendirmiştir. Weber'e göre İslam hanedanlarının siyasal ve mali gücü fetihlerle elde edilen toprakların sömürülmesiyle oluşmuştur. Başka bir deyişle o, Müslümanların iktisadi sistemlerinin, üretim ve ticaretle değil, talan etme ve ganimet toplama şeklinde olduğunu ifade eder. Weber, sistemsiz ve temelsiz olarak isimlendirdiği bu ekonomik yapıyı ganimetler bitince yeniden fetih ve mal toplama ihtiyacı duyulan bir döngü olduğunu savunarak Müslümanların ticaretle uğraşmalarının hoş görülmediğini, uğraşanları ise toplumun yadırgadığını iddia eder.[203]

---

[200] Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 2/671.
[201] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 20-50; Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, 239.
[202] Weber, *Din Sosyolojisi*, 410-414.
[203] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 141.

Bu bağlamdaki değerlendirmelerinden biri de İslam şehirlerinin yapısı üzerinedir. Batı şehirleri ile yaptığı mukayeseden hareketle o, İslam şehirlerinin, Batı'daki gibi örgütlenmemesi, özerk hale gelmeyişi, siyasi güce sahip, kendi kanunlarını çıkarma yetkisine sahip olan mahkemelerin bulunmayışı üzerine durmuştur. Weber, İslam şehir örgütlenmelerinin Batı'daki gibi gerçekleşememesini, kapitalizmi oluşturamamasına neden olan ahlâki öğretilere bağlamaktadır.[204] Onun İslam'ı bir savaşçı dini olarak görmesi, yönetim biçimini sultancılık ya da despotizm olarak isimlendirmesi, yukarıda da görüldüğü gibi fikri açılımlarının odak noktasını yansıtır.

Genel bir çerçevede toparlayacak olursak, Weber İslam dini ile kapitalizmin ilişki boyutunu ve ekonomideki konumunu, meşruiyet tipleri ve şehirle ilgili açıklamalar esnasında belirttiğimiz gibi çift yönlü açıklamalarla izaha çalışır. Bunlardan ilki askeri ihtiyaçların yönlendirici oluşu, diğeriyse siyasal yönetim ve yasal zemin üzerinden beliren sultancılıktır. Weber göre İslâm, savaşçı ve askeri bir dindir. Arap çöllerinde yaşayan bedevilerin askeri nitelikleri, geçim kaynaklarının yağmaya dayalı oluşu ve bütün bunlar için gereken savaşçı ruh, İslam dininin neden kapitalist gelişme karşısında bir engel oluşturduğunu gösterir. Kabilesel örgütlenmenin savaşçı idealleri, sadece modern şehri değil, çok daha genel olarak kapitalizmi ve sanayileşmeyi baltalamaktaydı.

Weber, İslâm dininin savaşçı niteliğinde, Antik Yahudiliğin derin etkisini görmekteydi. Buna göre; kadim Yahudilik'teki ahidle birlikte toplumun askeri üstünlüğü Yehova'nın diğer tanrılar üzerindeki üstünlüğünü gösterme yolu olarak alınıyordu: "İslam, kutsal savaşı dinsel bir yükümlülük olarak geliştirirken, bu Yahudi düşüncesini model alıyordu.[205] Buna göre, Weber açısından İslam, öncelikle askeri ihtiyaçlar çerçevesinde örgütlenmiş bir inanç sistemi olarak belirir. Ne var ki diğer yandansa Yahudilikten aldığı model bambaşka bir zemine dayanıyor ve yarattığı sonuçlar da kapitalizm açısından tam tersi bir görünüm arz ediyordu. Bu nedenledir ki esasen İslam'ın bu niteliği onu hem Yahudilik'ten hem Hıristiyanlık'tan ayırmaktadır".[206] İlgili bölümde görüleceği gibi Weber'in özellikle İslam'la ilgili düşünceleri çok boyutlu olarak eleştirilere tabi tutulmuştur. Zaman zaman değinildiği

[204] Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 2/184-188.
[205] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 173; Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 2/626.
[206] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 173.

gibi onun İslam'la ilgili ön yargılara varan tutumu, ciddi anlamda hem metodolojik olarak hem de bilgi dağarcığı açısından sorgulanır hale gelmiştir.

2.2. Max Weber Sosyolojisinde İktisat (Kapitalizm)

İktisadi faaliyetler geçmişte olduğu gibi bugün de genel anlamda tüm insanların, toplumların ve devletlerin ilgisini çeken bir konudur. Bugün bu durum o kadar belirgin hale gelmiştir ki adeta toplumlar birbirleri ile mücadelelerini iktisadi sahada vermektedirler. Toplumların birbirleriyle yürüttükleri siyasi, ideolojik ve yaşamın tüm diğer boyutlarındaki mücadelelerini iktisadi kalıplar ve kavramlar çerçevesinde dile getirmektedirler. Bu yüzden fikir insanları hangi konuyu ele alırsa alsın bir şekilde iktisadi meseleler üzerine eğilmek durumunda kalmaktadırlar.

Ancak zaman zaman iktisadi alanda yürütülen bu tür mücadeleler meseleyi hayatın gerçek anlamından soyutlayarak sadece iktisadi alana indirgemektedir. İktisadi faaliyetlerin bugün de önemini yitirmemesinin nedeni; toplumun ticari, iktisadi, hukuki, ahlâki, kültürel, dînî, siyasi, örf ve adetleri gibi birbiriyle iç içe girmiş ve birbirini etkileyen yönleridir. Bir toplum geliştiği zaman, bütün bu yapılar birbiriyle uyum içerisinde bir görüntü arz eder. Neticelerin en iyi projeksiyonu da genellikle iktisadi göstergelerdir. Halkın refah seviyesi, maddi geliri, kullanılan vasıtalar, giyim tarzı, giderleri, fabrikaları vs.. gibi. Bu söylenenler ışığında Weber önemle üzerine durduğu iktisat konusunu tüm yönleriyle ele alıp kavramaya çalışmıştır. Tahlillerini de bu sosyolojik bütünlüğü bozmadan yansıtmıştır.

Weber, pek çok bilim dalının olduğu gibi, İktisat sosyolojisi ve bunun alt çalışma alanını kurucusu olarak kabul edilmektedir. Weber'in sosyolojisi, rasyonelleşme çerçevesinde, karşılaştırmalı uygarlıklar tarihi araştırmalarıyla modernitenin açıklanması ve tarihsel gelişme çizgisini tespit etmekte önemli katkı sağlamıştır. Çalışmalarının ilk dönemlerinde ağırlıklı olarak tarihçi bir perspektifle konulara yaklaşan Weber, daha sonraki çalışmalarında sosyolojik bakış açısıyla konuları ele almaktadır. Modern kapitalizmin ortaya çıkışı bağlamında yaptığı iktisadi açıklamalar, onun sosyolojisinin büyük ölçüde bir iktisat sosyolojisi olarak şekillenmesine de yol açmıştır.

Ekonomiye sosyolojik tarzda yaklaşımın özellikle kriz dönemlerinde yani toplumların ekonomilerinin kötüye gittiği zamanlarda daha çok oraya çıkan bir yöntem olduğunu söyleyebiliriz. Önceleri tartışmalı bir ilişki olmasına rağmen, Weber gibi

diğer bazı iktisatçıların da bunun faydalarını kabul etmesiyle, ekonomik olgular bu iki disiplin arasında birlikte ele alınmaya başlamıştır. Yani ekonomik fenomenlere sosyolojik bakış açısıyla yaklaşma yöntemi ortaya çıkmıştır.[207]

Evrensel bir iktisadi sistem olarak kabul edilen kapitalizm, değişik formlarda gözlemlenebilen yapısı ve ruhu ile ancak Batı'ya özgü bir oluşum olarak kabul edilmektedir. Dolayısı ile herhangi bir coğrafi bölgede para kazanma isteği ve bunun için gösterilen çaba her zamana mevcuttur. Buna karşılık söz konusu kazanma hırsını manevi bir çerçevede, iktisadi hayatın bütününe yayarak rasyonel biçimde yeniden şekillendirmek, Batı kapitalizminin bir özelliği olarak ifade edilmiştir. İktisadi hayatın gelişmesini tetikleyen bu gücü Weber kapitalizm ruhu olarak adlandırmaktadır.[208]

Randall G. Holcombe, Berlin Duvarı'nın 1989'da yıkılması ve ardından 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması ile mukayeseli iktisadi sistem çalışmaları anlamını yitirdiğini ifade etmektedir. Sosyalist iktisadi düşüncenin kapitalizm karşısında uğradığı yenilgi bu gerekliliği ortadan kaldırmıştır. Eski ilgiyi görmese de pazar ekonomisinin kamu yararı amacıyla nasıl dizayn edilmesi gerektiği analizlerinde kullanılmaktadır. İktisadi bir yapı olarak kapitalizm, piyasa oluşacak başarısızlıkları gidermek üzere şekillenen, devlet müdahaleleri tarafından desteklenen, genel dengede bir piyasalar sistemi olarak tasvir edildi. Kaynakların bir devlet eliyle planlanarak bölüştürüldüğü sosyalizmin aksine, kapitalizmde, kaynaklar, devlet tarafından regülatif rolü çerçevesinde, piyasa tarafından tahsis edilmektedir. Weber'in de sosyalizme karşı yürüttüğü fikri mücadele başarıyla neticelenmiş görünmektedir. Bir dönem sosyalizmi benimsemiş ülkelerin dahi merkezî ekonomik planlama düşüncesinden vazgeçtikleri ve kapitalizme yöneldikleri görülmektedir.[209]

Weber, Doğu dünyasını Batı değerleri için bir tehdit olarak gördüğünü değişik vesilelerle vurgulamakta ve Almanya'yı bu tehditler karşısında koruyucu sed olarak görmektedir. Weber Almanların Almanya'nın doğusunda Slav toplumuyla girdiği iktisadi çekişmenin muhtemel sonuçlarına dair öngörülerinden bahsederken Almanya'nın binlerce yıllık tarihiyle birlikte zengin ve görkemli kültürüne işaret

---

[207] Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, 48.

[208] Cemil Hakan Korkmaz, *Max Weber Düşüncesinde İktisadi Bakımdan Doğu- Batı Farklılığı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 212.

[209] Randall G. Holcombe, "Politik Kapitalizm", çev. Atilla Yayla, *Liberal Düşünce Dergisi* 84 (2016), 106.

etmekte ve bu kültürün korunması gerektiğini güçlü bir biçimde vurgulamaktadır.[210] Diğer yandan Weber'in siyasal ilgi ve kaygılarına ve bu çerçevede ortaya koyduğu yazılara bakıldığında Doğu tehdidinin somutlaştığı örneği Rusya olduğu açıkça görülebilir. Weber Almanya'yı ilk defa merkezi Avrupa'da büyük bir güç devleti yapan siyasi birliğin bundan sonra sadece endüstrileşmenin geliştirilmesiyle temellendirilebileceğini düşünmekteydi. Sadece endüstrileşmiş bir devlet diğer Batılı ülkelerin gücünü karşılayabilir, daha da önemlisi Weber'in bütün hayatı boyunca büyük bir tehdit olarak gördüğü Rusya'yı karşılayabilecek kaynaklara sahip olabilirdi.[211]

Turhan, Cumhuriyetin Erken Döneminde Max Weber Etkisi "Grand Sociology" olarak tarif ettiği bu eserde Weber evrensel tarih sürecinin farklı aşamalarında farklı toplumların kültürel eğilimleri ve ekonomik aktiviteleri arasındaki ilişkiyi yine karşılaştırmalar yaparak çözümlemeye çalışır. Bu karşılaştırmalar sonucunda Weber'in çalışmalarında Doğu ve Batı adeta birbirinden kopan iki kutbun temsilcileri olarak tanımlanmaktadır.[212] Weber çalışmalarında iktisadi anlamda kapitalist sistemi ayrı bir yere konumlandırarak analizlerini yapmaktadır. Çağdaşları gibi o da kapitalist düşünceyi belli sınıflandırmalara tabi tutmaktadır. Weber kapitalizmi, başlıca, "siyasal kapitalizm" ve "modern kapitalizm" olmak üzere ikiye ayrılıyor.

2.2.1. Siyasal Kapitalizm

Siyasal kapitalizm, siyasi ve iktisadi elitlerin karşılıklı çıkarları doğrultusunda iş birliği içerisinde oldukları sistemdir. İktisadi elitler, ekonomik güçlerini ve konumlarını korumak amacıyla, regülasyonu, devlet harcamalarını ve vergi sisteminin şekillendirmek için iktidarların ekonomik siyasetlerini etkilemek isterler. Siyasi elitlerde, konumlarını koruyacak şekilde, iktisadi elitlerden destek beklerler. Her iki elit gurubun karşılıklı olarak çıkar sağladıkları bir mübadele ilişkisidir.[213]

Siyasi kapitalizm ilk olarak Max Weber tarafından geliştirilen bir kavramdır. O, bu kavramla antik Roma'daki siyasi ve ekonomik sistemlerini tasvir etmeye çalışmıştır. Ancak, bazı düşünürlere göre, Weber'in rasyonel kapitalizmin ideal tipini geliştirmede ki başarıyı siyasal ekonomi ideal tipini geliştirmede tam olarak gösterememiştir. Love, Weber'in bu kavramını, "siyasal gücün (nihaî olarak şiddetin) uygulanmasından

[210] Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 464-465.
[211] Anthony Giddens, *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*, çev. Ahmet Çiğdem (Ankara: Vadi Yayınları, 1999), 27.
[212] Turhan, "Türkiye'de Cumhuriyetin Erken Döneminde Max Weber Etkisi ve Bu Etkiyi Anlama", 261.
[213] Holcombe, "Politik Kapitalizm", 103.

(kullanılmasından) doğan kâr fırsatlarının istismar edilmesi (exploitation)" olarak tanımlar.[214]

Siyasal kapitalizm terimi, siyaset biliminde, çok etkin biçimde olmasa da bu isim altında bir paradigma olarak kabul edilmektedir. Kavram, politik kapitalizmi inşa eden iktisatçılar tarafından kabul edilmesine rağmen, ana çizgi ekonomik düşüncenin bir parçası olarak kabul edilmemiştir.[215]

Ekonomi biliminde, farklı nedenlerden dolayı siyasi kapitalizm bir ekonomik sistem olarak kabul görmemiştir. Kavram kullanımda başarısız olmamakla birlikte, çağdaş ekonomik sistemlerin analizinde uygun görülmemiştir. Özellikle 1980'lere kadar, karşılaştırmalı ekonomik sistemler, iktisat bilimi tarafından kapitalizm ve sosyalizm arasında yapılmıştır. Bu alan "kaynakların pazar tarafından tahsisi ile devlet tarafından tahsisi arasında bir karşılaştırma üzerinde odaklanmış bir inceleme alanıydı".[216]

Weber çalışmalarında siyasal kapitalizm; "Emperyalist kapitalizm", "sömürgeci kapitalizm", "serüvenci veya yağmacı kapitalizm", "vergici kapitalizm" ve "parya kapitalizmi". Olmak üzere beş kategoride sınıflandırmaktadır.[217]

Weber'in bu tarz kategorilere gitmesi elbette kendi düşünce yapısı açısından önemli sınıflandırmalardır. O bu tür açıklamalarla *rasyonel kapitalizm* olarak isimlendirdiği Batı kapitalizminin kökenleri ile söz konusu yapılar arasında net ayrımlar yapmaya çalışır. Kendisine yöneltilen eleştiriler noktasında o da tarihsel süreçte kapitalizmin değişik veçhelerinin olduğunu bildirmekte, fakat bunların hiçbir dönemde rasyonel bir forma bürünemedikleri için modern kapitalizme bir altyapı oluşturamayacaklarını söyler.

Weber kendi tezini temellendirirken, "özellikle Batı kapitalizminin doğuşuna ilişkin nüfus artışı, 16. ve 17. yüzyıllarda yaşanan fiyat devrimi, teknolojik yenilikler ve ücretli emek gibi tek bir faktörü öne çıkaran kuramları eleştirmiştir".[218] Özellikle, bu düşüncelerin ileri sürdüğü; Avrupa'nın coğrafi yapısı, savaşla bağlantılı endüstri ve lüks

---

[214] John R. Love, *Antiquity and Capitalism: Max Weber and the Sociological Foundations of Roman Civilization* (London: Routledge, 2014), 4.
[215] Holcombe, "Politik Kapitalizm", 103.
[216] Holcombe, "Politik Kapitalizm", 120.
[217] Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 67.
[218] Rıdvan Turhan, "Weber Sosyolojisinde Yahudiler ve Kapitalizmin İrrasyonel Formu Olarak Parya Kapitalizmi", *Dördüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı* (Ankara: İstanbul Üniversitesi Akademik Veri Yönetim Sistemi, 2020), 243.

tüketim gibi fenomenlerin modern kapitalizmin doğuşunda etkisini reddetmemektedir. Aynı şekilde sömürgeciliğin ve Yahudilerin düşüncenin de kapitalizmin doğuşunu sağladığına yönelik tezleri reddetmek amacı ile bu sınıflandırmaları dile getirmiştir. Her ne kadar sömürgecilik ve aşağıda izah etmeye çalışacağımız diğer ekonomik sistemler, çeşitli zenginlik unsurlarını bir araya getirmiş olsalar da modern kapitalizmi temsil eden piyasa odaklı üretime yol açmamıştır.[219]

2.2.1.1. Emperyalist Kapitalizm

Emperyalist kapitalizm, siyasi anlamda yürütülen bir yayılmacı harekettir. Tipik özelliği siyasal gücü kullanarak çıkar amaçlı baskılar sağlamaktır. Bu sistemin uygulayıcıları, elde edilecek faydalardan en çok istifade edecek olan kesimdir. Bu tip kapitalizme örnek olarak Roma ve İngiliz imparatorluklarının uyguladıkları ekonomik politikalar verilebilir Ayrıca modern zamanlarda uygulanan bazı rekabetçi ekonomiler de bu kategoride zikredilebilir.[220]

2.2.1.2. Sömürgeci Kapitalizm

Siyasal kapitalizmin diğer bir türü olan bu kapitalist anlayış emperyalizme koşut olarak zuhur eder. Siyasal üstünlük sağlayarak istila edilen mülklerin ekonomik olarak sömürülmesi ile kazanç elde edilen bir sistemdir. Burada sağlanan siyasal üstünlük ile hakları garanti altına alınan bir ticaret biçimi uygulanır. Egemen güç, nakliye, arazilerdeki mülkiyet yetkisi, iş gücünün imkânlarından kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmak gibi öncelikler kazanmaktadır.[221]

2.2.1.3. Serüvenci veya Yağmacı Kapitalizm

Bu tür kapitalizm talan zihniyetine dayanan bir anlayışa sahiptir. Karizmatik bir lider etrafında kümelenerek farklı ülkelerin doğal, maddi zenginliklerini elde etme amacı ile yapılmaktadır. Yağmacı anlayışla akınlar düzenlenen yerlerin tapınak, mezar, maden yatakları, yöneticilerin ve halkın şahsi ziynetlerine göz dikilen bir anlayış hâkimdir. Ayrıca bu toprakları kendi idareleri altına alarak vergi adı altında da sömürmeye çalışmaktadırlar. İspanyolların Amerika'yı feth etmeleri, ortaçağlarda

[219] Turhan, "Weber Sosyolojisinde Yahudiler ve Kapitalizmin İrrasyonel Formu Olarak Parya Kapitalizmi", 245.
[220] Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 67.
[221] Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 67.

İtalyan, İngiliz tacirleri ve Hansa Birliği'nin deniz aşırı seferleri bu tür kapitalizme örnek teşkil eder. [222]

2.2.1.4. Vergici Kapitalizm

Siyasal güç ve hakların kullanılmasına dayalı elde edilen kâra dayalı bir ekonomik anlayıştır. Bu kapitalist türün uygulamasının tipik örneği eski Roma ve Fransa'nın eski rejiminin uygulamalarıdır. Bu yapıda vergi toplama hakkı özelleştirilerek, girişimcilere satılmaktadır. "Endülijans'ların satışının Vatikan'a verdikleri borçlar karşılığı olarak İtalyan tacirlerine ihale edilmesi, kara ve deniz kuvvetlerinin örgütlenme işinin 'condottieri'ye verilmesi, para basma işinin özel girişimci Jacob Fugger gibi özel girişimcilere satışı bu türe verilebilecek birkaç örnektir"[223]

2.2.1.5. Parya Kapitalizmi

Weber'in antik dönemden günümüze değin Batı'da yaşayan Yahudi toplumların ve Hindistan Parsee gruplarının ekonomik durumlarını tasvir etmek için oluşturduğu bir kavramdır. Bu guruplardaki özgül marjinal yapıyı sınıflandırmayı amaçlar. Bu gurupların etnik ve dinsel inançları açısından yaşadıkları toplumlarda uğradıkları ayrımcılığa dikkat çekmektedir. Parya statüsüne indirgenen bu gurupların aynı zamanda işlevleri bakımından da vazgeçilmez guruplar olarak görür.[224]

Modern kapitalizm ile bağlantıları noktasında düşünüldüğünde Weber, Yahudilerin ve Parsee'lerin ticaretteki bütün becerilerine rağmen rasyonel kapitalizmin yaratılmada başarılı olamadıklarını ifade eder. Weber, "özellikle 'Antik Yahudilik' başlıklı çalışmasında Yahudilerin büyüye karşı net bir tavır koyarak modern Batı ekonomisinin doğuşuna olağanüstü katkılar yaptıklarını kabul etmekle birlikte, Yahudilerin hiçbir zaman rasyonel kapitalist bir ruh geliştiremediklerini iddia etmiştir". [225]

2.2.2. Modern Endüstriyel Kapitalizm

Weber, kapitalizmin bu aşamasını en zirve nokta olarak görmekte ve yalnızca Batı dünyasında meydana gelen bir nevi olarak kabul etmektedir. Batı zihniyetinin

---

[222] Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 68.
[223] Torun, *Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi*, 69.
[224] Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 68; Torun, *Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi*, 70.
[225] Turhan, "Türkiye'de Cumhuriyetin Erken Döneminde Max Weber Etkisi ve Bu Etkiyi Anlama", 260.

ürettiği bu yapı tarihsel anlamda bir kez ortaya çıkan bir durumdur ve gerek Batı'da gerekse Batı dışı toplumlarda bunun bir tekrarının olamayacağını savunmaktadır. Weber, kapitalizmin bu aşamasının, elde etme ve kâr güdüsü ile çalışan rasyonel yapılanma biçimleri ile ortaya çıktığını belirtmektedir. Rasyonelleşme burada kilit kavram konumundadır. Rasyonel anlamda şekillenmiş işletmelerle oluşan bir iktisadi nizam olarak tanımlanır. Üretimin rasyonel örgütlenmesi temeline dayanan işletmelerle gerçekleştirilmeye çalışıldığı iktisadi düzendir. [226] Weber Batı dışı toplumların da kendi içlerinde tutarlılık arz eden bir rasyonellik biçimleri olduğunu kabul etmektedir, ancak batıya has rasyonel düşünceden çok farklı bir konumda olduklarını belirtir.

Weber'in ideal tip olarak kavramsallaştırdığı bu ekonomik sistem modern kapitalizm olarak isimlendirilir. O, endüstriyel kapitalizm, rasyonel kapitalizm, modern rasyonel kapitalizm, burjuva kapitalizmi, modern endüstri kapitalizmi ve rasyonel işletme kapitalizmi gibi kavramlaştırmaları bu sistemi tanımlamak için eş anlamlı kullanmaktadır.

Fakat o rasyonel olmayan, elde etme güdüsünün, kazanç uğraşının, kâr sâikinin, mümkün olan en fazla miktar parayı kazanma gayretinin kendi içinde kapitalizm ile doğrudan doğruya bir ilişkisi olmadığını ifade etmektedir. Ona göre sınırsız kazanç açlığı ve kâr hırsı hiç bir biçimde kapitalizm ile aynı şey değildir. Kapitalizm olsa olsa bu irrasyonel güdülerin dizginlenmesi, en azından rasyonel olarak dengelenmesiyle özdeş olabileceğini[227] düşünmektedir.

Weber'e göre kazanma isteği kâr etme güdüsü her toplumda var olan bir arzudur. Modern kapitalizmi farklı kılan şey bu kazanma güdüsünü rasyonel bir çalışma tarzı ile buluşturarak bir sistem meydana çıkarmasıdır. Bu sisteme kol kanat geren ise, bürokratik yapılanmalar eliyle oluşturulan yönetim erkleri veya anlayışlarıdır. Kapitalist zihniyeti tayin eden şeyin en fazla karı elde etmekten ziyade kısıtlanmayan bir birikim isteğidir.[228] Yani kapitalist düşünceyi tayin eden en fazla kar etmekten ziyade en çok birikimi elde etmektir. Dolayısı ile kazanma güdüsüne ket vurulmaması ve kısıtlanmamış bir üretim arzusu ile hareket eden ve neticeden en çok birikimi sağlama gayretinde olan bir yapıdır. Kapitalist işletmelerde sürekli güncellenen kar etme

[226] Mustafa Acar, "İslam, Protestanlık ve Modern Kapitalist Gelişmenin Sırrı Yahut Bir Değişimin Sancıları", *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 4 (1993), 105.
[227] MacRae, *Weber*,76-78.
[228] Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, 26.

yöntemleri hedeflenmektedir. Kapitalist sistemin hâkim olduğu yerde verimli olmayı amaçlamayan işletmelerin, iş yapma şansının olmadığı ve iflasla sonuçlanan bir akıbete mahkûm olduklarını söyler. Weber biçimsel olarak ta kapitalist düşüncedeki kazanma fikrinin ötekilerden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Burada amaçsız kâr etme hırsından ziyade, değiş-tokuş olanakları ile ortaya çıkan kazanma olasılığına dayanan barışçı bir davranış biçimi söz konusudur.[229] Weber, modern kapitalist düşünce için önemli gördüğü siyasal güç, rasyonel pazar münasebetlerinin yanı sıra iki önemli gelişim öğesi üzerinde de durmaktadır. Bunları kapitalizmin olmazsa olmazı olarak görmektedir. Bunlardan ilki iktisadi hayatı bütünüyle yöneten ev ile işyerinin birbirinden ayrılması, diğeri ise yine bu faaliyetlerle yakından ilintili olan, rasyonel bir defter tutma gerekliliğidir. Bu anlamda defter tutma anlayışının Doğu toplumlarında da görüldüğünü tespit etmekle birlikte o bunların kurumsallaşmaktan uzak sadece bir girişim düzeyinde kaldığını ifade eder.[230]

3. Din-İktisat İlişkisine Dair Weberi'in Tezi

Önceki bölümlerde ana hatlarıyla Weber'in dinlere yaklaşımını, özellikle Hristiyanlık ve İslam'a yönelik değerlendirmelerini yansıtmaya çalıştık. Konu bütünlüğü içerisinde onun iktisadî fikirlerine yer verdik. Bu başlık altında başlıca tezini oluşturan din ile iktisat arasında kurmuş olduğu ilişkiyi ele alacağız. *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu (Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismu)* isimli eseri yayın hayatına girmesiyle sosyal bilimlerde birçok polemik ve değerlendirmeye konu olmuştur. Weber bu çalışmasıyla dinî inançların, toplumların iktisadi faaliyetleri üzerindeki etkisini tartışmaya açmıştır. Çalışmalarının amacı kesinlikle dinlerin doğru veya yanlışlığını tartışmak olmamıştır. Dinlerin toplumsal fonksiyonlarının kapsamlı teorisini oluşturmak da onun gayesi dışındadır. Çalışmalarının ana fikri, farklı tarihi dönem ve koşullarda dinin gündelik yaşamı, yani siyasî, idarî, ekonomik ve ahlâki davranışları ne şekilde etkilediğidir.[231] O, bu tutumunu şöyle özetlemektedir: "Dinsel açıdan baktığımızda, bizim burada yaptığımız, dinlerin epey dış ve kaba yanlarını ele almaktır; ama dinlerin bu yanları da vardır ve kaba olduklarından dolayı da en güçlü

[229] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 14-15.
[230] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 19.
[231] İzzet Er, "Genelde Din Sosyolojisine Karşı İlgisizliğin Kaynağı ve Bu İlgisizliğin Giderilmesi", *U.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 199-200; Kurt, "Sosyolojik Açıdan Din- İktisat İlişkisi", 242.

biçimde etkili olmuşlardır"[232]. Devamında, Ernest Troeltsch'in eserini örnek vererek orada dinin öğreti yönünün önemsendiğini, kendisi için ise önem arz eden şeyin dinin pratikteki etkisi olduğunu söylemektedir.[233]

Batı, sosyal bilimciler için tartışmaların genel muhtevasını Yahudilik, Katolik ve Protestanlık mezhebi oluşturmaktadır. Bireyleri veya toplumları ekonomik başarıya ulaştıran faktör din (Protestanlık) midir? Katoliklere nazaran Protestan devletlerin başarısı din etkeni ile ne derece açıklanabilir? Protestanlık olmasaydı Kuzey ve Batı Avrupa ile Amerikan ekonomisi güçlü bir ilerleme kaydedebilir miydi? Tarzındaki sorularla nedensellik bağları ile açıklanmaya çalışılır.[234] Şüphesiz Weber din ile kapitalizm arasındaki bu nedensellik ilişkisini Protestanlık lehine yorumlamaktadır.

Weber, insanlık tarihi boyunca maddi refahın daha önce hiç görülmemiş şekilde hız ve yaygınlıkta geliştiği dönemin Avrupa'nın tecrübe ettiği Reformasyon çağının olduğunu ifade eder. Bu dönemi o, din-iktisat ilişkilerinin en yoğun olarak yaşandığı dönem olarak değerlendirir; reformasyonlarla birlikte ortaya çıkan Protestanlık mezhebinin Avrupa'daki hızlı iktisadi gelişimi tetikleyen etken olarak tanımlar.[235] Weber, Protestanlığı kapitalist ruhun ön şartı olarak kabul etmiştir. Fakat burada şunu belirtelim ki; o, bu ruhu Luteryanizmden ziyade Protestanlığın diğer mezheplerinde bulmuştur. Zira Lutheryen anlayış iktisadi faaliyetlerde geleneksel kanonik[236] öğretilere bağlı bir çizgideydi. Onun ifadesiyle;

> "Luthercilik mistiklerle karşılaştırıldığında, belirli bir anlamda geri bir adımdır. Luther- ve daha çok da klisesi- mistiklere göre (onların bu nokta üzerindeki tasarımları kısmen Pietist, kısmen de Quakerci inanç psikolojisini hatırlatır) ussal bir meslek ahlâkının psikolojik temellerini göz ardı etmiştir ve daha ileride gösterileceği gibi, iş aracılığı ile ilahi güce erişme anlamına gelen asketik öz eğitim eğilimi ona şüpheli gelmiş ve klisesinde de bu, hep geri planda tutulmuştur".[237]

Bundan dolayı Weber Protestan ahlâk anlayışını Calvinci öğretilere dayandırmaktadır. O, "kapitalizmin en fazla geliştiği Hollanda, İngiltere, Fransa gibi

---

[232] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 10.
[233] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 10.
[234] Samuelsson, *Din ve İktisadi Faaliyet-Protestan Ahlâk, Kapitalizmin Yükselişi ve Bilginin Suistimali*, 16.
[235] Selman Ortaköy, *Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 5.
[236] Weberin kanonik metinler hakkındaki düşünceleri için bkz. Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarın Yayınları, 2012), 1/585-592.
[237] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 74.

kültürel düzeyi yüksek ülkelerde 16. ve 17. Yüzyıllarda büyük siyasal ve kültürel savaşımlar veren ülkeler"[238] olmaları hasebiyle onların inanç sistemlerine öncelikle yer verilmesi gerektiğini söyler. Bilindiği üzere bu inanç, Calvinizm öğretisidir. Weber'in kapitalizmin ruhu olarak kabul ettiği düşünce 1647 yılında Wensminster Bildirisine dayanmaktadır. Weber âdeta Calvinci manifesto olarak kabul edilen bu metni beş başlıkta özetler ve bunlar üzerinden tezini şekillendirir.[239] Aron, Weber için önem arz eden bu beş noktayı şu şekilde aktarmaktadır,

> " -Dünyayı yaratan ve yöneten, ama insanların sınırlı akıllarının kavrayamayacağı mutlak, yüce bir Tanrı vardır.
>
> -Bu mutlak ve esrarlı Tanrı, her birimizin kurtuluşunu ya da lanetlenmesini önceden belirlemiştir; çabalarımızla önceden alınmış bu kutsal kararı değiştiremeyiz.
>
> -Tanrı dünyayı kendi ünü için yaratmıştır.
>
> -Kurtulması ya da lanetlenmesi gereken insanın ödevi, Tanrının ünü için çalışmak ve yeryüzünde Tanrının krallığını kurmaktır.
>
> -Dünyevi şeyler, insan doğası, beden günah ve ölüme aittir; insan için kurtuluş sadece tanrısal merhametle mümkündür".[240]

Neticeleri bakımından söz konusu ilkeleri değerli gören Weber, diğer dinleri bu ilkeleri barındırıp barındırmama noktasında tahlil etmiştir. Ona göre bütün dinler bu anlayışı belli ölçüde taşısalar da bunlar bir bütünlük içerisinde ancak Calvin'ci öğretiye mahsustur.

Din-iktisat ilişkisi bağlamında Weber, reformasyon hareketleriyle birlikte sosyal hayatın ve kurumsal algıların nasıl değişime uğradığını açıklamaya çalışarak: Tanrı-kilise, Tanrı-insan, kilise-madde-insan ilişkilerinde yaşanan zihinsel ve pratik dönüşümüne odaklanır. Hristiyanlık'taki ilk günah ve ondan kurtulma düşüncesi Weberci paradigmada Tanrı-insan ilişkilerinin ana olgusunu taşır. Hristiyan birey, yaşamı boyunca bu asli günahtan kurtuluş yolunu bulma arayışı içinde Tanrı'nın merhametine mazhar olma amacıyla çalışıp çabalar. Dünya'ya yönelim bakımından Hristiyanlıkta içkin onu reddetme düşüncesi, bu süreçte yerini onunla barışık yaşama anlayışına evrilir. Bu anlayışı sağlayan Calvi'nin, Tanrı ile kul arasındaki kilisenin

---

[238] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 84.
[239] Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, 424.
[240] Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, 424.

hiyerarşik yapısını reddetmesi ve çalışmayı övgüye layık bulmasıdır.[241] Tam bu noktadan hareket eden Weber, dinin bu yeni yorum biçimi ile çalışma düşüncesinin değişime uğradığını, "meslek" kavramının yeni bir görünüm kazandığını söyler. Artık "meslek" edinme düşüncesi, uzak durulması gereken bir faaliyetten ziyade, Tanrı'nın çağrısına kulak verme ve bu yolla onu hoşnut etmenin yegâne biçimidir[242] "O, Almanca ve İngilizcedeki 'meslek (beruf-calling)' sözcüğünde, Tanrı tarafından verilen bir ödev anlamında açıkça dinî bir tasarım görür. Meslek (Beruf), ona göre, belli bir maksadın ve özellikle Tanrı katında makbul bir işin icrası için 'kişinin çağrıldığı yer' demektir".[243]

Ticareti veya mesleği, dinî bir misyonun icrası olarak kabul eden Weber, aynı zamanda başarıyla yürütülmüş bir ticari aktivitenin Tanrı katında yücelme vesilesi olarak görüldüğünü söyler. Onun açısından bu düşünceler Protestan kitleyi çalışkanlığa sevk etmiştir.[244] Calvinizm'in söz konusu ilkelerini pozitif anlamda yorumlama gayreti Weber'i ayrı bir konuma yerleştirdiği için o, Protestanlık'taki olumsuz kader anlayışının dahi kapitalizm adına pozitif sonuç doğurduğunu ifade eder.

Protestan ahlâkının modern kapitalizme kazandırdığı ruh çerçevesinde Weber geleneksel inançlara savaş açarak, elde etme güdüsü üzerinde de ayrıca durmuştur. Ona göre, kapitalist ruh ile bezenmiş kurallara uyan herkesin öncelikle mücadele etmesi gereken şey, geleneksellik olarak isimlendirilebilecek her türlü duygu ve davranıştır.[245] Weberkapitalist düzenin temel gayesini oluşturan en çok kâr elde etme duygusuyla hareket eden bireyler varlığı verili tarihsel koşulları aşan bir biçimde tüm dönemler için söz konusu mudur?. Weber bu anlamda bir duygunun her dönem insanı için söz konusu olmadığını savunmaktadır.[246] Weber geleneksellikle tanımladığı insan tutumlarını şöyle yorumlar; "İnsan 'doğal olarak' para ve daha fazla para kazanmaya alışık değildir, tersine sadece yaşamaya, alıştığı biçimde yaşamaya ve bunun için gerekeni kazanmaya alışıktır".[247]

Bununla birlikte Weber, tarihte farklı kapitalist oluşumlardan bahsetmekte, hatta bunları daha önce ifade ettiğimiz gibi sınıflandırmaktadır. Kanaatimizce, Weber'in

---

241 Mensching, *Din Sosyolojisi*, 87-90.
242 Ortaköy, *Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet*, 13.
243 Abdurrahman Kurt, "Bireyselden Toplumsala Geçişte Din" 18/1 (2009), 54.
244 Samuelsson, *Din ve İktisadi Faaliyet-Protestan Ahlâk, Kapitalizmin Yükselişi ve Bilginin Suistimali*, 5.
245 Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 50.
246 Şennur Özdemir, "Din-Ekonomi İlişkisi ve Güncel Arayışlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007), 153.
247 Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 51.

kastettiği şey bu dönemlerde modern kapitalist zihniyetle örtüşebilecek bir elde etme güdüsünün olmayışıdır.

Weber'e göre iktisadi yapı olarak "kapitalizmin ruhu" kazanç, rekabet ve rasyonellik ile belirlenir. Kazanç veya kâr etme düşüncesi iktisadi faaliyetin ana amacını teşkil eder. İktisadi tutumlar ve davranışlar ise rekabetin sınır ve yöntemini tanzim eder.[248] O, "elde etme güdüsü"nün, "kazanç uğraşı"nın, mümkün olan en fazla parayı kazanma isteği, bugünki gibi geçmişte de garsonlar, doktorlar, arabacılar, sanatçılar, rüşvet alan memurlar, askerler, asiller, denizciler, kumarbazlar için de geçerli olduğunu söyler.[249]

Fakat Weber bir bakıma kâr elde etme isteğinin evrenselliği üzerinden kendisine yöneltilen eleştirilere de cevap vermektedir. O, sınırsız kazanma açlığının, hiçbir biçimde, kapitalizm ile aynı şey olmadığını ve bu tür kazanç elde etme duygularının us dışı olduğunu belirtir.[250] Ona göre kapitalizm ancak, rasyonellikten uzak bu duyguların bir biçimde kontrol altına alınması veya en azından mantıksal olarak dengelenmesini sağlamakla özdeş görülebilir.[251]

Weber, para elde etme güdüsü yanı sıra modern kapitalizm için önemli gördüğü diğer bir husus sermeye birikimidir. Genelde Protestanlığın özelde ise Calvinci öğretinin öğretilerinden olan tutumluluk ilkesini bu çerçevede önemli görür. O, metodizmin önemli temsilcilerinden John Wesley'in, 'Din mutlaka hem çalışkanlık hem de tutumluluk yaratmaktadır ve bunlar zenginlikten başka bir şey üretmezler'[252] sözünü aktararak konuya değinir. Samuelsson bu bağlamda şunları aktarmaktadır, "Püritenlerin katıksız bir inziva ile kabul ettikleri dikkate değer tutumluluğun, dünyalık görevlerin icrasının hayattaki en yüksek gaye olduğu düşüncesiyle birleşmesi, sermaye birikiminden başka bir şey meydana getirmez".[253]

Buradan hareketle Weber, iktisadi faaliyetler noktasında kapitalizmin taşıyıcıları olan müteşebbislerin kişiliklerinin de Calvinizm öğretilerine göre nasıl şekillendiğini göstermeye çalışır. O, Calvinizmi kapitalizmin ruhu olarak tanımlarken bunun taşıyıcı müteşebbisleri olarak burjuva sınıfını görmekteydi. Daha önce de

[248] Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, 360.
[249] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 14.
[250] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 15.
[251] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 15.
[252] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 151.
[253] Samuelsson, *Din ve İktisadi Faaliyet-Protestan Ahlâk, Kapitalizmin Yükselişi ve Bilginin Suistimali*, 15.

belirttiğimiz gibi o Almanya'nın kapitalist sistemini geliştirmesi için idareyi kontrol altında bulundurması gereken bir burjuva sınıfını zorunlu görmekteydi.[254]

Weber yeni kapitalist ruhun temsilcilerinin diğer kapitalist sistemlerin taşıyıcıları olan ticari aristokratlardan farklı olduğunu söylemektedir. Ona göre modern kapitalist ruhun taşıyıcıları sanayi sektörünün orta ve altı kademelerinden gelen Protestan inanca sahip burjuva sınıfıdır. O, burjuva sınıfının sivil ve endüstriyel emeğin, rasyonel ve kapitalist anlamda örgütlenmesini sağladığına inanmaktadır.[255]

Kişinin kendini kontrol etme ve disiplinli davranması; dünyevi zevkleri reddetme, sıkı bir çalışma ile hak edilen başarı ve Tanrının rızasına ulaştıracak Calvinist doktrin Weber için yol gösterici olmuştur. Böyle bir sıkı çalışma disiplini neticesinde Weber, bireyin rakipleri üzerinde avantajlı konum yaratacağını ifade etmektedir. Bu minvalde o, Protestan insanın ferdiyetçiliği fikri üzerinden, rekabetçiliği de olumlamaktadır.[256]

Görüldüğü üzere Weber, Protestan öğretiler ışığında iktisadi faaliyetin nasıl sistemleştirildiğini ispat etmeye çalışmaktadır. O, "Ülkenin dini havası ve aile çevresinin yönlendirdiği eğitim ile kazanılan ruhsal özellikler, kişinin meslek seçimini ve daha sonraki mesleki kaderini etkilemektedir"[257] der. Weber, kapitalizmin gelişimine ortam sağlayan çevre olarak kent hayatı ve onun kurumsal yapısı üzerinde de önemle durmaktadır. Onun, şehir sosyolojisinde; pazar yapılanması, üretim-tüketim ve ticaret yönü, tarımla ilişkiler, gelişmenin evresi, siyasi ve idari yapı, kale ve garnizon, kale ve pazarın birleşmesi, komun ve kasabalı ayrımı gibi geniş bir muhteva içerisinde ele alınır.[258] O, tanımını yapıp kavramlaştırdığı ve çerçevesini çizdiği modern şehir profiline uygun geçmişte oluşturulan bir şehrin yapısının olmadığı sonucuna varmaya çalışır. Weber'e göre iktisadi açıdan şehirler, orda yaşayan halkın geçimini tarımdan ziyade ticaret yoluyla sağlayan yerleşim birimleridir; şehrin belirleyici özellikleri arasında çok yönlü ticari faaliyetlerin gerçekleşmesinin lüzumludur. Bunu sağlayacak olan da, ona göre düzenli olarak mal mübadelesinin yapılacağı ve halkın ulaşmak istediğinde elde edebileceği pazarların oluşturulmasıdır. Şehir eşzamanlı olarak hem yerleşim yerlerinin

---

254 Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 2/558-560.
255 Ortaköy, *Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet*, 34; Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 1/608.
256 Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, 362.
257 Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 33.
258 Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 2/577-590.

hem pazarın merkezi olmalıdır. Bu anlamda o, şehirleri 'pazar yerleşimi' olarak niteler.[259]

Söylenenlerden hareketle Weber'in ideal tip yaratma yöntemini hatırlayacak olursak, o, sosyolojik olarak tahlil edilen toplumsal olguların özel ve münferit özelliklerini bir kenara bırakarak, onların en önemli genel vasıflarının elde edilmesinin gerektiğini söyler. Onun, toplumsal yapıları ilk görünüşleri ile tasvir etmekten kaçındığını görmekteyiz. Ona göre, "sosyoloji, devletin, hâkimiyetin, cemaatin, dini cemiyet ve mezheplerin, feodal içtimai nizamın ideal tipini yaratacaktır"[260]

Weber, iddalarını ve ideal tip oluşturma çabalarını genel tarihi kaynakların yanı sıra Almanya'nın çok kültürlü ve çok dinli yapıda olan bölgelerini inceleyerek oluşturmaya çalışmıştır. O, örneklem olarak Katoliklerle Protestanların yoğun ve iç içe yaşadıkları Baden şehrini ele almıştır. Hareket noktası olarak Martin Offenbacher tarafından Baden Katolik ve Protestanların meslekleri ile ilgili yapılan 1901 yılında basılan eserindeki istatistiki verileri kullanır. Offenbacher'in tespitlerine göre, Protestanlar çocuklarını Katoliklere oranla daha çok 'zorunlu olmayan' liselerde okutmaktaydılar. Protestan öğrenciler, geleceğin teknisyen ve girişimcilerini yetiştirmeyi hedefleyen konulara ve dersler daha ilgili olduklarını tespit edilmiştir.[261] Bu çerçevede Weber, Katolik ve Protestan meslek tercihleri hakkında kıyaslamalarla bunların sebepleri hakkında da durmakta; El sanatlarından vasıflı endüstriyel elamanlarına kadar Protestan inancına sahip olanların üstünlüğünü iddia etmektedir. Fabrikalaşmanın yükselmesiyle iş tercihleri üzerinde de kıyaslama yapan Werber şunları aktarmaktadır:

> "Fabrikaya geldikten sonra eski eğitimlerini terk edip bütünsel bir eğitimden geçirilen bu gezgin zanaatkârlar, çoğunlukla Protestanların arasından çıkmıştır. Gezgin zanaatkârlar içinde Katolikler; kendi zanaat kollarını korumada daha güçlü bir eğilim gösterirler, göreli bir sıklıkla da usta olurlar, buna karşılık Protestanlar yüksek uzman işçi basamaklarını ve yönetici kadrolarını doldurmak için fabrikalara akın ederler".[262]

---

[259] Ahmet Aydoğan (ed.), *Şehir ve Cemiyet: Weber-Tönnies-Simmel* (İstanbul: İZ Yayıncılık, 2005), 101-103; Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 2/577-590; ayrıca bkz. Max Weber, *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, çev. Musa Ceylan (İstanbul: Bakış Yayınları, 2000).

[260] Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, 55.

[261] Samuelsson, *Din ve İktisadi Faaliyet-Protestan Ahlâk, Kapitalizmin Yükselişi ve Bilginin Suistimali*, 17; Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 31-32.

[262] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 32.

Weber tüm bu davranış kodlarının sebebini geleneksel olarak tevarüs edilen dinî-ahlâki geleneksel tutumlarla açıklamaya çalışır. O, bu durumu ismini zikretmediği çağdaşı olduğunu ifade ettiği bir yazarda alıntıladığı şu tanımlamayla açıklamaya çalışmıştır:

> "Katolik... Daha sakindir; daha az kazanma güdüsü ile donatılmıştır, çok az bir geliri de olsa olanaklı en emin yaşam biçimini, sonunda ona onur ve zenginlik getirebilecek tehlikeli, heyecanlı bir yaşam biçimine tercih eder. Atasözü, şakayla karışık, 'ya iyi yiyin ya da rahat uyuyun', der. Buna göre, Protestanlar çok iyi yerlerken, Katolikler rahat uyumayı tercih eder".[263]

Kapitalist ruh, kazanç, rekabet gibi unsurların yanı sıra Weber, kapitalizmin olmazsa olmazı olarak rasyonellik fikri üzerinde de önemle durmaktadır. O, sadece iktisadi ilişkilerde değil yaşamın her noktasında geçerli olması gereken bir ussallık fikrine sahiptir. Weber, rasyonellik fikrini Batı'nın fen ve doğa bilimlerinin temelinde kurulan ussallıkla özdeşleştirir. Ona göre, "Bu bilimlerin gelişimi ve onların üzerinde kurulu pratik ekonomik uygulamalar, kapitalist çıkarlar tarafından belirlenir".[264] Bu anlamda iktisadi olarak rasyonellik iktisadi işletmelerdeki yönetimin her kademesinde farklı veçhelerle tezahür eder. İşletmelerin faaliyetlerine dönük kısa ve uzun vadeli planlamalar, kullanılacak araçların amaca uygun bir şekilde belirlenmesi, kesin hesaplamaların yapılması ve benzeri teknik gereksinimlerin ortaya konulması bu rasyonelliğe dayanır. Weber'in ileri sürdüğü rasyolellik, toplumun diğer alanlarına da sirayet etmektedir. Onun rasyonelliği, insanın, eşyanın ve toplumsal olayların sırf sağladıkları yarar yönüyle değerlendirilmesine yol açar.[265]

Buraya kadar Weber'in özellikle Katolik mezhebi üzerinden mukayeseli olarak tezinin temellendirilmesini ve Protestanlık ile kurduğu ilişkiyi ana hatları ile aktarmaya çalıştık. O, tezinin evrensel geçerliliğini test etmek ve Batı tipi modern kapitalizmin biricikliğin ispat etmek için gerek Yahudilik gerekse diğer dünya dinlerini de bu bağlamda irdelemiştir. Onun çalışmalarında Yahudiliğe nispeten daha ılımlı yaklaşılırken, diğer dinler üzerindeki düşünceleri hayli katı bir eleştirel üsluba sahiptir. Bu yaklaşımın nedenini belki de yaşadığı dönemde Batı'nın kendisi dışındaki dünyaya

---

[263] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 35.
[264] Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 21.
[265] Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, 360; Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*, 24-25.

bakışında aranmalıdır. Marks ile karşıt kutuplara oturtulmaya çalışılan fikirlerinin söz konusu Doğu toplumları olduğunda hatırı sayılır bir benzerliği içermesi sanırım bunun göstergesidir.

Bir kez daha vurgulayacak olursak Weber, Protestanlık mezhebinin (özellikle Kalvinizm ekolün) ilkeleri ışığında daha önce bir benzerinin görülmediği iktisadi başarılara ulaştığını söyler. Dolayısıyla o, diğer dinlerin değersel özü, yaşam felsefeleri, pratik kuralları; hâkim oldukları coğrafyalardaki toplumlarda modern kapitalist sistem geliştiremeyeceklerini söyler. Üstelik o, Batı dışındaki toplumlar, "inançlarının irrasyonel konseptlerinden dolayı durağan bir ekonomide boğuşmaya mahkûmdurlar"[266] der. Tarihte bunu tek başaran, biricik olan Batı medeniyetidir ve bu ilerlemenin en önemli dinamosu Protestanlığın diğer dinlerde olmayan özgün değerleridir. Bu konuda Giddens şunları aktarmaktadır:

> "Doğu dinlerini inceleyen Weber, bu dinlerin sanayi kapitalizminin gelişmesinin önüne aşılmaz engeller koyduğu sonucuna ulaşır. Bu, Batı dışı uygarlıkların geri oluşundan dolayı ortaya çıkan bir durum değildir; Doğu uygarlıkları yalnızca, Avrupa'da egemen olmaya başlamış değerlerden farklı değerleri benimsedikleri için böyle olmuştur".[267]

Konumuzun sınırlılıkları gereği burada diğer dinler üzerindeki çalışmaları ayrı tutularak onun İslam ve modern kapitalizm arasında kurmuş olduğu korelasyona değineceğiz.Weber'in İslam'la ilgili çalışmalarını konu edinen araştırmalarda genel olarak şu tespite sık sık rastlamak mümkündür; dünya üzerinde hâkim olan pek çok din üzerinde kapsamlı çalışma yapmakla birlikte onun İslam'la ilgili tasarladığı çalışmaları tamamlamaya ömrü vefa etmediği ileri sürülmektedir.[268] Durum böyle olsa dahi onu eserleri bütüncül olarak değerlendirildiğinde İslam hakkında, en azından kendi tezini destekleyecek mahiyette doyurucu bir birikime sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Mesele onun verileri değerlendirme problematiği ile alakalı olabilir ancak. Weber, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesi yaşantısından, onun davetinin gizli ve açık biçimine, bunun yanı sıra Mekke ve Medine döneminin özel şartlarına varıncaya kadar pek çok konuya temas etmektedir. İ'lay-ı kelimetullah fikrinin savaşçı guruplar ve

---

[266] Ahmet Yavuz Çamlı, "Max Weber ve Said Nursi'de Ekonomik Gelişme-Din İlişkisi", *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 3 (2017), 87.

[267] Anthony Giddens, *Sosyoloji*, ed. Cemal Güzel (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2008), 586.

[268] Bu değerlendirmenin başta Giddens ve Turner olmak üzere çeşitli eser ve tezlerde rastlayabiliyoruz. Giddens, *Sosyoloji*, 586; Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*.

sufiler tarafından kendi çıkarları doğrultusunda nasıl dönüşüme uğradığının analizini yapacak kadar konuyu ileri taşımıştır. Aynı şekilde İslam inanç esasları ve fıkhi meseleler üzerindeki değerlendirmeleri de onun İslam hakkında elindeki malzemenin küçümsenmeyecek derecede çok olduğunu gösterir. Aynın şekilde, Halifeler döneminden Osmanlıya kadar oluşan devlet ve onların yönetim biçimi, hukuk sistemi ve iktisadi yapılanmaları ile ilgili malumatları da etkileyicidir.[269] Bütün bunlar, amaç ve değerlendirmeler bakımından tartışmalı olsa dahi onun akademik merakını ortaya koyma bakımında önemli bir veridir kanaatimizce.

Weber'in İslam dini hakkındaki fikirlerini bir sistematik şekle büründürme ve en etkili kritikleri yöneltme bakımından Bryan S. Turner, Batı araştırmacıları arasında önemli bir çalışma ortaya koymuştur. O, Weber'in İslam hakkındaki görüşlerini iki gurup altında sınıflandırmaktadır. Bunlardan birincisi onun, İslam'ın ahlâk anlayışına dair yorumları, ikincisi ise İslam'ın patrimonyal yapısını içeren yorumlarıdır.

Weber, İslam'la ilgili yorumların merkezine, özellikle hukuk, bilim ve sanayi alanında Batı rasyonalizmini ve sistematik yapısını yakalayamadığı, dolayısıyla keyfi, istikrarsız siyasi ve ekonomik koşulların hâkim olduğu bir görünüm sergilediği fikrini savunur. İslam'la Protestanlık arasındaki karşıtlığı bu minval üzerinde temellendirir.[270] İslam ahlâkını ele aldığı pasajlarda o, İslam'ın ilk formundan tamamen arındırılmış ve dönüştürülmüş bir tipoloji kurgular ve İslam peygamberi Hz. Muhammed'in Yahudilik ve Hristiyanlık dinine benzer inanç önermeleri ile ortaya çıktığını ifade eder. Burada Weber'in tezi için Hz. Muhammedin önerdiği dünya görüşünün içeriği ve İslam'ın ilk taşıyıcıları hayati önem arz eder.[271] Bu yeni öğreti başlangıçta kentli tabakalara, sıklıkla etik kurtuluş öğretilerine eğilimli olan tabakalara hitap etmekteydi"[272] Weber'in iddiasına göre , İslam'daki cihat anlayışıyla bağlantılı olarak çok geçmeden dinin taşıyıcı unsurları ganimet peşinde koşan savaşçılara dönüşmüştür.. Weber, "Savaş ganimetleri ve İslam'daki büyüme vasıtasıyla artan zenginlik tarafından oynanan rol, Püritan dinindeki zenginliğin oynadığı rol ile taban tabana zıt" olduğunu düşünür.[273] Buradan hareketle o, Müslüman toplulukların hayat tarzından örneklemelerle yine

[269] İslam hakkında söylenen bu hususları söz konusu eserlerde farklı başlıklar altında dağınık şekilde ele almaktadır. Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012; Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu*.
[270] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 40.
[271] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 40.
[272] Schroeder Ralph, *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, çev. Mehmet Küçük (Ankara, 1996), 98.
[273] Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 1/758.

Püritan etikle tezat olarak görünen İslam'ın tüketim ekonomisine vurgu yapar. Kur'ân'ın her türlü manastır yaşamını reddettiğini, bunun yanı sıra oruç, yakarış, riyazet gibi unsurlar ve asketizme tümüyle karşı çıkmayışıyla bir ölçüde Protestanlığa yaklaşıldığını ileri sürer.[274] Weber, "Üstelik ahlâki kurtuluş dini karakterine sahip İslam'ın dinsel unsurları, İslam temel olarak askeri bir din olarak varlığını sürdürdükçe geniş ölçüde arka plana"[275] çekildiğini iddia eder. Buna rağmen o pratikte İslam'ın hiçbir zaman bir kurtuluş dini olmadığını savunur:

> "Antik İslam'da ne bireysel bir kurtuluş arayışı ne de mistik bir yönelim vardı. İslam'ın en erken dönemlerdeki dinsel vaatler bu dünyayla ilgiliydi. Servet, güç ve şeref tamamen askeri vaatlerdi ve öteki dünya dahi İslam'da bir askerin tensel cenneti olarak tasvir edilir. Dahası orijinal İslami günah kavramı benzer bir yönelime sahiptir. İslam Peygamberinin günahsız olarak tasviri, Muhammed'in güçlü nefsi tutkuları ve çok küçük provokasyonlara karşı öfke patlamalarının gerçek doğasıyla pek de tutarlı olmayan geç teolojik bir yorumlamadır. Aslında böyle bir tasvir, aynen Peygamberin Medine'ye hicretinden sonra herhangi bir trajik günah duygusundan yoksun olması gibi Kur'an'a dahi yabancıdır".[276]

Turner'a göre Weber, bu saptamalarından hareketle, İslam'ın hazcı ve dünya ile barışık ahlâki öğretileri, kesinlikle "dünya efendiliğine" dayalı Protestan çileci ahlâka benzer bir durum oluşturamaz.[277] O, yaptığı tahliller neticesinde, İslam'da çilecilik anlayışı ve kurtuluş dini olamama özelliğinden ötürü kendi tezi açısından bir kilit yol bulmuş olduğunu düşünür. Fakat çilecilik tek açıklama modeli olarak görülemeyeceği için o cemaat farklılığını da saptamaya çalışır.[278]

Yukarıda Weber'in modern iktisadi yapının olmazsa olmazı olarak "kapitalizmin ruhu" kazanç, rekabet ve rasyonellik ilkelerini önerdiğini ortaya koyduk. İslam inanç esasları ve ahlâki öğretileri üzerinden yaptığı yorumlardan onun İslam'ın bu ruhu ortaya çıkaramayacağı kanısını açıkladık. Kazanç elde etme noktasında Weber İslam toplumunu çalışmaya pek sıcak bakmayan, mesafeli tutum sergileyen anlayışta tasvir eder.

İslam toplumlarının yönetim biçimi, şehir yapılanması ve ticaret uygulamaları üzerinden de, İslam toplumlarının rasyonellik yönünü ve burjuva sınıfı oluşturma

---

[274] Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 1/758.
[275] Weber, *Din Sosyolojisi*, 192.
[276] Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 2012, 1/761.
[277] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 37.
[278] Karagöz, *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, 236.

imkânını test etmek ister. Ona göre, İslam hanedanlıkları kendi siyasi ve ekonomik güçlerinin devamlılığını yeni fethedilecek topraklardan elde edilecek ganimetlerle devam ettirme düşüncesindeydiler. Dolayısı ile o, yürütülen politikaların yağmacı karakterine vurgu yapmaktadır. Yönetim açısından değerlendirmelerine bakıldığında, her ne kadar o, İslam'ın kapitalist ruh yaratamamasını onun ahlâki öğretisine bağlasa dahi idari biçimindeki prebendel feodal yapıyı partimonyal bürokrasisini de aynı derecede sorumlu tutar.[279] Bu yapıdaki keyfi yönetimsel uygulamalar, Batı tipi rasyonel bilgi, hukuk ve şehir yapılaşmasına da engel olmuştur. Weber rasyonel kapitalizm için önemli gördüğü şehir yapılanması açısından da İslam'ı yetersiz görür. Hıristiyanlık özellikle orta sınıf temelli bir şehir dini iken İslam dini için şehir ancak siyasi bir merkez olarak görülür.[280]

Özetle söyleyecek olursak, Weber, Abbasi, Memluklu ve Osmanlı hanedanlarının prebendel feodalizim ve patrimonyal bürokrasisi nedeniyle rasyonel kapitalizmin ön koşullarını ortaya çıkaramadığını çok yönlü bir tahlille ortaya koyar.

Gerek diğer dünya gerekse İslam hakkında ortaya attığı tartışmalı görüşlerine reddiye anlamına gelen hatırı sayılır bir literatür oluşmuştur. Biz aşağıda Weber'in tezine yönelik eleştirileri de gözden geçirmeye çalışacağız.

4. Weber'in İslam ve Kapitalizm Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler

Gerek çağdaşları gerekse sonraki dönemlerde yaşayan bilim insanları tarafından Weber'in tezi büyük oranda eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştirilerin bir kısmı din ile iktisat arasında kurduğu nedensellik ilişkileri bağlamında yapılırken bir kısmı metodolojik tartışmalar boyutunda yoğunlaşmaktadır. Bu tartışmalara geçmeden önce çok bilinen bir anlatı ile söze başlayabiliriz. Kendi eserinin bir öğretici tarafından yorumlanmasına şahit olan müellif; ben bu eseri yazarken bunları kast etmemiştim, lakin bu kişinin söylediklerine tamamen katılıyorum demiştir. Protestan mezhep kurucularının ne ölçüde Weber'in çıkarımlarına katılıp katılmadığını kuşkusuz bilemeyiz. Fakat onun hatırı sayılır geniş muhtevaya sahip Protestanlık çalışmaları bu dine, yüklediği rol bakımından değerli katkılar sağladığı söylenebilir. Aşağıda

[279] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 38.
[280] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 295.

aktaracağımız itirazlardan anlaşılacağı üzere pek çok bilim insanı, onun bu çıkarımlarını zorlama yorumlar olarak görmektedir.[281]

Weber'e yönelik başlıca eleştirilerin şu minvalde yürüdüğünü görmekteyiz: Onunöncelikli eleştiri odağı, kapitalizmin ilk ortaya çıkış dönemiyle onun, kapitalizm sınıflandırmalarına dair görüşlerine yöneliktir. Diğer husus, reformasyon süreciyle ortaya çıkan farklı Protestan mezheplerin maddeye yönelik tutumlarının belirlendiği metinler ile onun tezinin ne ölçüde örtüştüğü konusudur. Üçüncü konu, kapitalizmin taşıyıcı tabakası olarak gördüğü burjuva sınıfının tarihsel rolü üzerinedir. Ayrıca diğer bir eleştirel yaklaşım onun, Protestanlık ve diğer dünya dinleriyle yaptığı mukayeseli çalışmalarınadır. Biz burada, özellikle İslam'a dair düşüncelerine yönelik eleştirilere değineceğiz. Ülgener'in bu anlamda Weber'le ayrıştığı hususları ve onun eleştirilerini ilgili bölümde ayrıca ele alacağız.

Öncelikle, Weber'in iktisadi değişim, dönüşüm ve ilerleme noktasında din ile kurduğu nedensellik yönünden yapılan eleştirileri değerlendirerek başlayabiliriz. Weber, dini toplumsal dönüşümün ve iktisadi gelişimin ilham gücü olarak görür. Bu yönüyle dine çokça ağırlık verir. Bu bağlamda sosyolojinin kurucu simaları Marks ve Durkheim'in dinin fonksiyonlarına dair görüşlerinden mülhem Weber'e yöneltilen eleştiriler söz konusudur. Bu görüşte olanlara göre durum, Weber'in iddialarının tam aksi istikamettedir. Sosyal değişimi ve iktisadi dönüşümü sağlayan şey ekonomik faaliyetlerin ta kendisidir. Bu düşüncede olanlar dinin toplumsal fonksiyonlarını redetmemekte hatta bir kısmına göre lüzumlu görülmekle birlikte, iktisadi gelişme noktasında ise onun engel teşkil ettiğini savunmaktadırlar.[282] Dolayısıyla Protestanlığın rolü üzerine yapılan çalışmalardan, onun kapitalist ruhu ortaya koyma bakımından bir itici güç olduğunu söylemek ne kadar mümkünse tam tersi bir kanaate varmak da o kadar imkân dâhilindedir. "Alt yapı-üst yapı hiyerarşisi çerçevesinde, temele ekonominin yerleştirilerek belirleyici kılındığı anlayış, ekonominin belirlenen olduğu her türlü yorumu reddettiği gibi Protestanlığın etkisini de mümkün görmemektedir".[283]

---

[281] Weber'in kapitalist ruha çerçevesinde Protestanlığa yüklediği anlamın abartılı olduğunu söyleyen düşünürlerin yorumlarını Samuelsson'un eserinde bulunabilir. Samuelsson, *Din ve İktisadi Faaliyet-Protestan Ahlâk, Kapitalizmin Yükselişi ve Bilginin Suistimali*.

[282] Marks ve Dhurkheim'in din hakkındaki görüşleri için bkz. Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, 117-164, 255-309 .

[283] Hüsniye Canbay Tatar, "Din ve Kapitalizm", *Sosyoloji Konferansları Dergisi* 1/45 (2012), 156.

Farklı çalışmalarda görüldüğü üzere, dinlerin kapitalizme bir ruh kazandırdığı fikrine tamamen karşı çıkan düşünürlerin yanı sıra, dinlerin rolünü benimseyen fakat kapitalizme bu ruhu sağlayan dinin hangisi olduğu yönünde farklı görüşler de doğmuştur. Bu çerçevede Jere Cohen'in değerlendirmelerine değinmek yerinde olacaktır. Cohen, Weber'in modern kapitalizmi gelişiminde Protestan mezheplere yüklediği anlamı abartılı bulmaktadır. O, Reformasyon öncesi İtalya'sı üzerinden Weber'i eleştirir. Yaptığı analizler neticesinde rasyonel kapitalizmin daha önce Katolik düşüncenin egemen olduğu İtalya'da ortaya çıktığını savunur. Weber'i de bu durumdan haberdar olmamakla itham eder. İtalya'nın Floransa, Piza, Roma, Cenova, Venedik ve diğer bölgelerinde rasyonel kapitalizme benzer tarzda faaliyet gösteren yüzlerce iktisadi teşekkülün bulunduğu şehirlerin varlığından söz eder. Bu şehirlerde rasyonel kapitalizmin gereklerine uygun yapılanmış, imalat, ticaret, madencilik ve faizle ödünç veren ekonomik düzenin yerleşmiş olduğunu söyler. O, iddialarını daha ileri taşıyarak, Katolik kilisesinin faiz noktasında burjuvaziye gösterdiği toleranstan ve onları saygın bireyler olarak görmesinden bahseder.[284] Faizli işlemler noktasında Weber'e itiraz eden Braudel, onun tezini Cenova şehrindeki uygulamaların geçersiz kıldığını söyler. Zira Katolik şehri olmasına rağmen, faizli işlemlere izin verildiği ve belli sınırlılıkların getirildiği ifade eder. Faize karşı tutumun Protestan öğretilerden önce buralarda esnetildiğini belirtir. Bu minvalde Tawney'in şu tespitleri önemlidir:

> "Kapitalizmin ruhu tarih kadar eskidir. Eğer kapitalizm ile, sermaye sahiplerinin kendi maddi kazançları için endüstriye yön vermeleri ve yine kendileriyle, kontrolleri altında olan ücretli proleterya arasında bizzat kurdukları sosyal ilişkiler kastediliyorsa, o zaman kapitalizm hem Orta Çağ İtalya'sında hem de Orta Çağ Flandra'sında büyük çapta mevcuttu. Şayet kapitalist ruh ile kâr peşinde koşmaya yönelik bütün ahlâki, tereddütleri feda etmeye hazır bir mizaç kastediliyorsa, o zaman o, ortaçağların azizleri ve bilginleri için dünden razı olunan bir şeydir".[285]

Weberci anlamda kapitalist sınıfı ifade etmek için kullanılan burjuva kavramının, benzer şekilde daha 13. yüzyıllarda zengin ve taşınmaz mallara sahip

---

[284] Jare Cohen, "Rönesans İtalya'sında Rasyonel Kapitalizm", *Kapitalizm ve Din*, ed. Mustafa Özel (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993), 97-100.

[285] Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism : a Historical Study* (London: J. Murray Yayınları, 1926), 84; aktaran Samuelsson, *Din ve İktisadi Faaliyet-Protestan Ahlâk, Kapitalizmin Yükselişi ve Bilginin Suistimali*, 31.

kişileri tanımlamak için kullanıldığı aktarılmaktadır. Böylece Weber'in kavramsal açıdan eleştirildiğini görmekteyiz.[286]

Ortaçağ Avrupası'nın ekonomik ve sosyal tarihini ve kapitalizmin gelişim evreleri üzerinde eserler ortaya koyan ünlü tarihçi Henri Pirenne'nin çalışmalarında da burjuva ve ticari kentler notasında geniş anlatımlar bulmak mümkündür. O, Batı'da kurumların yükseliş ve çöküş evreleri üzerinden, Weber'in Protestanlık'la geliştiğini iddia ettiği pek çok iktisadi sistemin ve kuruluşun esas nedenlerini farklı boyutlarda değerlendirir. Ona göre, İslam fetihlerinde sonra Avrupa'da yaşanan ticari krizlerin, onları, zorunlu olarak değişik ticaret yolları arayışına sevk etmiştir. Roma'nın çöküşüyle her birinin başına bir piskopusun oturduğu kentlerin oluşumundan ve bunların burjuva ile ilişkisini değerlendirerek daha 1100'lü yıllarda burjuva ile geleneksel kent yapılanmalardaki sıkıntılardan söz eder. Konumuz bağlamında Pirenne'nin kentler ve burgların daha on birinci yüzyıldaki dönüşümü üzerindeki tespitlerini aktarmak yerinde olacaktır:

> "Kentlerin ve burg'ların, ticaretin artışına bağlı olarak sayıları giderek artan ve zor durumda kalan bu yeni gelenlere (yeni burjuvalar) ayırabileceği mekân kısa sürede yeterli olmaktan çıktı. Bunlar surların dışında yerleşmeye, eski burgun yanında yerleşmeye, eski burgun yanında yeni bir burg ya da buraları en iyi şekilde tanımlayan terim olarak kullanmak gerekirse bir fauborg (forisburgus) yani bir dış burg kurmaya zorlandılar. Böylelikle, dinsel kentler ve feodal kaleler yakınında, sakinlerinin, iç kentteki insanların yaşamıyla tam bir tezat teşkil eden bir hayata kendilerini adadıkları ticari toplanma yerleri ortaya çıktı. Onuncu ve onbirinci yüzyıl belgelerinde bu yerleşimler için sık sık kullanılan portus kelimesi, buraların buraların niteliğini tastamam tasvir eder".[287]

Bu aktardıklarımızda anlaşılacağı üzere, modern kapitalizmin köklerini veya onu sağlayan ruhu Weber'in iddia ettiği gibi Protestanlığa bağlamak pek mümkün görünmemektedir. Bir neden aranacaksa, kanaatimize göre bunu ancak Avrupa insanının geleneksel ticari tutumuna bağlayabiliriz. Kilise ile tüccar ilişkilerin seyrine

---

[286] Regine Pernoud, *Burjuvazi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İletişim Yayınları, 1991), 38.

[287] Pirennenin bu çerçevede daha geniş anlatımları için bkz. Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018); Henri Pirenne, *Kapitalizmin Toplumsal Gelişiminin Aşamaları*, çev. Figen Kıyak (Ankara: Dorlion Yayınları, 2021); Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, çev. Şadan Karadeniz (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990).

bakıldığında da Weber'in iddiaları ciddi anlamda yetersiz kalır. Adam Smith'in şu ifadesinden bunu rahatlıkla görebiliriz:

> "Reformu veya ekonomik devrimi bir diğerinin doğrudan ve yalın bir nedeni olarak görmek kuşkusuz hatalı bir yaklaşımdır. Bunlar karşılıklı etkileşim içindeydi ve belli ölçüde güç birliği de yapmışlardı. Bununla birlikte, çoğu zaman biri diğerini kullanmaya çalışmış, zaman zaman da diğerinin girişimlerinin yarattığı sonuçlardan dolayı itibar kazanmış veya suçlanmıştır. Dönemi yaşayanlar kapitalizmin yükselişinin özellikle de kötü etkilerini fark etmişlerdi ve çoğunlukla yanlış bir saptama ile bunları Reforma yüklüyorlardı; ticaretin yeni hükümdarları ise, bir yandan kiliseyi yağmalarken, diğer yandan da Protestanlık maskesi ardına gizlenmeye çoktan beri hazırdı. Bu iki hareket, başka tarihsel güçler gibi, düşüncede kolayca ayırt edilebilirken, eylemde genellikle ayrılmaz biçimde iç içe geçmişti".[288]

Burada özellikle Weber'in eserinin yayın hayatına çıkmasıyla birlikte ilk tepki koyan ve Weber'in de kendilerine kayıtsız kalmayan iki önemli şahsiyetten söz edebiliriz. Bunlardan biri Felix Rachfall diğeri ise Werner Sombart'tır. Rachfell modern kapitalizmin reformasyondan önce ortaya çıktığını ve hiçbir mezhepsel etkenle açıklanamayacağını savunur. Lujo Brentano (1916) ve H. M. Robertson da bu çerçevede görüşler beyan ederek Weber'e eleştiride bulunurlar. Sombart bu itirazlar çerçevesinde daha ılımlı yaklaşarak makul bir yol bulma gayretinde olmuştur: kapitalizmin tarihini reformasyon'dan çok daha gerilerde başlatmış, sonraları ise kendi metodunu bularak Püritenizm ile Yahudiliği özdeşleştirmiştir. Sombart'ın temel düşüncesi söz konusu ruhun Yahudilikte aranması gerektiğidir.[289] Weber'e yöneltilen eleştirilerin özet bir aktarımını Buck şu şekilde özetlemiştir:

> (Weber'in tezi, onun metodolojisinin yanlışlığını, Luther'in "çağrı" nosyonunu yanlış anlamasını, kapitalizmin tarihini kronolojik olarak yanlış değerlendirmesini, Kalvenist teolojiyi ve onun sosyal aksiyon ile bağını ve özellikle servet birikimini yanlış yorumlamasını , Protestan doktrinin köşe taşını ilahi sözleşme yerine önceden takdir edilen seçilme olarak yanlış tanımlamasını , Katolikliğin ekonomik gücünü tespit etmede yanılmasını,

[288] Lucien Febvre, *Rönessans İnsanı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 1995), 113.

[289] Bu görüşler hakkında dah geniş bilgi için bkz. Ortaköy, *Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet*, 38; Samuelsson, *Din ve İktisadi Faaliyet-Protestan Ahlâk, Kapitalizmin Yükselişi ve Bilginin Suistimali*, 28.

> Büyük Britanya gibi önemli bir unsurla tezinin uyuşmamasını, Kalvenist doktrin ve tecrübenin birey üzerindeki etkisini birbirine karıştırmasını ve "kapitalizmin ruhu" ve onun özellikle kapitalist gelişme ile ilişkisini net bir şekilde tanımlamada yetersiz kalışını eleştiren çok sayıda araştırmaya rağmen sosyolojide oldukça merkezi bir yere sahiptir).[290]

Konuyu özel anlamda Weber-İslam üzerinde ele aldığımızda Batıda hatırı sayılır eleştirel çalışmaların olmadığını görmekteyiz. Weber'in İslam'ın iktisada etkileri noktasındaki görüşlerine en kapsamlı değerlendirme Turner'in çalışmasıdır diyebiliriz. Bu çerçevede zikredilebilecek diğer bir isim de Maxime Rodinsondur. Turner, bir bakıma, Weber'in İslam hakkında ki görüşlerini kronolojik bir sistematiğe oturtmuş ve birçok açıdan eleştirmiştir. Turner'in bu çalışmasının geneline bakıldığında amacının kesinlikle bir İslam savunuculuğu yapmak olmadığını rahatlıkla görebiliriz. Eserin genelinde Marks ile mukayeseli bir yol izlemesi dikkat çekicidir. Her fırsatta, özellikle Weber ve Marks'ın karşıt kutuplar olarak anıldığından bahsederek, onların fikirleri arasında bir yakınlaşma sağlama gayreti de taşımaktadır.[291] Turner, bu çalışmasında iki noktaya odaklanarak incelemede bulunacağı ifade eder; Birincisi Calvinizim anlayışından dolayı Weber'i Marks'ın karşıtı olarak konumlandırmalara, ikincisi ise onun kapitalizm için gerekli gördüğü burjuva sınıfı, para ekonomisi, özerk şehirler, özgür emek pazarı ve rasyonel hukuk gibi önkoşulları ortaya çıkışının İslam patrimonyal yapısının engellediği düşüncesidir. Turner iki noktada karşıt bir tez oluşturmaya çalışır. Bu noktada o, Weber'in, "saf olgusal anlamda ümitsizce bir yanılgı içinde"[292] olduğunu iddia eder. Daha önce kısmen değindiğimiz gibi Turner, Weber'in İslam hakkındaki düşüncelerini, İslam'ın ahlâki özelliklerine yaptığı yorumlar ve patrimonyal yapısına dair çözümlemelerinin tahlil eden iki bölüme ayırır. O, bu analizinde Weber'in, gerek İslam ahlâkı üzerine geliştirdiği yorumların taraflılığına gerekse patrimonyal çözümlemende kendi metodolojisini hiçe sayan değerlendirmelerde bulunduğunu ifade eder. Turner'in değerlendirmelerine, üçüncü bölümde yeri geldikçe yeniden temas edilecektir.

---

[290] Robert Enoch Buck, "Protestantism and Industrialization: An Examination of Three Alternative Models of the Relationship between Religion and Capitalism", *Review of Religious Research* 34/3 (1993), 211; aktaran. Ortaköy, *Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet*, 39.

[291] Bu çerçevede bir değerlendirmeyi kitabın mütercimi de vurgulamaktadır Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 11.

[292] Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, 20.

Rodinson Weber'i onun İslam'ın iktisadi rasyonelliği hakkındaki görüşleri açısından eleştirmektedir. Bu konuda *İslam ve Kapitalizm* isimli eserinde geniş anlatımlardan sonra, rasyonellik noktasında İslam'ın da en az Protestanlık kadar bir rasyonaliteye sahip olduğunu söyler.[293]

Bu meyanda Türkiye'de Weber'in tezine çok boyutlu bir eleştiriyi Ülgener'in çalışmalarında görebiliyoruz. Türk sosyolojisinin kurucu simaları olarak kabul edilen öncü Türk sosyologları, Weber'in düşüncelerine, çoğunlukla kısmen değindikleri ve reddiyeci bir üslupla yaklaştıkları görülür. Burada Ziya Gökalp İslam ve Protestanlık ilişkisinden söz eder. O, Protestanlık tarihi gelişimini, Luther'in İslam'dan etkilendiğini ve Protestanlık ilkelerinin çoğunlukla İslam'dan alındığını savunur. Dolayısıyla o, şu soruyu akla getirir, "eğer, İslam'dan Protestanlık yoluyla alınan bu ilkeler, ilerlemenin nedenleri olarak kabul edilirse, aynı zamanda bunlar İslam'ın en modern ve mantkî bir din olduğunun tecrübi bir delilini teşkil etmez mi?"[294]

Son yıllarda, Weber'in, görüşlerine yönelik konu bazlı çalışmalar ağırlıklı olarak neşredilmiştir. Örneğin Mehmet Eröz, Osmanlı'da modern tarzda ekonomik modelin oluşmamasının bir yetersizlik olarak görülmesine itiraz eder. Ona göre kapitalist tarzda bir ekonomiyi, Osmanlı yöneticilerinin halkın ve devletin genel menfaatlerini gözeten bir anlayışla tercih etmemiş olabileceklerini söyler. Bu çerçevede Osmanlı'nın devlet yapısı ve ekonomisi üzerinde çalışmalar yapan Mehmet Genç'in konumuzla ilgili bazı tespitleri hayli ilginçtir. Weber'in tezi için önem arz eden rasyonel defter tutma ve rasyonel muhasebe önermesinin, Osmanlı'da olmadığı düşüncesine karşı çıkar. Arşiv kaynaklarına ve farklı devlet elçilerinin raporlarına dayanarak Osmanlı bürokrasi ve maliyesinin portresini çizer. Genç, İstanbul'da 1946-62 yıllarında İngiliz elçiliği yapmış olan Sir James Porte ve 1780'li yıllarda İstanbul'da beş yıl kadar incelemelerde bulunan İtalyan oryantalist Toderini'nin şu değerlendirmelerini aktarır;[295]

Porter, "Bürokrasideki dikkat ve itina bakımından hiçbir Hristiyan devlet Babıâli ile yarışamaz. Muameleleri çok büyük bir titizlikle yaparlar. Herhangi bir emri veya kararı, eğer tarihi biliniyorsa, ne kadar eski olursa olsun, hemen bulup çıkarabilirler" demektedir.

---

[293] Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, 121-145.
[294] Orhan Türkdoğan, *İslam Ekonomik Sistemi ve Weberci Görüşler* (İstanbul: Turan Yayıncılık, 1996), 50-51.
[295] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 24.

Toderini ise, "…sayılar ilmine çok düşkündüler. Öğle bir eğitilmişlerdir ki, en iyi Avrupa aritmetikçileri bile hayrete düşürürler. Yıllık geliri 2,5 milyar akçe olan devlet bütçesini, bir akçelik hataya düşmeden, ustalıkla kayıtlara geçirirler. Bizim 4 tabaka kağıtla 2 saatte yaptığımız hesapları, onlar 1 tabaka kâğıt üzerinde birkaç dakikada yapıverirler" şeklinde durum tespiti yapmaktadır.

Burada tekil örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu anlatılanlardan genel anlamda Weber'e yönelik eleştirilerin genel hatları ile aktarıldığını düşünüyoruz. Bundan sonraki bölümde Ülgener ve onun Weber hakkındaki düşüncelerini ele alınacaktır.

III. BÖLÜM

ÜLGENER'DE DİN-İKTİSAT İLİŞKİSİ VE BU BAĞLAMDA WEBER DEĞERLENDİRMESİ

Bu bölümde din-iktisat ilişkisi bağlamında Weber'in görüşlerini, özellikle onun İslam hakkındaki değerlendirmelerine yönelik Ülgener'in yaklaşımını ele alacağız. Çalışmamıza kaynaklık eden, Ülgener'in sonradan bir seri halinde yayınlanmış eserlerinin başlıklarına göz gezdirdiğimizde onun temel problematiği hakkında bir fikir edinme imkânına sahip olunabilir. Sırasıyla*; Tarihte Darlık Buhranları, İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası, Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı, Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler* gibi temel yapıtlarının yanı sıra birçok makalesinin ana teması krizler ve bu krizleri doğuran temel zihniyetin ortaya çıkarılma çabasıdır. Sebepleri farklı olsa dahi muhtelif zaman, mekân ve milletlerde özellikle iktisadi krizler hep yaşanılagelmiş sosyal gerçekliklerdir. Dinamik karakteri göz önünde bulundurulduğunda toplumlarda sürekli değişimlerin yaşandığı görülmektedir. Her değişim bir dönüşümü ve bu süreçte pek çok problematiği de meydana getirir. Böyle zamanlar kuşkusuz toplumların kendi bilim anlayışını ve bilim insanı tipini doğurur. Ülgener'in ilgi alanına bağlı kalarak Osmanlı özelinde konuşulacak olursa, XX. Yüzyılın başlarına kadar entelektüel çevrelerde sosyal olayların gözlem ve yorumu teolojik bir anlayışla yapıldığı gözlemlenir.[296] Krizleri tahlil eden doktrinlerin tarihsel seyrini Ülgener şu şekilde anlatır:

> "İktisadi muvâzenesizlik, tarihte şekil ve istikamet değiştirdikçe, fikir ve doktrin dünyasında da değişik izler ve akisler husûle getirmekten hâli kalmamıştır. Bu akisler aşağıda iki cihette dikkatimizi çekecektir: Evvela muvâzenesizliğe değişik haller ve şartlar altında verilen isim ve tarifler; sonra da sebeplerini tahkik yolunda girişilen izah denemeleri"[297]

Sosyoloji ve dolayısıyla din sosyolojisi bir bilim dalı olarak Batı'daki gelişimine paralel olarak aynı dönemde Osmanlı aydınlarının ve daha sonra kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bilim hayatının odak noktasında olmuştur. Yapılan sınırlı telif eserler,

[296] Ali Coşkun, *Osmanlı'da Din Sosyolojisi-Naima Örneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 9.
[297] Sabri Fehmi Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 19.

çıkarılan süreli yayınlar ve tercüme eserlerle bu bilim dalının Türk dünyasında bilinirliğini sağlanmıştır. Osmanlı dönemi aydınlarının bu bilime meyli genelde, artık çökmeye yüz tutmuş devletin sorunlarını tespit etmek ve mümkünse yeniden yapılandırmak maksatlıdır. Yani denilebilir ki, sosyoloji ülkemizde bir toplum veya tarihi görüş olarak ortaya çıkmaktan ziyade, toplumsal sorunlara yönelik bir tutum geliştirme formunda zuhur etmiştir.[298]

Yukarıda ifade edildiği gibi sosyoloji, doğduğu Kıta Avrupa'sından farklı amaç ve yollarla ülkemize taşınmıştır. Bu, son dönem Osmanlı entelektüel dünyasında Batı'ya karşı duyulan ilgiyi de ifade etmektedir. Fakat bu ilginin tek taraflı olduğu düşünülmemelidir. Eski gücünü kaybetmesine rağmen etkisi Avrupa'yı saran bir devlet niteliğiyle Osmanlı, sınırlı bir biçimde dahi olsa Batılı aydınların gündeminde yer almaktaydı. Sosyolojik çalışmaları vasıtasıyla yeni bir toplumsal yapı sistemi oluşturmaya çalışan Comte'un, dönemin Osmanlı idarecileriyle yakın ilişki kurduğu hatta Osmanlı yöneticileriyle mektuplaşmaları farklı kaynaklarda aktarılmaktadır. Ancak bu ilginin toplum örgütlenmemizin niteliği gereği çok yankı uyandırdığını söylemek güçtür. Yankının sadece yenileşme hareketi içinde yer alan devlet kadrolarıyla ve devlet görevine aday kişilerle sınırlı kaldığı söylenebilir.[299]

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren, yeni kurulan Türkiye'nin ideolojik kodlarını belirlemek amacı ile Batı'da gerçekleşen çalışmalara ilgi daha da artmıştır. Yeni kurulan devletin ideolojik amaçlarına uygun düşünceler üniversitelerde bir araştırma konusu oluşturmuştur. Batı ile kurulan bu ilmi münasebet genellikle sadece etki ya da ilham temelinde sürdürülmüştür. Sosyolojinin Türkiye serüvenine kısaca göz atıldığında, disiplinin beslendiği ilk kaynakların açık bir biçimde Fransız sosyoloji ekolleri olduğu görülecektir. Sabahattin Bey ve Gökalp siyasi görüş ve Türkiye'nin politikalarını belirleme noktasındaki temel ideolojilerde ayrışsalar da, ikisinin de Fransız sosyoloji ekollerinden besleniyor olması dikkat çekicidir. Bilindiği üzere Sabahattin Bey, Türkiye için İngiliz yanlısı bir siyasetin benimsenmesinin gerekliliğini savunmaktadır. Ziya Gökalp ve onun ideologluğunu yaptığı İttihat ve Terakki Partisi ise

[298] İslam Can, "Türk Sosyolojisinde Yeni Arayışların İmkânı Ya Da Bir Çıkış Yolu Olarak Erol Güngör Sosyolojisi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/1 (2017), 169-170.

[299] Tülay Kaya, *Türk Sosyolojisinin Amerikan Sosyolojisiyle İlişkisi ve Bu İlişkinin Gelişimi* (İstanbul: İslatnbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 9-12.

buna itiraz ederek Alman yanlısı bir siyaseti lüzumlu bulur.[300] Weber ise bu süreçte dikkate alınır bir etkiye sahip değildir. Onun, Türk sosyal bilimler dünyasına girişi daha geç dönemlere tekabül etmektedir. Türkiye'ye iltica eden Alman hocalar ile Ülgener'in bu anlamdaki etkisini ve onun Türk sosyolojisine katkılarını aşağıda ele alacağız.

1. Sabri F. Ülgener'in Düşünce Sistemi Oluşumu ve Türk Sosyolojisine Katkıları

Weber ve Ülgener'in yaşam öykülerine göz atıldığında, ikisinin düşünce dünyalarının oluşması ve takındıkları akademik tavırlar noktasında önemli ölçüde benzeştikleri söylenebilir. İkisinin de dindar bir aile ortamında doğup büyümeleri ve elit bir çevrede yetişmeleri dikkat çekicidir. Buna rağmen akademik objektiflik kaygıları nedeniyle fikirlerini tüm dış etkenlerden soyutlayarak yürütmeye gayret etmişlerdir. Weber'in bu çerçevedeki tutumlarına ikinci bölümde yer verilmişti.

Ülgener hem anne tarafından hem baba tarafından Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet Türkiye'sinde saygın askeri, dini geleneğe sahip önemli şahsiyetlerden oluşan bir aileden gelmektedir. Anne ve baba tarafının farklı dünya görüşüne sahip olmaları Ülgener'i farklı şekillerde etkilemiştir. Fakat Ülgener, farklılıkları kendine has üslubu ile harmanlayıp kendi fikri tarzını ortaya koymayı başarmayı bilmiştir. O, "iman (sübjektif bilgi) ile akılın (objektif bilgi) uzlaştırılması kadar, zıtlıkların sabır isteyen birlikteliğini bilgece" gerçekleştirmiştir.[301]

Ülgener'in gerek hayat hikâyesi gerek düşünceleri üzerine yapılan çalışmalar doyurucu bir tasvir içerir. Onun en büyük şansı, iktisat fakültesinden öğrencisi olan Ahmet Güner Sayar'dır. Sayar kendine, büyük bir saygı ve hayranlıkla bağlılık hissettiği Ülgener'i her anlamda tanıtma misyonu yüklemiştir. Gerek Ülgener hakkında kaleme aldığı ve her yönüyle onu tanıttığı eserleri gerekse Ülgener'in çalışmalarının yayına hazırlanması için gösterdiği çaba onun hocasına karşı duyduğu derin muhabbeti yansıtmaktadır. Ülgener'in fikri dünyasının oluşmasında özellikle baba tarafının etkilerini Sayar şu şekilde aktarmaktadır:

> "Fikri hayatının kristalleşmesinde bir sosyal bilimci olarak din sosyolojisinden hareketle iktisat zihniyeti araştırmalarına yönelmesinde

[300] Turhan, "Türkiye'de Cumhuriyetin Erken Döneminde Max Weber Etkisi ve Bu Etkiyi Anlama", 266.
[301] Ülgener hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi- Sabri F. Ülgener* (İstanbul: Eren Yayınları, 1998).

> onun 'baba' tarafından tevarüs ettiği eğilimlerin ve ruhi mirasın payı büyüktür… Din ve şeriat kurallarına uymada gösterdikleri dikkat ve titizlik onları Sünni ulema ve ağırbaşlı sufiler grubuna dâhil etti… Sabri Ülgener de eserleri ile fıkhî ve tasavvufî akıma fevkalade bir takiple nüfuz etmiş, bilhassa *Zihniyet ve Din* başlıklı mühim eserinde dede ve baba etkisini içten dışarıya çekerek satırlar arasına boca etmişti".[302]

Görüldüğü üzere Ülgener'in aileden aldığı dinî ve ahlâki öğretilerle okulda gördüğü laik eğitim onun düşünce dünyasında ufuk açıcı bir zenginlik olarak tezahür etmiştir. Bu durum ona, yeni kurulan Cumhuriyet'in meselelerine daha geniş bir yelpazeden bakabilme olgunluğu kazandırmıştır.

Akademik ilgilerinin şekillenmesi noktasında Weber ve Ülgener arasında paralellik görülmektedir. İkisi de hukukçu ve iktisatçı olarak başladıkları akademik hayatlarında ilgilerinin sosyolojiye kayması açısından birbirlerine benzerler. Ülgener'in akademik çalışmaları yeni kurulan Cumhuriyetin iktisadi politikaları ve benimseyecekleri iktisadi modellerin yoğun olarak tartışıldığı bir döneme denk gelmektedir. Savaş sonrası yaşanan ekonomik krizden çıkış yolu aramak ve neden iktisadi bir kalkınma gerçekleştirilemediğinin sebeplerini ortaya çıkarmak onun akademik gündemine girmiştir. Cumhuriyet iktisadi düşünce yapısının şekillenmesi noktasında Ülgener gibi bilim insanlarının tutumları önemli rol oynamıştır. Ülgener öncelikle "Osmanlı-Türk insanının davranışsal kalıbına zihni ipotekler koyan bir iktisadi zihniyet dünyasının varlığını"[303] tespit ederek çalışmalarına bu yönde bir şekil vermiştir. O, gündemdeki iktisadi analizlerin bir şekilde eksik kaldığını düşünmüştür. Klasik iktisat teorisyenlerinin çoğunlukla insan unsurunu devre dışı bıraktığını, ekonomik olguların sadece mal ve para sirkülasyonundan ibaret olduğunu zannettiklerini ifade eder. İktisadi yapının neticede insan davranışlarıyla bir form kazandığının unutulduğunu söyler.[304] Ülgener, "Dizi dizi rakamlar, formüller, göz doldurucu gösteri ve göstergeler! Hepsi iyi ve hiçbirine bir diyeceğimiz yok! Ancak bütün bu dizileri ve matematik bağlantıları temelde ruh ve mana tarafı ile doldurup canlandıracak unsuru -insanı- hiç yokmuş gibi düşününce",[305] farklı sonuçların ortaya

---

[302] Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi- Sabri F. Ülgener*, 20.
[303] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 7.
[304] Sabri Fehmi Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 7.
[305] Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 7.

çıktığını söyler. Bu tespitlerin akabinde o kendine özgü bir açıklama modeli ve analiz biçimi ortaya çıkarmaya çalışmıştır. O, tahlillerini, insanı merkeze alarak çok boyutlu bir yöntemle oluşturmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Ülgener, "coğrafya, edebiyat (dil ve anlam), din, ahlâk, siyaset, ekonomi gibi sosyal bilim alanları arasında, sınırları adeta yok sayarak Annales Okuluna benzer, bütünsel bir sosyal tarih anlayışı geliştirmiştir".[306]

Ülgener'in çalışmalarının ana omurgasını, Osmanlı'nın çözülme dönemi iktisadi ahlâk ve zihniyeti oluştursa dahi çalışmalarında, daha genel çerçevelerin çizildiği bir sosyal tarihçilik anlayışı ile hareket etmiştir. Kendisinin de belirttiği gibi Ülgener'in benimsemiş olduğu yol hem meşakkatli hem de Türk bilim dünyasında daha önce denenmemiş bir yoldur. Bundan dolayı o, çalışmalarını geniş bir zaman diliminde tamamlamaya muvaffak olmuştur. Kafasında tasarladığı çalışmaya dönük, yıllara yayılan pek çok materyal biriktirme gayretinde olmasının yanında varmak istediği neticeye ulaşacak doğru yöntemi tespit etmek de onun uzun süren mesaisini işgal etmiştir. Sayar, 1940'lı yıllarda Ülgener'in bir yol ayrımına geldiğini "sosyoloji için insan-insan ilişkisini, (neoklasik) iktisadın üzerinde yoğunlaştığı ahistorik insan-madde araştırmalarına tercih ettiğini"[307] söylemektedir.

Ülgener kendisi için çizmiş olduğu bu yeni yolda, meselenin zuhur ettiği ilk kaynaklara yönelmiş, konunun felsefi derinliklerine inmeye karar vermiştir. Bu aşamada o, Kant, Hegel, Dilthey, Rickert gibi önde gelen şahsiyetleri tahlil etmiştir. Ülgener'in düşüncelerinden haberdar olan mülteci Alman hocalarının yönlendirmesiyle ilgisini Alman tarihçi okuluna kaydırmıştır. Bu süreçte önce Sombart, sonra Weber'in fikirleri ile karşılaşarak bunlardan etkilenmiş ayrıca kapitalist sistemlerin tasnifi noktasında Henri Pirenne'nin düşüncelerini referans almıştır. Doğu dünyasından ise başlıca, İbn Haldun, Mevlana, Ahmet Cevdet Paşa ve Evliya Çelebi'in çalışmaları ona yol gösterici olmuştur.[308] Fakat şunu belirtmek gerekir ki, her ne kadar o, Doğu ve Batı düşünürlerinden etkilenmiş olsa da onların körü körüne taklitçisi olmamıştır. Sözgelimi Ülgener'in kendi düşüncesine farklı bir bakış açısı kazandıran Sombart'a yönelik ciddi eleştirileri olmuştur. Örneğin Sombart'ın para hırsına dair düşüncelerini, bu hırsın

[306] Abdülkadir Zorlu, "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak- Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 2/9-10 (2006), 181.

[307] Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi- Sabri F. Ülgener*, 227.

[308] Ülgenerin etilendiği şahsiyetlerin daha detaylı bir listesi için bkz. Ahmet Güner Sayar, *Ülgener Yazıları* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 120-121.

kapitalizmin başlangıç noktası saymasını gözden geçirilmesi gereken bir husus olarak değerlendirmiştir.[309] Aynı şey aşağıda temas edeceğimiz Weber için de geçerlidir.

Ülgener olayları çok boyutlu kavrama yöntemi ile Türk sosyal bilimlerine ve iktisat disiplinine çok şey katmıştır. Laik bir anlayış ile dinin (İslam'ın) tamamen devre dışı bırakılmaya ve tüm devlet kurumlarından arındırılmaya çalışıldığı bir dönemde, hayli cesaret isteyen bir gayretle, dini yeniden bilim dünyasının gündemine taşımaya çalışmıştır. Özellikle döneminde moda kavramı 'İslamcı yaftası' ile etiketlenme pahasına, sırf hakikat ve vatan sevgisiyle bu yola koyulduğu görülmektedir. Ülgener'in yaşadığı dönemde iki kutuplu bir düzlemde yürütülen ilmi çalışmaların ve oluşumların etkinliği söz konusudur. Onun, gerek iktisat noktasında gerekse dine yaklaşımında, süregiden tartışmaların hiçbir şekilde bir yönüne meyil etmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Devlet nezdinde benimsenen ve denenen pozitif politikalara karşı liberal kapitalizmi savunurken, diğer yandan geleneksel yozlaşmış din formlarına karşı gerçek İslam'a dönüşün lüzumundan söz etmiştir. Bu duruşuyla her iki çevre de kendisine mesafeli durmuştur. Belki de Ülgener'in çalışmalarına olan ilginin azlığı bu çerçevede değerlendirilebilir. Sayar bu ilgisizliğe farklı yönlerden değinirken, onun şansızlığını eserlerinin Batı dillerinden birinde yazılmayışına bağlar.

Kendi meslektaşları arasında onun Türk düşünce dünyasına katkılarını ve çalışmalarını takdirle karşılayan bilim insanları da kuşkusuz vardır. Biz burada çalışma arkadaşı ve meslektaşı Ömer Lütfü Barkan'ı zikretmekle yetineceğiz. Belki de Ülgener'in eserinin yayınlanmasından sonra ilk akademik değerlendirme ve eleştirilerde bulunan Barkan onun eserine yönelik şu ifadeleri kullanmıştır:

> "Türkiye tarihi üzerindeki araştırmalar arasında, ihtiva ettiği problemlerin yeniliği ve metod hususiyetleri bakımından, üzerinde ehemmiyetle durulmaya değer bir kitap. Umumiyetle hikayeci bir tarih anlayışının ve mesleki formasyon hususundaki dar ve kısır ölçülerimizin an'aneleri içinde yolunu bulmak hususunda müşkilat çeken genç tarihçi nesli için, yüksek bir sosyoloji ve felsefe kültürünün, hukuki ve iktisadi meselelere vukufun feyizli meyvelerini tattırarak onların müstakbel çalışmalarına yeni ufuklar açacak bir zengin eser".[310]

[309] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 153.
[310] Ömer Lütfi Barkan, "İktisadî İntihat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri (Eser İncelemesi)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 12/3-4 (1951), 163.

2. Sabri F. Ülgener'in Özgün Yaklaşımları/ Temel Kavramlar

Kuşkusuz bilimsel araştırmalarda ele alınan konular belli kavram ve kalıplar kullanılarak tahlil edilir. Her araştırmacı geliştirdiği veya ödünç aldığı kavramlar ışığında çalışmalarını yürütür. Ülgener'in çalışmaları kendine özgü perspektifleri ve kavramları ile özgün karaktere sahiptir. Geçiş dönem düşünürü olarak tanımlanabilen Ülgener, Osmanlı Devleti ve devamında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi durumunu mukayeseli bir şekilde ele alarak anlamaya çalışmıştır. Özellikle yukarıda temas ettiğimiz gibi o, her iki dönemin modern kapitalist düşünce karşısındaki konumlarını izah etmeye çalışır. Çalışmalarında İslam dininin ve onun toplumsal veçhelerinden biri ve en etkin yapısı olarak kabul ettiği tasavvufi düşüncenin ekonomiyle ilişkisini açıklarken iktisat zihniyeti, iktisat ahlâkı ve ortaçağlaşmayı kilit kavramlar olarak kullanır.

2.1. İktisat Zihniyeti ve İktisat Ahlâkı

Güncel olayları izah etmek, ülkemizin asırlar boyu iktisadi ve düşünsel anlamda yaşadığı dönüşümleri kavramak için yapılan her çalışmanın müracaat noktalarından biri kuşkusuz Ülgener'in araştırmaları olacaktır. Fikirleri yıllarca hak ettiği ilgiyi görememesine rağmen son dönemlerde farklı çalışmaların konusu haline gelmiştir. O, Osmanlı'dan kendi dönemine kadar Türk-İslam toplumunda yaşanan değişimleri ve dönüşümleri açıklama noktasında ortaya koyduğu metotla özgünlüğünü kazanmıştır.

Türk sosyal bilimler geleneğine pek çok katkısı bulunan Ülgener, zihniyet araştırmaları noktasında da bu alana hizmet etmiştir. Ülgener'in kendi bakış açısını temellendirdiği, Osmanlı insanının kapitalistleşememe olgusunu analiz etmekte kullandığı en önemli kavram, "iktisat zihniyeti" ve "iktisat ahlâkı" dır. Daha önce de değinildiği gibi, Ülgener, insan unsurunu merkeze alan prespektifiyle bu kavramları da aynı çerçeveyi gözeterek geliştirmiştir. Ülgener pozitif iktisadın, homo economicus olarak tanımladığı insanın aksine kültürel unsurlar tarafından şekillenen ve şekil veren insan modelini önererek zihniyet tartışmalarına bu yönüyle yaklaşmayı tercih etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan geniş bir tarihsel süreçte ortaya çıkan kültürel değerlere odaklanarak zihniyeti ve insanı şekillendiren unsurları araştırmaya

çalışmıştır.[311] Ülgener zihniyet araştırmasını ortaya koyarken izlenmesi gereken yolun sınırlılıklarını belirlemeye çalışır. Buna göre zihniyet araştırmalarının ana yapısını iki aşamada sınıflandırmanın mümkün olduğunu söyler ve analizlerinin bu çerçevede şekilleneceğini belirtir.

Öncelikli olarak yapılması gereken, dönemin zihniyetinin ve ahlâkının zaman ve mekân açısından geniş çerçevede panoramik görünümünü belirlemek olacaktır. Bunun neticesinde söz konusu dönemin insan davranış şekilleri ve dünya görüşü ortaya çıkacaktır. Bu esnada kültür-manevi bilimlerin yöntemlerinden olan "ideal tip"lere başvurulur.[312] Ona göre bu biraz suni bir derleme karakteri taşıyacaktır. İkinci aşamada ise ele alınan çağın zihniyetinin oluşum süreci ortaya konulmalı bunu yaparken zihni düşüncesinin geçirdiği değişimler, karşılaşılan itirazlar, hâkim din ve farklı itikat tabakaları gibi faktörlerle ilişkisinin ortaya konulması gibi süreçler takip edilmelidir. Ülgener çalışmalarında dine özellikle İslam'a ayrı bir önem atfetmektedir. O, neden dine öncelik verilmesi gerektiğinin gerekçelerini ortaya koyar. Dolayısı ile bunu yaparken diğer faktörlerin yok sayılacağı anlamına gelmeyeceğini ifade eder.[313] Zihniyet analizinde onun, zihninin net olduğunu ve rahatlıkla tarifler ve genellemeler ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Belli bir çağ ve çevre ile sınırlı kalındığı takdirde; ortak tanımların ortaya konmasının ve bu hususta ittifak sağlanabilmesinin mümkün olacağını ifade eder. Ülgener'in, zihniyet tanımının ana çerçevesi, yoğunlaşmış bir biçimde temellendiği alan iktisadi zihniyet çalışmalarında görülür. İktisadi zihniyet ve iktisadi ahlâk bağlamında öne sürdüğü kavramsal ayrışmalar üzerinden, toplumsal yaşantıyı determine eden veya onun davranış kalıplarını belirleyen unsurları saptamaya çalışır. Bu anlamda o iktisadi zihniyetin ortaya çıkışını, Weber'den mülhem çoklu faktörlerin bir araya gelişiyle oluştuğu düşüncesinden hareket eder. Dolayısıyla o iktisadi zihniyeti şu şekilde tarif etmektedir:

> "İktisat süje veya şulelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici) olsun benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yollu açıklanışı! Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış

[311] Furkan Özel, *İktisadi Zihniyet ve Dini Söylem: Sabri Ülgener Örneği* (Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 33.

[312] Mehmet Dinçaslan, *Sabri F. Ülgener ve İdris Küçükömer'in Prespektifinden Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Analizi* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 46.

[313] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 6; Sabri Fehmi Ülgener, *Zihniyet ve Din-İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 5-8.

açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı! Daha kısası: Dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış!"[314]

Bu çerçevede o, iktisadi hayatı, hangi çağ ve coğrafyaya ait olursa olsun sadece "dış verilerin bir araya gelişinden ibaret, madde dünyası" olarak değil; bunun altında yatan insanın "kendine has tavır davranışlarını" da içeren bir bütün olarak görür.[315] Ona göre, "hisler ve duygular tarihin akışına bir 'eser'den daha fazla bir varlık, bazen gerçek bir 'müessir'" olarak katıldıklarını belirtir.[316] Dolayısıyla Ülgener, gerek kapitalist gerekse pre-kapitalist zihniyetin kendine has özellikleri olduğunu ifade eder. Ona göre, "kapitalizmi, söz gelişi, kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı ya da o akımların gövdeleştiği kuruluşlar değil aynı zamanda ve belki de daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplamı olan yaşayış normları"[317]dır. Bunun gibi pre-kapitalist iktisat anlayışını da var eden insanın "içinde yaşadığı dış kalıpların basit bir fonksiyonu olmaktan çok, çevreye ve eşyaya belli bir bakış açısı ile kısaca bütün bir iç dünyası ile karşımıza çıkar"[318] demektedir.

Ülgener, insanın iç dünyasının karmaşık his ve duygularına vurgu yapar. Zihniyet ile kastedilen şeyin, bu duygu ve hislerin sadece dışa vurmuş şekillerinin olabileceğini söyler. Kendi ifadesiyle aktaracak olursak o, "Dışa boşalma ve kendini açıklama fırsatı bulamadan tamamıyla içe gömülü kalmış hisler ve duygulara zihniyet diyemiyoruz"[319] demektedir.

Onun iktisat zihniyetini ortaya koyma çabasında detaylı açıklamalar yapma ihtiyacı duyduğunu görmekteyiz. Özetle şunu söyleyebiliriz ki, Ülgener izahlarında özellikle üzerinde durduğu nokta ve zihniyet ile kastettiği şey kanaatimizce; bir bütün olarak çağın insanı tarafından benimsenen ve kurumsal yapılara sirayet eden bir anlayış bütünlüğüdür.

Bu konuda iktisadi olay ve kurumların analizi noktasında Ülgener'in önemle üstünde durduğu husus iktisat zihniyeti ve iktisat ahlâkının ayrı kavramlar olarak ele alınması gerektiğidir. Teorik olarak yapılan ayrımlarda kesin ve net bir şekilde tespitlerin yapılma zorluğunu bu kavramların tanımlanmasında da görmekteyiz.

[314] Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 14.
[315] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 5.
[316] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 5.
[317] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 5.
[318] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 5.
[319] Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 15.

Ülgener, söz konusu ayrımın boyutlarının tespiti zor olsa da böyle bir sınıflandırmanın yanlış olmayacağını düşünür. Bu ön kabulden hareketle Ülgener, her iki kavramın kapsamını izah etmeye çalışmıştır. İktisat zihniyeti ve iktisat ahlâkı ayrımı Ülgener'in fikirlerinin temellendirmesinde pratik sonuçları olan bir yönü aksettirir. Özellikle bu ayrım İslam'ın iktisat anlayışı ve ortaya koyduğu ilkelerle, İslam dünyasındaki fiili durumun analizinde kendinin gösterir. Weber'in bakış açısını izleyerek değerlendirmeler yaptığı ve eleştirdiği Osmanlı-Türk iktisat zihniyetinin gerçek İslam'la ilişkilendirilemeyeceği fikrini, bu noktada ortaya koyduğu iktisadi zihniyet ve iktisadi ahlâk ayrımına dayandırdığını düşünmekteyiz.

Ülgener, Weber'e benzer bir tarzda, zihniyetle ahlâk arasındaki ilişkiyi ortaya koyar. Zihniyetin en yalın formu ve temel öğesi olan ahlâk, toplumsal koşulların etkisiyle zihniyete dönüşür. Bu prespektifle gözlemlendiğinde diyebiliriz ki, "İktisat göz önüne alındığında toplumda önce normatif olan bir iktisat ahlâkı vardır. Toplumsal şartlarda olağan ya da olağan dışı etkenlerle bu ahlâk zihniyete dönüşür. Bu dönüşümde o toplumun imkânları kadar imkânsızlıkları da önemli rol oynar".[320]

Zihniyete tesir noktasında Ülgener, Weber'den esinlenerek, "hukuk ve şeriat hükümleri ile inşa edilen 'kitabî' kaideler ve 'muamelât' üzerine din ulemasının farklı görüş ve içtihatlarının yer aldığı bir zeminin dışında, insanın gündelik yaşayışında pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler toplamı"[321] diyerek kapsamlı bir iktisat ahlâkı izahı yapar. O bu anlamda çağın genel ahlâki normlarından bağımsız bir disiplinden ziyade, "geniş kapsamı içinde sosyal ahlâkın günlük ihtiyaç tatminine bakan yüzü"[322] ile bir ahlâki yapıdan söz edileceğini söyler. Zihniyet açıklamalarında olduğu gibi, iktisat ahlâkının da sadece dışa dönük yönünün konu kapsamında bir ehemmiyeti olacağını vurgular. O, "ahlâk sisteminin kapalı, içe dönük bir nefis muhasebesinden ibaret olmayıp uzun asırlarca belirli ifade kalıplarına bürünerek süregelen ve dışa yansıyan bir yönüne"[323] dikkat çekmiştir.

Ülgener, "İktisat ahlâkı, uyulması istenen normların, hareket ve kurallarının toplam ifadesi! İktisat zihniyeti, gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve

---

[320] Şaban Bıyıklı, *Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri Ülgener'in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2019), 45.

[321] Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, 21.

[322] Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, 19.

[323] Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, 19-20.

inançların toplamıdır!"[324] diyerek bu iki kavram arasındaki ayrımı net olarak ortaya koymuştur. Bu yönüyle Max Scherler'in tarifine benzer şekilde iktisat ahlâkını insanın gündelik yaşantısında veya tutumlarında, ister doğru isterse eğri olsun, "yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünü"[325] olarak tanımlar.

Bu meyandaki çalışmalarında Ülgener, iktisadi ahlâk ve din ilişkisi üzerinde de durmuştur. Ülgener, Weber'in "Din kitaplarının kalıplaşmış dogma ve doktrinleri, iktisat ahlâkının kendisi demek olmayıp o yolda olsa olsa bilgi edinmemize -yerine göre önemli- ipuçlarını veren kaynaklardır"[326] sözlerini aktararak bir hareket noktası olarak kullanmıştır. O, iktisat ahlâkını, din açısından çelişik gibi görünen insan-madde arasındaki ilişkiyle, dünya hayatına bağlanmaya karşı zühd ve riyâzet anlayışının kendi aralarındaki denge mücadelesinin yekûnu olarak görülebileceğini söyler.[327] Ülgener, iktisat ahlâkını, insanın yaşamsal ihtiyaçlarını giderme sürecinde madde, çevre ve zamanla ilişkisi boyutundaki mücadelesinin bir toplamı olarak değerlendirir. Bu nedenle hangi çağ ele alınırsa alınsın homojen bir iktisat ahlâkına sahiptir denemez. Dahası aynı zaman dilimi içerisinde birbirine tamamen zıt anlayışların varlığı gözlemlenebilir. Onun önemle üzerinde durduğu ve Osmanlı-Türk toplumunun geri kalmışlığının tahlili için kullandığı ortaçağın iktisat ahlâkının çerçevesini çizerken bu karşıtlıklara bolca yer verdiği görülür. Ancak o ilgili çağın ahlâk ve zihniyet yapısı üzerindeki genellemelerini hâkim görüş üzerinden yapar. Kendi ifadesiyle söyleyecek olursak, "Aralarında hangilerine öncelik verileceği bu durumda çoğunluğa bakarak halledilecek bir sorundur. Dar ve dağınık kişi veya gruplar bir yana, hangi akım kütle ile yaygın ve içten (intime) temas çizgisini sürdürüyorsa ağırlığı o tarafa kaydırmak gerekecektir".[328]

[324] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 17.
[325] Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, 19.
[326] Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, 20.
[327] Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, 20; Dinçaslan, *Sabri F. Ülgener ve İdris Küçükömer'in Prespektifinden Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Analizi*, 50.
[328] Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, 21.

2.2. Ortaçağ ve Ortaçağlaşma

Batı merkezli dönemsel zaman taksimlerinden daha evvel de söz etmiştik. Genel kabul gören Hegel'in tarihi çağları tasnifi bizim de çalışmamızda riayet ettiğimiz bir tasniftir. Tabi sosyal bilimlerde başvurulan bu tasnif Batı dünyasının toplumsal dönüşümünün kronolojisini yansıtmaktadır. Sırasıyla; Antik Çağ, Orta Çağ ve Modern Çağ olarak sınıflandırılan bu dönemler ve bu çağların ihtiva ettiği sosyolojik görünümlerin Batı dışı dünyadaki durumu tam olarak yansıttığı söylenemez.[329] Aynı tasnif üzerinden çalışmalarını yürüten Ülgener de Batı'nın sosyo-kültürel koşullarından hareketle Osmanlı-Türk dünyasındaki dönemsel tekabülleri ortaya çıkarmaya çalışır. Özellikle iktisadi meseleler çerçevesinden hareketle Batı toplumunun davranış biçimleri ve değer yargıları üzerinde modellemeler yaparak mukayeseli çözümlemeler geliştirir. O, her dönemin zihniyetini oluşturan bir ahlâki sistem üzerinde durmakta ve bu sistemi ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu noktada o, "Orta Çağ ahlâkı da her büyük ahlâk sistemi gibi insan yaşayışına şekil ve düzen vermek üzere alt alta sıralanmış normlardan kurulu homojen bir bütün manzarası gösterir"[330] demiştir. Ülgener Orta Çağ'ın ihtiva ettiği siyasi, ekonomik, sosyal görünümünün hangi özellikleri ve zihniyet bütünlüğü içinde ortaya çıktığını irdeler. Orta Çağ zihniyetinin ve ahlâkının oluşum serüveni hakkında uzun bir zaman dilimini kapsayan "oluş" ve "yoğruluş" döneminin gerekliliğinden söz eder. Dolayısıyla o, "çağ taksimatında alt alta sıralanan kademelerden her birinin bütün ülkelerde ve kültür çevrelerinde başı ve sonu mutlaka aynı zamana sığdırılması gereken bir tarih aşamasını değil, belki uzun bir zaman süreci içinde boyutları ileriye veya geriye kayabilen bir yaşayış stilinin toplu ve tipik olarak tanıtma hedefini güttüğünü" [331] söyler.

---

[329] Özkiraz, *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, 128.
[330] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 58.
[331] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 24-25; Özkiraz, *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, 129.

Ülgener'in, sosyal, siyasal ve ekonomik düzlemde Orta Çağ insanının davranış özelliklerini ortaya koyduğu tespitlerini belli noktalarda özetlemek mümkündür: Ona göre siyasi ve idari açıdan bakıldığında bu dönemin özellikleri arasında merkezi bir otoriteden yoksun, geniş toprak mülkiyetine sahip derebeylerinin mevcudiyeti, feodal hiyerarşik yapı ve güç mücadelesinin hâkim olduğu ortam; bu halin ortaya çıkardığı güvensiz para politikası, usulsüzlükler, yüklü vergi ve haraç uygulamaları ön plana çıkmaktadır.

Toprağa bağlı bir zenginlik algısı, iyi idare edilemeyen servet organizasyonu, sınırlı likiditeden kaynaklanan güçsüz iktisadi görünüm mevcuttur. Şehirlerin çevrelerinde tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü, şehirlerde ise küçük esnafı ve loncaların oluşturduğu ticari faaliyetler söz konusudur. Loncaların tarafından denetlenen geleneksel sanat ve meslek anlayışı, yeniliğe ve üretkenliğe kapalı, sınırlı ticaret hacmine sahip piyasadan ibaret bir mali yapı ve girişimci insanına sahip karakterdedir.[332]

Bu çağın Müslüman tipolojisini ise resmeden Ülgener'in ortaya koyduğu tablo şöyledir: Gelecek hakkında tasalanmaya, ileriye dönük planlar yapmayan, hayrın ve şerrin Allah'tan geldiği inancıyla paralel tekdüze bir hayatı benimsemiş kader anlayışı ve bu yönüyle kendi halinde her şeyiyle Allah'a adanmış bir insan modeli.[333]

Ülgener'in düşünce sistematiğinde Orta Çağ zihniyeti bir bakıma gerek Doğu gerekse Batı dünyasının tarihi seyri içerisinde rastlanılan ve aşılması gereken bir durum olarak görülür. O, yeni zamanlar olarak tanımladığı (modern çağ) dönemini, Batı'nın Orta Çağ zihniyetinden arınma dönemi olarak kabul eder. Batı için Orta Çağ'ın bittiği dönemi, Doğu dünyası için bir başlangıç telakki eder.[334] Orta Çağ zihniyetini ve insan tipini ortaya koyduktan sonra, Ülgener'in Orta Çağ yaklaşımını Doğu dünyasıyla ilişkilendirme hususunu da özetlemek faydalı olacaktır. Weber ve diğer Batı düşünürlerin referans alarak betimlediği Orta Çağ taksimini onlardan farklı olarak sadece statik bir dönemden ziyade bir süreç olarak ele alır. Ona göre sosyal, siyasal ve iktisadi anlamda bu özellikleri taşıyan her toplum Orta Çağ zihniyetine bürünmüş

[332] Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, 20-21; Dinçaslan, *Sabri F. Ülgener ve İdris Küçükömer'in Prespektifinden Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Analizi*, 56.

[333] Ahmet Aksoy, *Sabri Ülgener Bağlamında Türkiye'de Zihniyet Dönüşümü ve İktisadi Zihniyet* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 35.

[334] Ahsen Yıldırım, *Sabri Fehmi Ülgener'de Tasavvuf ve İktisat Etkileşimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 40.

demektir. Bir süreç olarak ele aldığı bu olguyu tanımlamak için yeni ve dinamik karaktere büründürdüğü ortaçağlaşma kavramını kullanır. Kuşkusuz Ülgener'in Osmanlı-Türk toplumunun yaşadığı çözülme sürecini ortaçağlaşma olarak ifade edişinin geri planda birtakım gayeleri de vardır. Orta Çağ, kategorik olarak dönemsel geçmiş zamanı ifade ederken ortaçağlaşma bir süreci-akan zamanı ifade etmektedir. Ortaçağlaşma ile belli bir zaman dilimini belirtmekten kaçınarak Orta Çağ değer anlayışının halen geçerliliğini koruduğu anlatılmak istenir. Bu doğrultuda Ülgener'in "tarihi dönemlendirme anlayışının kronolojik bir sınıflandırma anlayışının dışında olup, kültür tarihi ve sosyolojisinin "ideal tip"ler anlayışına dayandığı"[335] söylenebilir. Batı toplumunun 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren bu zihniyetten arınması, Osmanlı İmparatorluğu özelinde İslam toplumunun idari, askeri ve ekonomik yükseliş devrinden sonra Orta Çağ hususiyetlerine geri dönüşünü Ortaçağlaşma kavramıyla ele alır. Tarihin belli bir noktasından sonra gerileme ve çözülmenin izlerini görmek mümkündür:

> "Osmanlı, yüzyıllar boyu devam eden gerilemeyle Batı'nın karşısında geride kalmıştır. Bu geri kalış bir tür ortaçağlaşmadır. Bu ortaçağlaşma hem değerler hem de kuruluşlar açısından söz konusudur. Osmanlının siyasî ve askerî yükselişi dikkate alınırsa, bir tür ortaçağa dönüş belirtileri gösterdiği açıktır. Ülgener'e göre Batıda modern zamanlar yenilenmeye doğru yürürken, bizde değişmeler Orta Çağ'a dönüş (ortaçağlaşma) karakteri taşır. Ülgener'e göre Osmanlı uzun bir dönemin sonunda ticaretten toprağa, üç kıtadan/Akdeniz'den Anadolu'ya, geniş ufuklardan dar ufuklara, ticaretten toprağa, ortaçağlaşmaya ve çözülme zihniyetine doğru bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Osmanlı her haliyle daralmış, Ülgener'in Orta Çağ yaklaşımı herhangi bir tarihi çağ tasnifinden oldukça uzak, tamamen o isme atfedilmiş hususiyetlerin bir remzi formundadır kapanmış boğulmuş, esnaflaşmış ve ortaçağlaşmıştır."[336]

Sonuç olarak şu ifade edebilir ki Ülgener özelde Osmanlı-Türk genelde İslam dünyasının Ortaçağlaşmış görünümünü ortaya koyarak bunu doğuran başat etkenlerin analizini yapmaya çalışır. Bu anlamda Tasavvuf ve onun etkileri üzerinde önemle durur. Aşağıda bu hususu ele alacağız.

---

[335] Yıldırım, *Sabri Fehmi Ülgener'de Tasavvuf ve İktisat Etkileşimi,* 40.

[336] Zorlu, "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak- Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", 188.

3. Ülgener'in Otantik Din-İktisat Anlayışı ve Weber Etkisi

İnsan sosyal bir varlık olması hasebiyle yaşamın her boyutunda diğer insanlarla etkileşim durumunda hayatını sürdürür. Fikirsel planda da bu böyledir. Kişi farklı düşüncelerden etkilendiği gibi, etki etme potansiyeli de taşımaktadır. Önemli bir düşünür ve bilim insanı olan Ülgener de bu anlamda düşünce sistemini oluşturma sürecinde farklı şahsiyetlerden, onların metodolojisi ve düşüncelerinden istifade etmiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Ülgener olgulara çok boyutlu bir perspektifle yaklaşan ve interdisipliner çalışmalar yapan bir araştırmacıdır. Daha önce onun ağırlıklı olarak görüşlerine müracaat ettiği düşünürleri ve istifade etme biçimini ana hatlarıyla aktarmıştık. Burada onun Weber'le kurduğu ilişkiyi ele alacağız. O, Türk sosyal bilimler dünyasına Weber'i tanıtan ve kısıtlayıcı bir tanımlama olmakla birlikte 'Türk Weberi' isimlendirmesiyle ün yapan bir düşünürdür. Ülgener, Sombart'ın fikirleri üzerinden Weber'i tanıma fırsatı bulmuş ve ona ile kez G. Kessler'in eserine yazdığı tahlil yazısında değinmiştir. Bu karşılaşma onun düşünce biçiminin alacağı hali de açığa çıkarmıştır. Sayar, Ülgener'in bu yazısı hakkında şunları söylemektedir:

> "Bu yazısında ülkemiz sosyoloji geleneğinde hâkim bir konuma sahip olan Durkheim-Gökalp düşüncesinin, teoride ve tatbikatta, 'elastikiyetini kaybetmiş bir dogma' haline geldiğini söylüyordu. Dahası, Durkheimci geleneğe karşı çıkacak sosyoloji düşüncesinin 'şiddetli olmasını tabii hatta faydalı görmeliyi' demektedir. Bu ifade hiç şüphesiz, onun soyunacağı Weberci düşünceden hareketle üreteceği eserlerin de ilk habercisi olacaktır".[337]

Tezimizle alakalı olarak yaptığımız okumalar sürecinde düşünsel ve ilgileri bakımından Weber ve Ülgener'in benzerlikleri hayli şaşırtıcı ve ilgi çekici gelmiştir. Bu düşüncelerimizi daha sonra edindiğimiz, Sayar'ın *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener* isimli eserinde müşahede etmek sevindiriciydi. Bu çerçevede akademik ilgilerinde makas değiştirmeler, Karl Marks'a ve onun sosyalizmine yaklaşımları, dinin toplumsal olayları açıklamadaki bakış açıları, milliyetçi yanlarını burada özetle zikredebiliriz. Ülgener'in Weber'den ayrıştığı nokta ise siyasete yaklaşımları meselesidir. Weber güncel siyasi olaylara kayıtsız kalmamış, gerek yazılarıyla gerekse fiilen aktif bir rol oynamaya çalışmıştır. Çok arzu etmesine rağmen o, Marks gibi kitleleri peşinden sürükleyecek bir etkiye ulaşmamıştır. Buna karşın

[337] Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi- Sabri F. Ülgener*, 252-253.

Ülgener, siyasetle uğraşmanın bilim adamına yaraşır bir şey olmadığını düşünmektedir. Para ve siyaset konularında hislerinin törpülendiği, bu anlamda onun her ne kadar siyasi çalkantıların olduğu dönemde yaşasa bile bu çerçevede herhangi bir yazı kaleme almadığı görülmektedir.[338]

Ülgener'in kendi ifadelerinden ve çalışmalarından anlaşılacağı üzere, özellikle iktisadi zihniyet noktasında Weber'den etkilendiği görülmektedir. Fakat Ülgener üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların ortak vurgu yaptıkları bir husus, onun hiçbir şekilde körü körüne bir taklitçisi olmadığı fikridir. Ülgener metodolojik ve kullandığı kavramlar bakımından Weber'e çok şey borçludur. Weber'in din-iktisat ilişkisi bağlamında, dinin iktisadı etkileyebileceği düşüncesi Ülgener'e bir hareket alanı açmıştır. Weber'in inanç ve değer önyargılarından bağımsız bir sosyoloji anlayışı önermesini de sahiplenmiştir. Weber anlamacı metoduyla da Ülgener'e tesir etmiştir. Ülgener çalışmalarında ideal tip modelini kullanma bakımından Weber'den etkilenir. Aynı şekilde tarihi materyalleri kullanma ve yorumlama noktasında iktisat ve sosyoloji bilim dalının sınırlarını gözeterek çalışmalarını yapmıştır.

Sonuç olarak Ülgener'in Weber'den etkilendiği noktalar; tahlillerinde, düşünce sistematiğini kurgulamada, izlediği metodolojide, iktisadi zihniyet ile iktisadi ahlâk çerçevesinde dinle kurduğu ilişkide kendini göstermektedir.

3.1. Ülgener'in İktisat Anlayışı ve Krizler

Ülgener'in uzun yıllara yayılmış çalışmalarının birbirini takip eden bir mantıksal bütünlük içerisinde ele aldığını görmekteyiz. Hareket noktası İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan krizlerin gerek ülke bazında gerekse dünya çapındaki nedenleridir. Yirminci asırda, gelişen teknolojik üstünlüklere rağmen, geçmiş çağlardakine benzer kıtlık ve darlığın yaşanmasını acı bir tecrübe olarak görür. Krizleri toplumların kaderi haline gelmiş olgular olarak tanımlar. Kendi ifadesiyle bu gerçekliği o, "Mamafih teknik seviye üstünlüğüne rağmen, iktisat tatbikatında yer yer geriye dönüşler muasır medeniyet için bir nevi alın yazısı haline gelmiş görünüyor"[339] diyerek ortaya koymaktadır. *Tarihte Darlık Buhranları* eserinde bu konuya detaylı bir şekilde eğilen

[338] Weber ve Ülgener arasındaki benzerlikler hakkında daha geniş bilgi için bkz Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi- Sabri F. Ülgener,* 254.
[339] Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, 3.

Ülgener, krizlerin bir tipolojisini ortaya koymak için onun "sebepleri, ârazı ve tesirlerinin"[340] iyice ortaya konması gerektiğini ifade eder.

O, krizleri eski çağlar ile yeniçağların ortak kaderi olarak görmektedir. Bugün yaşanan durumun geriye dönük izlerini sürerek anlaşılabileceğini ifade eder. Fakat ona göre her dönemin krizi, etkisi ve görünümü farklı şekillerde tezahür eder. Ülgener'in bu yöndeki çalışmaları adeta onun akademik serüveninin evriminin ipuçlarını vermektedir. İlk aşamada bir iktisat tarihçisi olarak başladığı analizleri, onu sosyal tarihçi ve sosyolog kimliğine bürümüştür.

Ülgener, iktisat tarihçisi G.V. Below'un Birinci Dünya Savaşı sonrasında uygulanan iktisadi politikaları, yani savaş ekonomisini Orta Çağ şehir iktisadına benzettiğini aktararak onun doğru bir teşhis yaptığını söyler[341] ve bunun İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki durumla benzeştiğini ileri sürer. Bu çerçevede Ülgener modern kapitalist sistemde karşılaşılan krizlerin nasıl ele alındığını da aktarmaya çalışır. O, kapitalist krizlerin hiçbir zaman bir bütün olarak ele alınmama sebebiyle bu anlamda yazılan eserlerin sınırlılığından bahseder. Hatta bugünü geçmişle mukayese ederek krizleri anlama noktasındaki isteksizliği de şu şekilde aktarır:

> "Filhakika, bugün pek sık rastlayabileceğimiz bir telakkiye göre, prekapitalist buhranlar herhangi bir intizama sığmayan karışık tesadüflerin ve arızaların neticesidir. Tesir sahaları da yine tesadüflerle ölçülecek kadar dardır. Binaenaleyh, kıtlık ve darlık buhranlarının herhangi bir şekilde nazarî-analitik araştırmalara değer tarafı bulunmayacağı gibi, fikir ve doktrin tarihinde ilmî-objektif bir izah şekline başlangıç sayılabilecek izler ve akisler bırakmış olmalarına da ihtimal verilemezdi."[342]

Ülgener bu düşünceleri yanlış ve acele ile yapılan genellemeler olarak değerlendirir. O, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ekonomik durumu ve yaşanılan ıstırapların Orta Çağ'dakine benzer olduğunu ifade ederek aralarında ortak nokta bulmaya çalışır. Osmanlı üzerinden bu benzerliği şu soruyu sorarak dile getirir:

> "Osmanlı tarihinin yapraklarını çevirirken 'yağ ve mum ismi var cismi yok ve nân-ı aziz için fırınlarda azîm cemiyetler peydâ olarak nizâ

[340] Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, 6.
[341] Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, 4.
[342] Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, 9.

cidal ve kıylükal' vukû'nun sanki geçmiş asırların hikâyeleri gibi değil de son birkaç yılın hep yaşadığımız hatıralarını okur gibi olmuyor muyuz?".[343]

Bu anlatılardan sonra Ülgener konuyu Osmanlı'nın tarihsel krizlerine getirerek, kapitalizmin Osmanlı'da ve dolayısıyla İslam dünyasında neden gelişmediğini sorgulamaya çalışır. Burada Ülgener'in zımnen Weber'in modern kapitalizmini, iktisatta ulaşılan ve toplumların yakalaması gereken bir zirve olarak gördüğünü düşünmekteyiz. Zira o, 19. yüzyıl ortalarında aşırı tüketime dayalı yaşanan iktisadi krizler neticesinde ilk kez bunun nedenleri aranırken yapılan çalışmaları şöyle özetler; "…iktisadi buhranlardan ilk defa söz açılırken, her kötülüğü kapitalist iktisat sistemine yüklemek isteyen bir kısım fikir adamı ve kalem erbabı-bilhassa sosyalist ve komünist muharrirler meseleyi ancak kapitalizmle başlamış gibi göstermekten kendini alamamışlardır".[344] Bu aktarımdan sonra o, zikredilen görüşlerin kısmi haklılığını kabul etse de bunu hatalı bir eleştiri olarak gördüğünü söyler. Ülgeneri'in tavrını net olarak kapitalizmden yana koyduğu anlaşılır.

Çalışmalarını Weber'e paralel bir şekilde Doğu-Batı ekseni üzerinden yürütme eğiliminde olan Ülgener, bugünün iktisadi meselelerini dünün oluşturduğu zihniyet çerçevesinde aydınlatmaya çalışır. Weber tezini dünya milletleri ve dünya dinleri üzerinden daha geniş bir evrende tartışırken, Ülgener ise Osmanlı ve İslam'la konuyu sınırlandırmaktadır.

Onun, modern iktisat bilimine yaklaşımı, yukarıda ifade ettiğimiz gibi yargılayıcıdır. Ülgener'in klasik iktisat anlayışında insan faktörünün unutulduğu vurgusu önem arz eder. O, "Aynı usuller, aynı teknoloji bir yerde istenileni verirken bir başka yerde tam aksini sonuçlara varıyorsa, farkın usûl ve aletlerden çok onları kullananın vasıflarından gelmiş olabileceği bugün bile yeterince anlaşılmamıştır"[345] demektedir. Bu noktada Sombart'ın en çok yakındığı durumu "Aradan canlıyı çıkararak ekonomiyi cansız madde yığınları halinde görmek"[346] şekilde aktarır. Bu çerçevede sanayi kapitalizmin izleri dahi söz konusu değilken İbn Haldun'un ileriye dönük değerlendirmelerinden söz ederek onun iktisat öngörülerindeki derinliğini aktarır.[347] J.M Keynes'in; "gelişme sürecini silik ve soyut şemalar arkasında, canlı dinamik faktöre -

[343] Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, 6.
[344] Sayar, *Ülgener Yazıları*, 8.
[345] Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 7.
[346] Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 7.
[347] Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, 33-37.

insana- ve onun hesaba kitaba gelmeyen 'emosyonel' tepkilerine kadar götürmedikçe sonuç alınamayacağı"[348] fikri onun için esin verici olmuştur.

Ülgener yeni bir iktisat sistemi önermekten uzaktır, zaten konusu o değildir; kapitalist sistemin oluşumu da onun özel olarak üzerinde durduğu bir mesele değildir. O, kapitalizmin gelişim süreçlerini Doğu-Batı iktisat tarihi mukayeseleri için ele alır.[349]

İktisadi gelişim analizinde Shumpeter'in "iktisadi gelişmenin pür iktisadi terimlerle tahlili mümkün bir hadise olmadığını" düşüncesini kendine yol gösterici kılmıştır.[350]

Ülgener, bir bakıma Weber'in olayları tek yönlü, sadece maddi göstergeler ile açıklanamayacağı gerçeğini kabul etmiş görünerek analizlerini bu yönde yoğunlaşmış görülmektedir. Bu anlayışla o,

> "İktisadi yaşayış, nerede ve hangi zamanda olursa olsun, yalnız mal ve eşya yığınlarının bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar. Kapitalizmi, söz gelişi, kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı yahut o akımların gövdeleştirdiği kuruluşlar değil, aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır. Prekapitalist insan için de aynı şey söylenebilir. O da içinde yaşadığı dış kalıpların basit bir fonksiyonu olmaktan çok çevreye ve maddi eşyaya belli bir bakış açısı ile, kısaca, bütün bir iç dünyası ile karşımıza çıkar"[351] demektedir.

İktisatta dikkate değer unsur olan insanın, zihin dünyasının şekillenişini ve davranış kodlarını bu tahlillerin dışına itilemeyeceğini ifade eder. Burada Weber'in tarifler noktasındaki tutumunu hatırlayacak olursak, o genelde tariflerin çalışmanın en başında yapılmasından ziyade sonuç kısmında kendini kendiliğinden ele vereceğini düşünür. İktisat bağlamında aynı şeyi görürüz. Buna karşın Ülgener, bunun risklerinin de farkında olarak belli tanımlamalar üzerinde durur ve bu riskleri göğüslemeye çalışır. O, iktisadi faaliyetleri, bir bakıma ihtiyaçların giderilmesi için gösterilen çaba üzerinden yorumlar. İnsanın madde, çevre ve zaman arasındaki çok yönlü ilişkilerin toplamı iktisadi faaliyetleri oluşturur. Kendi kaleminden aktaracak olursak Ülgener:

---

[348] Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 11.
[349] Zorlu, "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak- Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", 183-184.
[350] Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 11.
[351] Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, 5.

> "En başta madde (obje) ile vazgeçilmez olan bağlantı; o bağlantı ile beraber dış çevreye açılış (ister işbirliği veya bölümü, ister rekabet vs. biçiminde toplam ilişkileri); ve nihayet kıt kaynakları bugüne ve geleceğe bölüştürme noktasında dar ve geniş zaman boyutlarına uzanış! İktisadi faaliyet bu haliyle insanı a) tatmin araçlarına, b) çevreye, c) yakın ve uzak geleceğe iten fiil ve davranışlar olarak tarif edilebilir"[352] demiştir.

Bu verilerden hareketle Ülgener, premodern ve modern iktisat tipolojisini oluşturur. Osmanlı toplumundaki iktisadi faaliyetlerin geçmişte şekillenen tipolojik özelliklerin, Kapitalist gelişime yönelik engelleyici boyutunu irdeler.

3.2. Ülgener'in Din Anlayışı ve İslam

Ülgener'in din anlayışını ele alacağımız bu bölümde, öncelikle şunu belirtmemiz gerekir: Ülgener dini, oluşturduğu ahlâk ve zihniyet çerçevesinde ele almaktadır. Zihniyet oluşumu meselelerinde takip ettiği Weber'in izlerini sürerek bir iktisadi ruh çerçevesi çizmeye çalışmıştır. Weber'den farklı olarak o, çalışmalarının gereği olarak, bu araştırmalarını İslam dini ile sınırlı tutmuştur. Hıristiyanlığa ve Yahudiliğe teması sınırlıdır. Bu dinlerin verilerinden ancak İslami tutumları açıklamak noktasında istifade etmiştir. Daha önce de temas ettiğimiz gibi Ülgener düşünce sistematiğini belli bir kronolojiye göre şekillendirir. Krizler ve geri kalmışlık sorunsalı üzerinden, merkeze aldığı insan davranış etkenlerinin izini sürer. Bilindiği üzere, "İnsanın ekonomik davranışı, sadece hâkim üretim tekniğiyle değil, ayrıca iş ve bu işin üretilmesinden duyulan hazza ilişkin sosyalleşme sürecinde kazanılan normatif tutumlarla da belirlenir. Sosyolojide her sosyal alanın "sosyokültürel uyumu"ndan ve bunların normatif örüntülerinden söz edilir".[353]

Bu çerçevede dinlerin iktisadi gelişmişliklerle ilgili ana iki yaklaşım söz konusudur; bunlardan birincisi dinin iktisadi gelişmeye engel olduğu, ikincisi ise dinin iktisadi gelişmeyi desteklediği görüşüdür.[354] Bu noktada Weber dinleri kategorize etmektedir. Söz konusu İslam dini olunca Weber ve Ülgener'in iki zıt kutupta konumlandığını görüyoruz. Meselenin bir ucunda İslam'ı mahkûm eden Weber diğer ucunda aksi iddialarla ona karşı bir tez oluşturmaya çalışan Ülgener. Weber'in Protestan inancının yaratıcı ruhu için belirlemiş olduğu şemayı, Ülgener İslam'a uygulayarak bu

---

[352] Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, 29.
[353] Abdurrahman Kurt, *İslam Çalışma Ahlâkı* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 21.
[354] Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bu iki esere bakınız Timur Kuran, *İslam'ın Ekonomik Yüzleri*, çev. Yasemin Tezgiden (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002); Kurt, *İslam Çalışma Ahlâkı*.

konuda haklılığını ispat etmeye çalışır. Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı* isimli eserinde buna genişçe yer vermektedir. Ancak Ülgener'in bir İslam tanımından söz etmek mümkün değildir.

Ülgene, bir tarihçi ve sosyolog gözüyle dine nasıl yaklaşılması gerektiğini veya kendi tutumunu şu şekilde dile getirmektedir;

> "Dünya tarihi, yukarıdaki satırlarla, ayrı ve belki aykırı renk platformlarında bölünmüş halde önümüze sergileniyor. Benzeri denemelerin hepsinde olduğu gibi gözden kaçırılmış ayrıntılara, sadece ak ve kara arasında atlanmış alaca renklere, buna karşılık üzerlerine fazlaca, yüklenip gereğinden fazla büyütülmüş çizgilere burada da rastlıyoruz. Yaşanan gerçek ak ve kara ayrımından daima daha çeşitli, sınırlar birinden öbürüne daha kaypaktır. Değişik din ve kültürlerden yalnız birine ait olduğu sanılan unsurların-biraz kurcalanınca- diğerlerine de yabancı olmadığı gözden kaçmayacaktır. Meslekten tarihçilerin Webervari girişimlere alerjileri pek de haksız değildir. Şu var ki, seçilen renklerin bir tipten devamlı akışlar gösterdiğini, ak ve kara arasına alaca renklerin karıştığını"[355] söyler.

O, burada kültürler arası geçişkenliğe vurgu yapmaktadır. Onun genel yaklaşımına uygun olarak diyebiliriz ki, ister dini pratikler isterse kültürel plandaki geçişkenlikler düşünüldüğünde, bir olgu pür İslami olmayacağı gibi pür Protestan da değildir.

Ülgener'in İslam iktisat yapısı hakkında A.G. Sayar şunları aktarmaktadır;

> "…İslam'ın ekonomik modeli birbirinin içine geçmiş, biri diğeri için var olan ve dengelenmiş son derece insani iki boyut vardır. Özü itibarı ile söylemek gerekirse; kazanmaya teşvik edilen insan başıboş bırakılmış değildir. İnsan çalışma yanı ile piyasa göstergelerine, harcama yanı ile infak'(bölüşüme) dayalı toplumsal dayanışmayı pekiştirecek bir zorlama içerisindedir. İşin kazanç tarafı ile üretim vasıtalarında özel mülkiyet anlayışı, kâr peşinde koşmak ve fiyatları esnek olduğu bir mekanizmaya bağlıdır".[356]

İslam evrensel bir din olma iddiasındadır. Bu yönüyle çağları aşan bir geleceğin kodlarını ilahi kitabında taşımaktadır. Dolayısıyla çağların değişmesi ile yeniden

---

[355] Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, 51-52.
[356] Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi- Sabri F. Ülgener*, 307.

yorumlanmaya, bu cihetle insan aklına önem atfetmektedir. Bu söylediklerimiz A.Kurt'un şu tespitlerinde ifadesini bulmaktadır; "Din, temel ibadet ilkelerinin dışında, statik ve durağan değil, toplumsal şartları dikkate alan dinamik bir yapıdır"[357]. Uzun bir zaman ve zeminde hüküm sürmüş bir dinin, buna ihtiva ettiği milletler bakımından kozmopolit bir yapıda, farklı toplumsal formlar ve yönetim tarzlarının oluşması gayet doğaldır. Bunun farkında olan Ülgener tarihsel süreç içerisinde İslami din anlayışlarında iktisadi ilerlemede zirve dönemler olduğu gibi tam tersi görünümlerin de söz konusu olduğunu kabul eder. Buradan hareketle Weber'in tezi çerçevesinde, Ülgener'in Weber'e yönelttiği eleştirilerle birlikte, Onun, İslam- iktisat ilişkilerini ele alış biçimini aktarmaya çalışacağız.

3.3. Ülgener'in İslam-İktisat ilişkisine Dair Düşünceleri ve Weber Eleştirisi

Ülgener'in İslam ve ekonomi başlığı altında geliştirdiği düşünce ve yorumlar onu çok boyutlu değerlendirmeler ve kavramlaştırmalar yapmaya sevk etmiştir. Weber ile kurmuş olduğu metodolojik ilişki bir bakıma onu buna zorlamıştır. Bir yönüyle Osmanlı-Türk dünyasının Batı'ya oranla iktisadi geri kalmış görünümünü Webervari bir kabulle açıklamayı benimserken diğer yönden Weber'in İslam karşıtı tutum ve söylemlerine bir refleks geliştirme ihtiyacı hissetmiştir. Batı'nın ekonomik anlamda ulaştığı nokta ve onun iktisadi gelişimini modern kapitalizme bağlayan Weber'in fikirlerinin Ülgener'de de karşılık bulduğunu görmekteyiz. Bu yönüyle Ülgener, kapitalizmi ulaşılması gereken iktisadi bir çıta olarak kabul etmektedir.

Osmanlı'nın kapitalist tarzda gelişememe ve geri kalış nedenlerini açıklarken kapitalist zihniyet ve ahlakını kıstas olarak alan Ülgener, Weber'in bir bakıma Batı dışı dünyanın kapitalist tarzda gelişebilme imkânına kapıları kapatmasına karşı çıkar. Daha önce de kısmi olarak değinildiği gibi o, belli örneklemler üzerinden İslam dünyasının da kapitalist tarzda bir iktisadi modeli üretebileceğini savunur. Bu düşüncesini temellendirme noktasında bugüne kadar neden böyle bir anlayışın ortaya çıkarılamadığını, bunu engelleyici faktörlerin neler olduğunu tespit etmeye çalışır. Ülgener fikirlerini, Weberin'in İslam ahlakı, dünya görüşü, insan modeli, sınıfsal yapısı ve dini taşıyıcı kitlesi hakkında çizmiş olduğu tipolojiye bir bakıma anti tezler üreterek ilerler.

---

[357] Kurt, *İslam Çalışma Ahlâkı*, 11.

Ülgener, Osmanlı-Türk yaşam sitili ve kurumsal yapılanmaları üzerinden Weber'in yapmış olduğu tanımlamaları zaman zaman kabul eder. Sözgelimi ticaret biçimi, tüketim tarzı, dinin toplumsal taşıyıcıları olarak savaşçı tipi önermesi gibi değerlendirmelerine en azından dönemsel olarak Osmanlı'da görülebilir unsurlar olduğunu düşünür ve Orta Çağ zihniyetinin ve ahlakının ürünleri olarak kabul edilen pek çok iktisadi unsurun Osmanlı toplumundaki varlığını kabul eder. Bu görüntüyü o ortaçağlaşma zihniyeti olarak tarif eder. Burada kanaatimizce Ülgener'in itiraz ettiği şey, Weber'in Osmanlı yapısal görüntüsü üzerindeki betimlemelerinden ziyade onun bu durumu İslam'ın düşünce sisteminin ortaya çıkardığı iddiasıdır. Burada Ülgener iktisat zihniyeti ve iktisat ahlakı ayrımından hareketle, yaşanılan gerçeklik ile yaşanılması istenilen ilkelere vurgu yaparak Weber'e itirazlarını temellendirir. Weber'e yönelik gerek Batı gerekse İslam dünyasında yapılan eleştirileri değerlendirdiğimiz ikinci bölümde özellikle vurgulanan nokta onun söz konusu İslam olunca kendi metodolojik ilkelerinden vazgeçtiği gerçeğidir. Ülgener de eleştirilerinin en baş yerine bu hususu koyar. Kendi ifadeleri ile o bu durumu şöle ifade eder:

> "Tek yanlılık ilkesi esasında Max Weber'in İslam bahsinde diğer birçok batılı tarihçi ve araştırmacı ile paylaştığı ortak noktadır. Konu üzerine bu sayfalarda biraz daha eğilmek ihtiyacını duyuyorsak bu ileri sürülen düşüncelerin – çapı ne kadar göz doldurucu olursa olsun- tek bir yazarı değil aynı zamanda geniş bir çevreyi temsil etmelerinden dolayıdır. Tek yanlılık Weber'de, başka birçoklarında olduğu gibi, politik, ırki saplantılardan gelmiyor. Tek yanlılık, bize kalırsa Weber'in metod anlayışından, daha doğrusu o anlayışa bizzat kendisinin ters düşmesinden ileri gelmiş olmalıdır."[358]

Bu anlatılardan Ülgener bir bakıma Batı entelektüel dünyasının İslam'a bakışını da aktarmaktadır. Fakat Weber'in kendi metoduyla ters düşmesinin politik, ırki saplantılardan azade olduğu düşüncesini Ülgener nasıl edindiği hakkında bir açıklama yapmamaktadır. Aynı şekilde o, İslam'ın Batı araştırmacıları dolayısıyla Weber tarafından ele alınışı hakkında şunları aktarır:

> "Nerede ve ne vakit İslam'dan söz edilse çizilen tablo hareketsizdir. Kâh ilk ve öz kaynaklardan devşirme, kâh yüzyıllar sonrasının derviş cezbesinden aktarma, fakat her defasında Batıdakine yüzde yüz ters olmasına dikkat edilerek seçilmiş inançların basit, tek katlı bir kesit üzerinde resmedilişi! Birinden öbürüne

[358] Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı,* 56.

> geçiş, bir kutuptan diğerine kayma; zıt alternatifler arasında ileri geri oynamalar ve nihayet değerler sisteminin yavaş fakat kararlı biçimde bir tarafa bel verişi…Hayır, bütün bunların hiçbirini Weber'de bulabilecek değiliz."

Burada Ülgener'in kanaatimizce önem atfettiği nokta, tarihin dönemsel aşamalarında ortaya çıkan farklı itikadi inanışların ve sosyal yapıların, zıt alternatiflerin etki gücünün dikkate alınması gerekliliğidir. Weber'in İslam'ın Kapitalizme kapı aralayamayacağı ve onun genel ruhu buna müsaade etmediği düşüncesine Ülgener İslam'ın ilk kaynakları ve sonradan şekillenen İslami düşünceler üzerinden itirazlarını yürütür.

İslam dininin temel kaynakları olan Kur'an ve Hadislerden örneklerle birlikte ilk ortaya çıkışı esnasında toplumun ticari yaşantısından kesitler aktararak İslam'ın ticari ahlakını ve oluşan zihni yapısını izaha çalışır. Weber'den referanslarla İslam ve iktisat ilişkisini değerlendirirken "İlk İslam'ın dışa açık, dünya malı ve nimetleri ile içli dışlı gaza ve ganimet coşkusu; arkasından tasavvuf ve tarikatların içe dönük (kontemplatif-mistik) huzur dünyası kültür ve zihniyet oluşumunda göze iki farklı manzara sergiliyor" demektedir.

Ülgener İslam dininin öz itibarıyla iktisadi anlamda Hristiyanlıktan ayrıştığı yönlerine dikkat çekerek, Weber'in Hristiyanlık üzerine yaptığı değerlendirmelerinin İslam'la mukayesesini şu şekilde yapar:

> "Hıristiyanlık gerçekten Weber'in dediği gibi başlangıçta gezginci bir zenaatkar ve esnaf dini olarak vücut bulmuş, aradan epey zaman geçtikten sonra küçük burjuvaziden hali vakti yerinde orta sınıf halkına (burjuvaziye) doğru yol ve yön değiştirmiştir. İslam'da ise bunun tersine: Şehrin hali vakti yerinde orta sınıf halkından başlayıp tasavvuf ve tarikatlarla beraber esnaf ve zanaatkâr çevrelerine, bugünkü deyimi ile küçük burjuvazi'ye doğru yol alan bir gelişim çizgisi ile karşı karşıyayız".

Burada ters orantılı dönüşümü göz önüne seren Ülgener aslında Weber'in İslam'la alakalı olarak iddia ettiği savaşçı dini veya şehir kültüründen yoksun bir din iddialarına da cevap niteliğindedir. Weber'in kapitalizmin oluşmasını sağlayan şartların pekâlâ İslam'ın öz yapısında da bulunabileceği düşüncesini destekler.

4. Ülgener'e Eleştirel Yaklaşımlar

Ülgener, akademik hayatına başladığı dönemde Türkiye'de hâkim olan Amerikan yöntembilimi çalışmaları söz konusuyken, onun kendine farklı bir yol çizerek Alman idealist yöntemi benimsemesi onun ayrı bir konuma taşır. Onu, bilim çevrelerinde farklı kılan unsur da budur.[359] Ülgener, pozitif bilimlerinin karşısına manevi bilimleri (Geisteswissenchaften) koymuş ve buna bağlı olarak çalışmalarında Weber'in anlayıcı yöntemini kullanmıştır. Yer yer vurguladığımız gibi, onun çalışmaları insan merkezli ve anlamaya dayalı tarihi ampirisizmdir.[360] Genel anlamda zihniyet çalışmalarını Türk akademik mecralarına aktaran kişi olarak itibar gören Ülgener, başta din ve iktisat konusu olmak üzere çok yönlü tahlil denemeleri kaleme almıştır. Biz tezimizde onun Weber'le kurmuş olduğu bağlantıları, din (özel anlamda İslam) ve iktisat ilişkisi bağlamında ele aldık. Ülgener'in döneminin şartları dikkate alındığında yapmaya çalıştığı şey orjinallik bakımından kuşkusuz tartışılmaz. Burada eleştirilerine temas edeceğimiz düşünürlerin de bu hakkı teslim ettiğini görüyoruz. Ülgener gerek yöntem gerek kullandığı kaynaklar gerekse olgulara yaklaşımı bakımından yeni yeni eleştirilmeye tabi tutulmaktadır. Başlıca şunu ifade edelim ki Weber'in eserlerini kaleme alırken uzun uzadıya kullandığı kaynaklar ve izleyeceği yol hakkında bilgi vermesi, bir bakıma kendisinin de bazı şeylerin eksik kalacağını kabul etmesindendir. Hatta o zamanla kendi çalışmalarının aşılması dileğini eserlerinde ifade eder. Burada ilk olarak Orhan Türkdoğan değerlendirmelerini zikredebiliriz. O meseleye daha çok yöntem açısından yaklaşmakta ve Ülgener'in iktisadi zihniyet ve ahlâkı Osmanlı toplum yapısına uygulayarak Türkiye'deki iktisadi sistemin kültür kodlarını peşin kabullerle ortaya koymaya çalıştığı için eleştirir. Ayrıca o, gerek kullandığı kaynaklar gerekse tasavvuf ile ilgili çıkarımlarına da eleştiriler getirmektedir. Bu meyanda Türkdoğan'dan şunları aktarmakla yetinelim: "Onda benim anlayabildiğim kadarıyla, kapitalizmin vazgeçilmez bir motifi olarak kök saldığı bir peşin yargı ve arkasında acaba Weber tipi bir iktisat modeli Osmanlı toplumuna uyguladığım takdirde ne elde edebilirim türünde bir araştırıcı zihniyet ve hevesi görmekteyim."[361]

---

[359] Uğur Aydın, "XIX. Yüzyıl Alman Tarih Felsefesi ve Ülgener", *Toplum ve Bilim* 23 (1983), 129.
[360] Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi- Sabri F. Ülgener*, 249.
[361] Orhan Türkdoğan, *Max Weber-Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler* (İstanbul: Türk Dünyası Araştımaları Vakfı, 1985), 28.

Daha önce de Barkan'ın değerlendirmelerinden söz etmiştik. Ülgener'in eserine yönelik takdirlerini sunduktan sonra, "Weber-Sombart görüşünün sosyolojik ve felsefi karakterinin faziletleri kadar zaaf ve tehlikelerini de tevarüs etmesine şaşırmamak gerektiğini hususunu dile getirmiştir"[362] der. Ayrıca olayların açıklanmasında etkenlerin yerini ve payını tayin etme hususunda kendisiyle aynı fikirde olmadığını ifade eder. Dahası o, yapıcı bir eleştiri olarak, arşiv çalışmalarına yer verildiği takdirde daha isabetli sonuçlara ulaşılacağına dikkat çeker.[363]

Bu bakımdan yöntem gereği Ülgener'in çalışmalarının imparatorluğun nüfus çoğunluğuna göre değil, egemen Türk-İslam zihniyetinin nitelikleriyle sınırlı ve ilgili olduğunu bir kez daha belirtmek önemlidir.

Kaynakların değerlendirilmesinde sübjektiflik, kavramların yerinde kullanılmaması, aşırı genellemeler ve anakronizm gibi bazı tehlikelere dikkat çekmesine rağmen Ülgener'in de zaman zaman aksine davrandığı görülmektedir. Ülgener, az sayıda veri ve kaynaklarla yüzyıllar arasında kolayca geçişler ve buna bağlı olarak aşırı genellemeler yapabilmektedir. Örneğin "rezil" veya "habis" kazanç türlerinden bahsederken kaynak olarak 13. yüzyıldan Mevlana'nın *Mesnevî*'sini, 14. yüzyıldan İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini ve 16. yüzyıldan da Kınalızade'nin *Ahlâk-ı Alâi'sini* vermekte ve bu nevi kazanç türlerinin toplumda ağır bastığı ve yaygınlaştığı sonucuna varmaktadır.

Ülgener'in fikirleri burada aktardığımız gibi farklı değerlendirme ve eleştirilere tabi tutulmuş ve tutulacaktır kuşkusuz. Fakat kanaatimize göre Ülgener'in düşünceleri ve değerlendirmeleri bu alanda bir sonuç olarak değil, aksine bir başlangıç noktası olarak kabul edilerek geliştirilmesi gereken bir düşünsen öneri biçimi olarak görülmesi gerekir.

[362] Barkan, "İktisadî İntihat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri (Eser İncelemesi)", 162-163.
[363] Barkan, "İktisadî İntihat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri (Eser İncelemesi)", 162-163.

SONUÇ

Bu çalışmada Max Weber ve Sabri F. Ülgener perspektiflerinden hareketle Din-İktisat İlişkisi, din sosyolojisi yöntemi ile ele alınmıştır. Öncelikli olarak çalışmamızda kullandığımız kavramlar gerek sosyolojik ifadeleri gerekse söz konusu iki düşünürün yüklediği anlamlar çerçevesinde açıklanmıştır. Bu bağlamda tezimizde farklı sosyal yapılar olarak din ve iktisat kavramlarının, toplumların yapısına göre şekillenişi ve algılanışını aktarılmıştır.

İnsanlık tarihi serüveninde bu iki kurumun hep var olduğu, zaman zaman birinin diğerine nazaran daha ön planda tutulduğu dönemlerin söz konusu olduğunu gördük. Burada din iktisat ilişkileri noktasında toplumların inişli çıkışlı seyreden ilişkilerde üç temel yaklaşım formunu bulduk. Dinin belirleyici bir unsur olarak yaşandığı ilk çağlar, din ile iktisadın kurumsal farklılaşması ve dinin her türlü ekonomik faaliyetten (hatta tüm toplumsal kurumlardan) ayrıştırılmaya çalışıldığı modern dönem, son olarak güncel çalışmalarla bu iki kurumun yeniden yakınlaştırılması ve barıştırılma anlayışının hâkim olduğu dönem. Diğer bir ifadeyle interdisipliner çalışmaların konusu olarak din ve iktisat ilişkileri.

Bilimlerin felsefeden ayrılma ve müstakil birimler olarak oluşmaya başladığı 19. yüzyılda, iktisat biliminin ortaya çıkışıyla ekonominin de toplumsal yaşamdan ayrıştığını görülmektedir. Bu anlamda hem Max Weber'in hem de Sabri F. Ülgener'in klasik iktisada yönelik eleştirileri gündeme gelmiştir. Ülgener bu durum hakkında, iktisadi çalışmalarda unutulan unsur olarak insanı gündeme getirir. Reformasyon ve sanayileşmeyle birlikte oluşturulan yenidünya algısı veya Ülgener'in ifadesiyle yeniçağlar, bilimde ve iktisadi değerlendirmelerde pozitivist bakışı açısını merkeze yerleştirmiştir. Bu anlamda madde, en temel değer kabul edilerek pek çok değerlendirmede kıstas olarak kullanılmıştır.

Yenidünyanın seküler algısı, âdeta toplumsal olgular olan din ve iktisadın toplumla ilişiğini kesmeye çalışmıştır. İnsan ile birlikte var olan bu iki kurum yapısal tarihi bir bakıma insan ve insanlığın tarihini aksettirir. Bu dönemin insan tipi, tüm yönelimini maddi kalkınma, günlük ihtiyaçlarını (hatta daha fazlasını elde etme) karşılama yollarının teminine ve refah içinde yaşamaya döndürmüştür. Bu anlamada iktisadi meselelerde nicel verilerden somut verilere ulaşmaya çalışan iktisatçıların sosyolojik boyutu göz ardı ettikleri sonucuna vardık. Sanayileşmenin ortaya çıkardığı

toplumsal problemler, dünya savaşları ve ekonomik krizler hâkim iktisat anlayışındaki sorunlu durumlara dikkatleri çevirmiştir. Çalışmamızda ayrıca iktisadi gelişmişlik noktasında yürütülen tartışmaları, buna bağlı olarak Doğu-Batı ikileminden hareketle üstünlük sağlama mücadelelerini de aktarmaya çalıştık. Weber'in açmış olduğu yolda, onun düşünceleri üzerinden bir düşünce sistematiği geliştiren Ülgener'in düşüncelerini tahlil etmeye çalıştık.

Bilindiği üzere bir sosyal aktivitenin iktisadi kalkınmaya öncü olabilmesi için sadece üretim, tüketim, dağıtım üzerine olması yeterli koşulları sağlamaz. Burada kalkınmayı sağlayacak birtakım norm ve yöntemin de zarureti ortaya çıkar. Sözgelimi Weber ekonomik faaliyetleri rasyonel ve en çok yarar elde etme çabası olarak görür. Burada önemli olan bir hususu da dile getirelim; ekonomik yaşamın sürdürülebilirliğini sağlamak için kolektif bir ideal çerçevesinde kenetlenmek ve örgütlenmek zorunludur. Bu kenetlenmeyi sağlayacak şey hakkında sosyologlar farklı önermeler ileri sürmüştür. Bu durum E. Durkheim'da İbn Haldun'a benzer bir şekilde kolektif şuur ve toplumsal dayanışma formunu almıştır. Bu şuuru sağlayan şey Weber ve Ülgener'de iktisat ahlâkı şeklinde ifadesini bulur. İktisadi ahlâk normları da kültürel faktörlerden bağımsız düşünülemez.

Sosyolojik açıdan iktisadi ahlâkın oluşmasına etki eden pek çok husus arasında toplumun üzerinde hayat sürdüğü coğrafi faktörler ve doğal kaynaklar, nüfus yoğunluğu, sermaye, altyapı imkânları, teknoloji düzeyi, ihracat, kamu harcamaları, sektörel yapı ve kültürel hayatın bir parçası olarak din sıralanabilir. Bunlar iktisadi yapının şeklini de belirleyen unsurlar olarak görülebilir.

Şüphesiz Weber'in de Ülgener'in de bu hususlardan haberdar olmamaları düşünülemez. Zaten çalışmalarında bu yönlere temas ettikleri pek çok konu başlığı vardır. Fakat onlar dikkatlerini din unsuru üzerine yoğunlaştırarak (diğer etkenleri de dışlamayarak) iktisadi gelişmişliği (Modern kapitalizmi) veya gelişememeyi çözümlemeye çalışmışlardır.

Sosyo-ekonomik yaşamın; iktisat ve dinin ortak pratiklerinin müşahede edildiği alan olduğunu görmekteyiz. Dinin kapitalist şeklinin sistematik ele alınış biçimini en net şekilde Weber'de buluruz. O, modern kapitalist sistemi ekonomik gelişmişliğin gelinebilecek en üstün modeli olarak görmektedir. Kapitalizmin olmazsa olmazı olarak, pazar için üretim, para ekonomisi, rekabet mekanizması ve işletme yönetiminde

rasyonelliği belirlemiştir. Modern öncesi ve sonrası dönemlerde de kapitalizm değişik şekillerde tecrübe edilmesine rağmen modern öncesine ilişkin görüşleri menfidir; O, kapitalizmi yaratan gerçek ruhu Protestanlıkta bulur. Bu çerçevede onun bütün araştırma serüveninin objektif değerlendirmelerden ziyade, olumsuz örneklerden hareketle tezini temellendirme şeklinde seyrettiği görülecektir. Bu noktada Weber'in en çok hedef aldığı din, İslam olmuştur diyebiliriz. Çalışmamız boyunca bu bağlamdaki görüşlerini, ona yöneltilen eleştirileri aktardık.

İslam dini özelinde Ülgener'in değerlendirmeleri konunun ana omurgasını oluşturur. Ülgener'e bu çalışmada birincisi düşünce sistematiğini ortaya koymak ikincisi onun Weber'e yönelik eleştirilerini değerlendirmek şeklinde iki açıdan yaklaştık. Öncelikle Ülgener, çalışmalarına Osmanlı-Türk toplumunun geri kalmışlığı ön kabulüyle başlar ve devamında bunun nedenlerini modern bilim araçlarıyla analiz etmeye çalışır. İktisat-din ekseninde geri kalmışlığın köklerini geçmişe dayandırarak nedenlerini toplumun ana kodlarında aramaktadır. İnsan faktörünü ekonominin ve dinin merkezine oturtarak, toplumsal geri kalmışlığın nedeni olan insan profilini ortaya koymuştur. Bu şekilde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin bu geri kalmışlıktan kurtulması için nasıl bir insan tipi yetiştirilmesi gerektiğinin de ipuçlarını verir. Batı kaynaklarının yanı sıra seyahatname, divan edebiyatı, tarih kitapları, tasavvuf eserleri, İslâm düşünce eserleri, Kur'an ve Hadis gibi diğer yerli orijinal kaynaklara müracaat ederek kendine has bir tarz ortaya çıkarmıştır. Bu yönüyle o, kendini oryantalist çalışmalarından soyutlamıştır. Geliştirdiği iktisat ahlâkı, iktisadi zihniyet, ortaçağlaşma gibi kavramlarla gerek oryantalistlerin gerekse Weber'in İslam dinine yönelik eleştirilerine büyük ölçüde karşı durmayı başarmıştır. İktisadi ahlâk ve iktisadi zihniyet ayrımı ayrıca onun diğer kavramlarla ve değerlendirmelerle bütünlüğünü sağlamıştır. Ülgener'in iktisat ahlâkını bir norm olarak ele aldığını ve olması gerekenleri bu normla yansıttığını görüyoruz. İktisadi zihniyetle kastettiği şey yaşanan reel durumun ifadesidir. Böylelikle geri kalmışlık meselesi üzerinden İslam dininin değerlerini (norm) eleştirilerinin odağı haline getiren oryantalistler ve Weber'e karşı, ilgili zaman ve zeminde İslâm'ı temsil eden Müslüman'ın (reel) zihniyetinden ayrı bir düzlemde ele alınarak, daha makul bir tartışma zemini sağlanmıştır. Ülgener, Osmanlı-Türk iktisadi zihniyetinin oluşmasına etkileyen pek çok maddi ve manevi etkenden söz etmekte, bunun yanı sıra Weber'le örtüşür tarzda Tasavvufun özellikle onun Bâtınî kolunun

etkilerini ön planda tutmuştur. Bu bağlamda geri kalmanın Tasavvufun Bâtınî ilkelerinden kaynaklandığını savunmakla birlikte Tasavvuf yorumlarında Weber'le paralellik arz ettiğini ve bu anlamda örtüştüğünü görmekteyiz.

Burada Ülgener'e yönelik eleştiriler de söz konusudur. Dünyada ekonomik formların ve kanallarının değişmesi, ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik kıyılarına yönelmesi Osmanlı'da ciddi bir değerler dizisi değişimini doğurmuştur. Norm ve değer arasında yaşanan ayrışmanın giderek artması yeni bir zihniyeti meydana getirmiştir. Ülgener bunu bir geriye dönüş olarak görür ve bu durumu, geliştirdiği ortaçağlaşma kavramıyla açıklayarak Weberyen tarzda bir tipoloji kavramsallaştırmasına gider. O, Osmanlı toplumunda değerler dönüşümünü, ortaya çıkan yeni toplumsal tabakalar üzerinden test etmeye çalışmıştır. İslam'ın ilk çağlarında bir şehir dini olarak ortaya çıktığını ve zamanla Weber'i haklı çıkaracak bir savaşçı ruha dönüştüğünü kabul ederek izaha çalışır. İslam şehir ekonomisinin merkezine 'esnaf' zümresini oturtur. Bu ona tasavvuf ekolleri ile kuracağı bağ açısından hareket imkânı sağlamıştır. Bu noktada o, din-iktisat zihniyeti ilişkisinde tasavvufun toplumsal tabakalara yansıyış biçimi üzerinde duran Ülgener, "kontemplatif-mistik" anlayışın "aktif-riyazetçi" kesime göre daha etkin olduğunu, aktif-riyazetçi kesimin tabana hücre-dışı riyazet pratiğini aktarmada etkili olamadığını ifade etmiştir. Kâr elde etme ve kapitalistleşme arzusunun Osmanlı toplumu içerisinde en az Protestanlar kadar mevcut olduğunu, fakat bu isteği normal rasyonel/meşru yollar yerine, irrasyonel kazanç biçimlerine yönelerek bir tür "rant kapitalizmi" anlayışının oluştuğuna dikkat çekmiştir. "Ülgener bunu sebebi olarak 'batınî' tasavvuf anlayışını göstermektedir.

Ülgener, netice itibarıyla kendi analizleri çerçevesinde Osmanlı toplumunda madde, çevre ve zaman boyutları açısından maddeye karşı "mesafeli" bir tutum sergileyen statik-durgun bir iktisat zihniyetini temsil eden insan tipinin oluştuğunu görür. Bu anlamda onun, Türk toplumunun söz konusu anlayıştan çıkmasını ve rasyonel tarzda hareket edecek bir insan tipinin oluşmasını arzuladığını görüyoruz. Bunun da pekâlâ kodlarını bir norm olarak İslam dininin kendi özünde taşıdığını düşünür.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki, Ülgener'in çalışmalarından, bugün yaşanılan krizlerin aşılmasına dönük sistemli bir önerme aramak bir kurtuluş reçetesi bulmak mümkün değildir. Fakat onun açmış olduğu yol (kendisinin de dikkat çektiği

üzere yeni ve geliştirilmesi gereken yol), gerek kendi dönemi gerekse günümüz iktisadi meselelere yaklaşımda farklı bir yöntemin imkânını göstermesi açısından önemlidir.

BİBLİOGRAFYA

Acar, Mustafa. "İslam, Protestanlık ve Modern Kapitalist Gelişmenin Sırrı Yahut Bir Değişimin Sancıları". *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 4 (1993), 104-115.

Akalın, Kürşat Haldun. "Max Weber'in İktisat Sosyolojisi Açısından Yorumunda Orta Çağın Katolik Asketizminden Kopuş". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 61/1 (ts.), 239-259.

Akalın, Kürşat Haldun. "Orta Çağ İktisat Zihniyetinin Kazanç Maksatlı Ticaret Etkinliğine Karşı Tutumu". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 4/7 (2013), 254-280.

Akman, Şefik Taylan. "Roma Antikitesinde Sosyal-Politik-Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri". *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012), 89-107.

Akseki, Ahmet Hamdi. *İslam Dini*. Ankara: Nur Yayınları, 32. Basım, 1983.

Aksoy, Ahmet. *Sabri Ülgener Bağlamında Türkiye'de Zihniyet Dönüşümü ve İktisadi Zihniyet*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Aron, Raymond. *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. çev. Korkmaz Alemdar. Ankara: Bilgi Yayınevi, 5. Basım, 2004.

Arslantaş, Emre. "İslam Öncesi İle İlk Türk-İslam Devletlarinde Siyasi Yapı ve Dış İlişkilerin Kıyaslanması". *Akademik Bakış Dergisi* 65 (2018), 7-27.

Arslantürk, Zeki. *Din Sosyolojisi-Din Sosyolojisinin 'Nedir?'liği*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 1. Basım, 2014.

Aslanlıoğlu, İbrahim. *Sosyoloji Teorileri Ders Notları*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2001.

Ayaz, Eyüp Sertaç. "Türk'ün Bengü Değerleri: Bilge Kağan'ın Sözünde Liyakat ve Erdem". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 9/2 (2020), 1727-1741.

Aydemir, Cahit - Güneş, Hüseyin Haşimi. "Merkantilizmin Ortaya Çıkışı". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 5/15 (2006), 136-158.

Aydın, Mehmet. "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlhiyat Fakültesi* 27/1 (1985), 123-148.

Aydın, Mustafa. "Dinin Dünyevîleşme Sorunu Protestanlık ve İslam". *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 2 (1993), 43-56.

Aydın, Uğur. "XIX. Yüzyıl Alman Tarih Felsefesi ve Ülgener". *Toplum ve Bilim* 23 (1983), 127-132.

Aydoğan, Ahmet (ed.). *Şehir ve Cemiyet: Weber-Tönnies-Simmel*. İstanbul: İZ Yayıncılık, 2. Basım, 2005.

Ayengin, Tevhid. "İslam'da İktisâdî Hayatın Ahlâkî Boyutu". *İslam Ataştırmaları Dergisi* 16/4 (2003), 648-659.

Balta, Demet. "Ortaöğretim Öğrencilerinin 'Tarih Nedir?' Aforizmalarına Katılım Durumlarının İncelenmesi". *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi* 3/2 (2019), 107-125.

Barkan, Ömer Lütfi. "İktisadî İntihat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri (Eser İncelemesi)". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 12/3-4 (1951), 162-173.

Bayraktar, Mehmet. "İslam, Bilim ve Batı". *Bilim ve Ütopya* 7/141 (2006), 15-17.

Bernal, Martin. *Kara Atena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi 1785-1985*. çev. Özcan Buze. İstanbul: Kanak Yayınları, 1998.

Bıyıklı, Şaban. *Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri Ülgener'in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2019.

Bilgin, Vejdi. *Bizi Kuşatan Toplum*. Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2009.

Bilgiseven, Amiran Kurtkan. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985.

Braudel, Fernand. *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*. çev. Mustafa Özel. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1991.

Buck, Robert Enoch. "Protestantism and Industrialization: An Examination of Three Alternative Models of the Relationship between Religion and Capitalism". *Review of Religious Research* 34/3 (1993).

Bulaç, Ali. *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*. İstanbul: Düşünce Yayınları, 5. Basım, 1980.

Bulaç, Ali. *Din ve Modernizm*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

Bulut, Mehmet. "Modern Zamanlarda Kadimle Buluşma Arayışları: İktisat, Ahlak ve Eğitim". *İnsan, Ahlak Ve İktisat*. 1/311-325. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2018.

Calvin, John. “Tefecilik Üzerine Mektup”. çev. Kapadokya Meslek Yüksek Okulu Heyeti. *Batıya Yön Veren Metinler II*. ed. Alev Alatlı. Kapadokya Meslek Yüksek Okulu Yayınları, 2010.

Can, İslam. “Türk Sosyolojisinde Yeni Arayışların İmkânı Ya Da Bir Çıkış Yolu Olarak Erol Güngör Sosyolojisi”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/1 (2017), 165-188.

Canatan, Kadir. “Kapitalizm, Protestanlık ve İslam”. *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 2 (1992), 35-42.

Cohen, Jare. “Rönesans İtalya’sında Rasyonel Kapitalizm”. *Kapitalizm ve Din*. ed. Mustafa Özel. 97-100. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993.

Collins, Randall. *Max Weber: Bir Kılavuz*. Phoenix Yayınevi, 2017.

Coşkun, Ali. *Osmanlı’da Din Sosyolojisi-Naima Örneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Çamlı, Ahmet Yavuz. “Max Weber ve Said Nursi’de Ekonomik Gelişme-Din İlişkisi”. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 3 (2017), 87-97.

Çavdar, Tevfik. *İktisat Kılavuzu*. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2003.

Davutoğlu, Ahmet. “Bunalımdan Dönüşüme Batı Medeniyeti ve Hristiyanlık”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9 (2000), 1-74.

Demir, Konur Alp. “Hıristiyanlık Dininin Devlet Yonetimi Üzerine Etkileri”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2019), 137-152.

Denis, Henri. *Ekonomik Doktrinler Tarihi*. çev. Atilla Tokatlı. 2 Cilt. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1973.

Dinçaslan, Mehmet. *Sabri F. Ülgener ve İdris Küçükömer’in Prespektifinden Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Analizi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.

Düzgün, Selcen. “Sosyolojinin Günümüzdeki Durumu Üzerine”. *Sosyoloji Notları* 2 (2007), 3-9.

Eker, Aytaç vd. *Maliye Politikası “Teori,İlkeler ve Yöntemler”*. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 2002.

Er, İzzet. “Genelde Din Sosyolojisine Karşı İlgisizliğin Kaynağı ve Bu İlgisizliğin Giderilmesi”. *U.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987).

Er, İzzet. "Sosoyal Bilimlerde ve İslam'da Din Anlayışı". *U.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 1-12.

Erdem, Mürsel. *İbn Haldun'da Din İktisat İlişkisi*. Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Eröz, Mehmet. *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*. ed. Mustafa Aksoy. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 4. Basım, 2014.

Ersoy, Arif. "İslam İktisadı ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fıtri İktisat ve İktisadi Yapısı". *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi* 1/1 (2015), 37-64.

Eskicioğlu, Osman. *İslam Hukuku Açısından Serbest Piyasa Ekonomisi*. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1995.

Febvre, Lucien. *Rönessans İnsanı*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 1995.

Gencer, Bedri. *İslam'da Modernleşme(1839-1939)*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2008.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 12. Basım, 2015.

Giddens, Anthony. *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*. çev. Ahmet Çiğdem. Ankara: Vadi Yayınları, 3. Basım, 1999.

Giddens, Anthony. *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*. çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2. Basım, 2001.

Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. ed. Cemal Güzel. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 1. Basım, 2008.

Gül, Ali Rıza. "İslma İktisat Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri". *Ankara Üniversitesi İlhiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2010), 27-78.

Gülerce, Hakan. *Modernite İle Karşılaşmada Hristiyanlığın Kendini Yeniden Üretimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Günay, Enver. "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri". *İnternatonal Journal of Academic Value Studies* 1/1 (ts.), 46-64.

Günay, Enver vd. "Ortaçağ İslam ve Batı Toplumlarının Ekonomik Uygulamalarını Etkileyen Kurumların Mukayesesi". *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences* 13 (2019), 202-222.

Günay, Tümer. "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 9. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Günay, Ünver. "Din Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Temel Sorunları". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/12 (2002), 1-20.

Günay, Ünver. "İktisadi Ahlak ve Din". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 109-128.

Güngör, Kamil. "İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 41/1 (2006), 1-41.

Güran, Tevfik. *İktisat Tarihi*. ed. M. Burhan Erdem. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 2013.

Heaton, Herbert. *Avrupa İktisat Tarihi*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay - Osman Aydoğuş. Ankara: Teori Yayınları, 1. Basım, 1985.

Heilbroner, Robert L. *İktisat Düşünürleri*. çev. Ali Tartanoğlu. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 2008.

Hekman, Susan. *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik*. çev. Bekir Balkız - Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.

Hira, İsmail. "Max Weber'in Yöntem Anlayışı". *Bilgi Sosyal Bilim Dergisi* 1 (2000), 45-58.

Holcombe, Randall G. "Politik Kapitalizm". çev. Atilla Yayla. *Liberal Düşünce Dergisi* 84 (2016), 103-125.

İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1. Basım, 2009.

İlhan, Harun. *Max Weber ve Sabri Fehmi Ülgener'de İktisadi Zihniyet Analizi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

İnan, Ahmet. "Kur'an'da Mülkiyet". *İslam Ataştırmaları Dergisi* 16/4 (2003), 481-490.

İzzetbegoviç, Alija. *Doğu ve Batı Arasında İslam*. çev. Salih Şaban. İstanbul: Nehir Yayınları, 2008.

Kalberg, Stephen. *Max Weberi Anlamak*. çev. Bedri Gencer. Ankara: Lotus Yayınları, 2009.

Karagöz, Emel Öztürk. *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*. İstanbul: Derin Yayınları, 2003.

Karışman, Selma. “Kavramdan Hayata Pre- Modern Dönemde Din-İktisat İlişkisi”. *İş Ahlakı Dergisi* 9/2 (2016), 221-246.

Kaya, Tülay. *Türk Sosyolojisinin Amerikan Sosyolojisiyle İlişkisi ve Bu İlişkinin Gelişimi*. İstanbul: İslatnbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Keleş, Ahmet. *Sünnet Yaşayan Hz. Muhammed*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2003.

Kılıç Recep. *İktisadi Düşünce*. Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları, 2006.

Kızılçelik, Sezgin. *Sosyoloji Teorileri I*. Ankara: Mimoza Yayınları, 1992.

Korkmaz, Cemil Hakan. *Max Weber Düşüncesinde İktisadi Bakımdan Doğu- Batı Farklılığı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Kozak, Erol. *İnsan- Toplum- İktisat İbn Haldun’dan Yola Çıkarak Çok Yönlü Bir Tahlil Denemesi*. Adapazarı: Değişim Yayınları, 2. Basım, 1999.

Köse, Ali. *Laik Ama Kutsal*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 1. Basım, 2006.

Kuçuradi, İoanna. *İnsan ve Değerleri*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1998.

Kuran, Timur. *İslam’ın Ekonomik Yüzleri*. çev. Yasemin Tezgiden. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Kurmuş, Orhan. *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*. İstanbul: Yordam Kitap Yayınları, 6. Basım, 2009.

Kurt, Abdurrahman. “Bireyselden Toplumsala Geçişte Din” 18/1 (2009), 37-59.

Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 24. Basım, 2020.

Kurt, Abdurrahman. *İslam Çalışma Ahlakı*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2009.

Kurt, Abdurrahman. “İslam Toplumlarının Yükseliş ve Düşüşünde Dinin Rolü”. *Günümüz İslam Toplumları ve Problemleri Sempozyum Bildirileri Kitabı*. 141-185. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2015.

Kurt, Abdurrahman. “Sosyolojik Açıdan Din- İktisat İlişkisi”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 28/3 (2017), 224-246.

Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı. “Dünya Ekonomisi”. *KOSGEB Yayınları Ankara*.

Küçükalp, Kasım - Cevizci, Ahmet. *Batı Düşüncesi-Felsefi Temeller*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2009.

Love, John R. *Antiquity and Capitalism: Max Weber and the Sociological Foundations of Roman Civilization*. London: Routledge, 2014.

MacRae, Donald. *Weber*. çev. Nur Vergin. İstanbul: Afa Yayıncılık, 1. Basım, 1985.

McNeill, William H. *Dünya Tarihi*. çev. Alâedddin Şenel. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 14. Basım, 2008.

Mensching, Gustav. *Din Sosyolojisi*. çev. Mehmet Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2012.

Musai, Musa. *Balkan Müslümanlarında Din- Kimlik Bütünleşmesi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2004.

Orhan, Osman Z. *Keynezyen ve Monetarist İstikrar Politikası*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1989.

Orman, Sabri. *Gazali'nin İktisat Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.

Ortaköy, Selman. *Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Ökte, Kutluğhan Savaş. "Antik Çağda İktisadi Düşünce". *Elektronik Sosyal Bilgiler Dergisi* 7/24 (2008), 37-62.

Özdal, Ahmet Nurullah. "Ortaçağ İslam Coğrafyasında Karşılaşılan Sıradışı Ödeme Araçları". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,* 1/1 (2015), 9-11.

Özdemir, Selma. *Din- Ahlak- Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2005.

Özdemir, Şennur. "Din-Ekonomi İlişkisi ve Güncel Arayışlar". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007), 153-164.

Özdeş, Talip. "Kur'an Işığında Global Ekonominin Parametrelerine Farklı Bir Bakış". *İslam Ataştırmaları Dergisi* 11/4 (2003), 569-581.

Özel, Furkan. *İktisadi Zihniyet ve Dini Söylem: Sabri Ülgener Örneği*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Özgüven, Ali. "İktisadi Düşünceler-Doktrinker ve Teoriler". İstanbul: Filiz Kitabevi, 4. Basım, 2011.

Özgüven, Ali. *İktisat Bilimine Giriş*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1. Basım, 1991.

Özkiraz, Ahmet. *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*. Ankara: A Yayınevi, 1. Basım, 2000.

Özlem, Doğan. *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*. İstanbul: İnkilap Kitabevi Yayınları, 2001.

Öztürk, Filiz. *Bazı İslam İktisat Kaynaklarının Çağdaş İktisat Yönünden Değerlendirilmesi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Pernoud, Regine. *Burjuvazi*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İletişim Yayınları, 1991.

Pirenne, Henri. *Kapitalizmin Toplumsal Gelişiminin Aşamaları*. çev. Figen Kıyak. Ankara: Dorlion Yayınları, 2021.

Pirenne, Henri. *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Basım, 2018.

Pirenne, Henri. *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*. çev. Şadan Karadeniz. İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.

Polama, Margaret M. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. çev. Hayriye Erbaş. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2. Basım, 1996.

Ringer, Fritz. *Weber'in Metodolojisi: Kültür Bilimler ile Sosyal Bilimlerin Birleşimi*. çev. Mehmet Küçük. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2006.

Rodinson, Maksime. *İslam ve Kapitalizm*. çev. Orhan Suda. İstanbul: Gün Yayınları, 1978.

Said, Edward. *Entelektüel*. çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 9. Basım, 2020.

Samuelsson, Kurt. *Din ve İktisadi Faaliyet-Protestan Ahlak, Kapitalizmin Yükselişi ve Bilginin Suistimali*. çev. Ahmet Uzun. Ankara: Liberte Yayınları, 2018.

Sarıbaş, Hakan. "İslam,İktisat ve İnsan: Tüketici Talebi Analizi". *İnsan Ahlak Ve İktisat*. Ankara: Türkiya Yazarlar Birliği Yayınları, ts.

Savaş, Vural. *İktisatın Tarihi*. Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 1997.

Sayar, Ahmet Güner. *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi- Sabri F. Ülgener*. İstanbul: Eren Yayınları, 1998.

Sayar, Ahmet Güner. *Ülgener Yazıları*. İstanbul: Derin Yayınları, 1. Basım, 2006.

Schroeder Ralph. *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*. çev. Mehmet Küçük. Ankara, 1996.

See, Henri. *Modern Kapitalizmin Doğuşu*. çev. Turgut Erim. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, 1. Basım, 1970.

Slattery, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirler*. ed. Ümit Tatlıcan - Gülhan Demiriz. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 1. Basım, 2007.

Sunar, Lütfü. *Karl Marks ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Tabakoğlu, Ahmet. *İktisat Tarihi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1. Basım, 2005.

Taş, Seyhan - Günay, Enver. "Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/12 (2015), 141-166.

Tatar, Hüsniye Canbay. "Din ve Kapitalizm". *Sosyoloji Konferansları Dergisi* 1/45 (2012), 149-168.

Tawney. *Religion and the Rise of Capitalism : a Historical Study*. London: J. Murray Yayınları, 1926.

Topçuoğlu, Hamide. *Max Weber'e Göre Hukuki Düşüncenin Kategorileri ve Yeni Hukuk Normlarının Teşekkül Tarzları*. Ankara: Ajans-Türk Matbaası, 1964.

Torun, İshak. *Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi*. İstanbul: Okumuş Adam Yayınları, 1. Basım, 2003.

Turhan, Rıdvan. "Türkiye'de Cumhuriyetin Erken Döneminde Max Weber Etkisi ve Bu Etkiyi Anlama". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/29 (2015), 259-291.

Turhan, Rıdvan. "Weber Sosyolojisinde Yahudiler ve Kapitalizmin İrrasyonel Formu Olarak Parya Kapitalizmi". *Dördüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı*. 243-245. Ankara: İstanbul Üniversitesi Akademik Veri Yönetim Sistemi, 2020.

Turner, Bryan S. *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*. çev. Yasin Aktay. Ankara: Vadi Yayınları, 2. Basım, 1997.

Türkay, Orhan. *Mikroiktisat Teorisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1986.

Türkdoğan, Orhan. *İslam Ekonomik Sistemi ve Weberci Görüşler*. İstanbul: Turan Yayıncılık, 1996.

Türkdoğan, Orhan. *Max Weber-Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştımaları Vakfı, 1985.

Uysal, Veysel. *Dini Tutum ve Şahsiyet Özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.

Ülgener, Sabri Fehmi. *İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları, 1. Basım, 2006.

Ülgener, Sabri Fehmi. "İktisadi Gelişme ve Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi". *Makaleler*. ed. Ahmet Güner Sayar. 254-268. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.

Ülgener, Sabri Fehmi. "Kapitalizm'in Tarihi Gelişimi". *Makaleler*. ed. Ahmet Güner Sayar. 426-429. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.

Ülgener, Sabri Fehmi. *Tarihte Darlık Buhranları*. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.

Ülgener, Sabri Fehmi. *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*. İstanbul: Derin Yayınları, 1. Basım, 2006.

Ülgener, Sabri Fehmi. *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları, 1. Basım, 2006.

Ünsal, M. Erdal. *Mikro İktisat*. Ankara: İmaj Yayıncılık, 2001.

Vergin, Nur. "Bilim Camiası ve Tanınma İsteği". Din Toplum ve Siyasal Sistem. 207-228. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000.

Wach, Joachim. Din Sosyolojisi. çev. Ünver Günay. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1990.

Weber, Marianne. Max Weber: A Biography. çev. Harry Zohn. Routlerdge, 2. Basım, 1988.

Weber, Max. Din Sosyolojisi. ed. Ephraim Fischoff. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 1. Basım, 2012.

Weber, Max. Ekonomi ve Toplum. çev. Latif Boyacı. 2 Cilt. İstanbul: Yarın Yayınları, 1. Basım, 2012.

Weber, Max. Ekonomi ve Toplum. çev. Latif Boyacı. 2 Cilt. İstanbul: Yarın Yayınları, 1. Basım, 2012.

Weber, Max. Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhu. çev. Zeynep Gürata. Ankara: Ayraç Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2008.

Weber, Max. Sosyoloji Yazıları. çev. Taha Parla. thk. H.H Gerth - C. Wrigts Mills. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1987.

Weber, Max. Sosyolojinin Temel Kavramları. ed. Yusuf Melih. çev. İsmet Kayoğlu. İstanbul: Bakış Yayınları, 6. Basım, 2007.

Weber, Max. Şehir: Modern Kentin Oluşumu. çev. Musa Ceylan. İstanbul: Bakış Yayınları, 3. Basım, 2000.

Weber, Max. Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı. çev. Özer Ozankaya. Ankara: İmge Kitapevi, 1995.

Wood, Ellen Meiksins. Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması. çev. Artan Şahin. İstanbul: Yordam Kitap Yayınları, 2. Basım, 2016.

Yeniçeri, Celal. İslam İktisadının Esasları. Şamil Yayınları, 1. Basım, 1980.

Yıldırım, Ahsen. Sabri Fehmi Ülgener'de Tasavvuf ve İktisat Etkileşimi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Zerka, Enes vd. İslam İktisat Araştırmaları-1. çev. Ahmet Tabakoğlu vd. İstanbul: Dergah Yayınları, 1988.

Zorlu, Abdülkadir. "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak- Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm". Muhafazakar Düşünce Dergisi 2/9-10 (2006), 181-202.

https://ncc.metu.edu.tr/tr/eco/iktisat-nedir. "İktisat Nedir". Erişim 15 Şubat 2023. https://ncc.metu.edu.tr/tr/eco/iktisat-nedir

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	**Enes IDRIZ**		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arnavutça (ana dili), Makedonca Okuma anlama düzeyinde; İngilizce, Arapça		
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	1996	2000	Üsküp "İsa Bey Medresesi"- İmam Hatip Lisesi
Lisans	2001	2005	Bursa U.Ü. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2005	2007	Bursa U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2007		Bursa U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum (lar)	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
Eğitim Kurumu	2014		Özel 3 Mart Azizoğlu Ortaokulu
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar	Balkan Araştırmaları Merkezi-Derneği		
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
Diğer:			
¤İletişim (e-posta):			
		Tarih:	21.02.2024
		İmza:	